АРХЕОЛОГИЯ

НИГА
2
974

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

Васил Д. Василев — Февруарският пленум на ЦК на БКП и нашите задачи 1

Vasil D. Vasilev — Le plénum de Février du CC du Parti communiste bulgare et nos tâches 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Б. Гинтер, Н. Сираков — Резултати от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ през 1973 г. 6

Трайко Филипов — Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг 12

М. Тачева-Хитова — За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне 23

Соня Георгиева — Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола“ в Мелник 28

Вълo Вълов — Новите разкопки на църквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение) 37

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

B. Ginter, N. Sirakov — Résultats des fouilles de la grotte „Bačo Kiro“ en 1973 12

Trajko Filipov — Céramique et plastique d'idoles de la nécropole du bronze récent du village Orsoja, dép. de Mihajlovgrad 23

M. Tačeva-Hitova — Sur la main en bronze de Dolichenus de Bizone 27

Sonja Georgieva — Etudes archéologiques de l'église „St Nicolas“ de Melnik du Bas Moyen Age . 36

Vălo Vălov — Nouvelles fouilles de l'église des „Quarante Martyrs“ de Tărnovo 54

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Тончо Трендафилов — За правилно разбиране диалектиката на историческия процес 55

С. Н. Бобчев — Nessebre. Premier volum. Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut d'archéologie. Sofia, 1969 56

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSÉS

Tončo Trendafilov — Pour une compréhension correcte de la dialectique du processus historique . . 55

S. N. Bobčev — Nessèbre. Premier volum. Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut d'archéologie. Sofia, 1969 56

ПРЕГЛЕД

Л. Перничева, Г. Китов, В. Вълкова — XVIII национална археологическа конференция 60

А. Балканска — Акад. Гаврил Илиев Кацаров и българската археология 67

Й. Юрукова — Проф. Тодор Д. Герасимов . . 69

М. Кънчев — Елена Бацова-Костова 70

Г. И. Георгиев — Норвежки праисторик в България 71

Книгопис 72

REVUE

L. Perničeva, G. Kitov, V. Vălkova — La XVIIIe conférence archéologique nationale 60

A. Balkanska — L'académicien Gavril Il. Kacarov et l'archéologie bulgare 67

J. Jurukova — Prof. Todor Gerasimov 69

M. Kănčev — Elena Bacova-Kostova 70

G. I. Georgiev — Un historien norvégien de la préhistoire en Bulgarie 71

Bibliographie 72

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ст. н. с. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), доц. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, к. ист. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София Ц., бул. Стамболийски 2, Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията

Издателство на БАН, София 13, ул. 36, бл. I, ет. II, тел. 73-11

Технически редактор Ив. Атанасова — Коректор А. Христова

Дадена за набор на 1. VIII. 1974 г. Подписана за печат на 28. X. 1974 г. Печатни коли 9,75 Издателски коли 8,29
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 5461 Тираж 1550 Поръчка 320 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XV

2

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1974

Февруарският пленум на ЦК на БКП и нашите задачи

Февруарският пленум е забележително политическо събитие в навечерието на 30-годишнината от победата на социалистическата революция у нас. Неговите решения са естествено и закономерно продължение на Априлската линия на БКП, значително постижение на творческия марксизъм-ленинизъм в условията на съвременния етап от развитието на страната.

Издигането на идеологическата работа на висотата на задачите, поставени от X конгрес и новата Програма на партията, е изключително важен теоретически принос, който обогатява и обосновава стратегията и тактиката в съвременната идеологическа борба.

Идеологията утвърждава или отхвърля дадена обществена система. Ето защо мирното съвместно съществуване в областта на идеологията е невъзможно. Теориите за „идеологически мир", за „изчезване" или за „сближаване" на идеологиите са несъстоятелни. Съвременните буржоазни идеолози стоят твърде далече от обективната действителност. Някога социалната мисъл се развиваше „от утопия към наука", а сега западните теоретици се стремят да я върнат по обратния път — от наука към реакционни утопии. Модерната нашумяла концепция за „конвергенция" е напълно реакционна утопия. Нейните глашатаи преследват целта за „сближаване" и „сливане" на двете диаметрално противоположни обществени системи — социализма и капитализма. Утопичният елемент на „конвергенцията" е в опита да се „съедини несъединимото", да се „осъществи неосъществимото", а реакционната същност е в стремежа да се върне назад „ходът на историята", като се дискредитира социализмът, а капитализмът се приспособи към съвременността. На тази цел е подчинена и „теорията" за „ерозия на социалистическото общество". Всички „теории" от този род са насочени към „деидеологизиране" на народите в социалистическите страни.

Голяма е заслугата на Т. Павлов за правилното изясняване на учението за идеологията. Още в „Теория на отражението" той дава научна постановка на проблема за идеологията и разработва редица негови аспекти.

Сега в СССР, у нас и в много други страни голям брой учени работят върху широк кръг от въпроси в областта на идеологията. Идеологическият процес е понятие, с което се означават изграждането и утвърждаването на определени научно обосновани възгледи в съзнанието на личността, на социалните групи и класи в социалистическото общество.

Археологията като историческа наука заема важно място в позициите на идеологическия фронт. Тя спомага за научното обяснение на закономерностите на историческото развитие. Три десетилетия вече българската археология се развива по непрекъсната възходяща линия.

Многостранна е археологическата дейност, затова и нейната оценка се извършва по много показатели. Не е достатъчно да се разкопае методически правилно един обект,

ФИЛИАЛНА БИБЛИОТЕКА

да се разкрие и опише един паметник, да се направи публикация. Археологическите находки трябва да станат обществено достояние, да спомагат за културното издигане на трудещите се, за патриотичното и интернационалното възпитание на младежта. Така археологията ще изпълни не само своите строго научни, но и отговорни идеологически функции.

Археолозите проучват веществените паметници, езикът на които е точен и убедителен. С тяхна помощ се изграждат представи за развитието на производителните сили и производствените отношения в отделните исторически епохи. Това спомага за изграждането на здрав материалистически мироглед, важно условие в идеологическата борба.

Успехите на българските археолози в областта на праисторията се увеличават непрестанно. Откриването на нови палеолитни находища и материали обогатява знанията за най-древната история на човека в нашите земи. Разкопаването на селищните могили разкрива нови аспекти на праисторическите култури, изяснява връзките с Егейския свят и Мала Азия. Археологическите паметници от неолита. халколита и бронза създават значителен интерес не само у нас, но и в чужбина. Останките на едни от най-старите земеделско-скотовъдни племена на континента, намирането на едни от най-древните металургични огнища в Европа, изключителните халколитни съкровища от Хотница и Варна утвърждават и издигат името на българската археология в световен мащаб.

Богатата тракийска култура се проучва на широк фронт от новосъздадения Институт по тракология. В Пловдив ще започне изграждането на музей на тракийската култура. Това е израз на постоянните грижи на нашата партия за развитието на археологическите изследвания и за експонирането на археологическите богатства. Уредената сега изложба в Париж, посветена на тракийското изкуство, е значителна проява не само с научно-познавателно, но и с определено идеологическо значение.

Нашите земи съхраняват и богата антична култура. Много градски центрове, изключителни паметници на древно изкуство, монументална архитектура и предмети на бита потвърждават това.

В годините на народната власт археологическите проучвания обхващат не само шедьоври на изкуството, но и паметници, свързани с народния бит и култура, които дават пълна и безпристрастна картина на обществено-икономическата действителност в античността. Специалистите по антична археология непрестанно утвърждават своя научен авторитет със забележителни открития. Много от тях се ползуват със заслужен международен престиж.

Българският народ се готви да посрещне 1300-годишнината от създаването на българската държава. За археолозите тази подготовка включва изпълнението на все повече и по-отговорни задачи. Разкопките в Плиска, Велики Преслав и Велико Търново вземат все по-широки размери и разкриват облика на старите български столици. Перник и Ловеч, Шумен и Чеввен, Калиакра, Мелник, Цепина и много още средновековни градове и крепости откриват своите дълголетни тайни. Многобройните средновековни обекти разкриват развитието на етногенетичния процес, културните влияния и формирането на българската народност.

Научните статии и монографии и участието в написването на 14-томната „История на България“ са значителен принос на археолозите в борбата на идеологическия фронт. Посрещането на 1300-годишния юбилей трябва да бъде ознаменувано и с подготовката на отдавна замислената, но още неосъществена „История на материалната култура в българските земи“. Реализирането на тази изключително важна задача изисква изпълнението на ред други задачи. На първо място стои изработването на „Археологическа карта на България“. Написването на този труд ще има не само научен, но и дълбок политически смисъл. Това ще бъде сериозен отговор на опитите на някои чужди автори за изопачаване историческото минало на нашите земи и нашия народ.

Печатните издания, които отразяват успехите на българската археология, се усъвършенствуват структурно и проблемно. „Известия на Археологическия институт“ ще се печатат на чужди езици и ще поместват теоретико-проблемни и обобщителни статии. Това е нова крачка напред в духа на решенията на Февруарския пленум. Възобновяването на поредицата „Разкопки и проучвания“ ще отговори на нарасналите нужди от публикационна дейност. Сборниците „Плиска и Велики Преслав“ и „Царевград Търнов“ също ще поемат голяма част от археологическите публикации. Списание „Археология“ навлезе в своята шестнадесета годишнина. Не-

гова е обединяващата роля между археолозите в страната, помощта за научния растеж на младите кадри, своевременното публикуване на нови археологически открития. Със своите научни статии, материали и съобщения „Археология“ стои на здрави научни и идеологически позиции. Увеличеният тираж говори за достойнствата на списанието и за нарасналия интерес към него у нас и в чужбина. Списание „Археология“ откликва на най-важните и значими събития в нашия обществено-политически живот. Новите задачи сега налагат в списанието да се отделя повече място за научни дискусии, за критика и рецензии, за аргументирани отговори на чужди автори, които игнорират или изопачават истината за нашето богато културно наследство.

Участието на българските археолози в международния научен живот е активно и резултатно. Те се утвърждават като способни изследователи, с които се съобразяват видни представители на световната археологическа мисъл. Успехите са резултат на внедряването на съвременните методи и форми на археологически изследвания, на развитието на българската археологическа наука на основата на марксистко-ленинската методология.

Преустройството на научния фронт, изразено в задълбочаване на интеграцията, трябва решително да спомогне за положителното развитие на българската археология. Археологическият институт работи в тясно взаимодействие с археолозите и музеите в страната. В системата на интеграцията тази съвместна дейност трябва да придобие качествено ново съдържание.

Трябва да посочим, че много археологически материали все още лежат във фондовете и хранилищата, без да са публикувани. Пускането им в научно обращение ще даде възможност за по-широки и пълни обобщения върху материалната култура и изкуството в нашите земи през отделните исторически епохи. В издаваните трудове заедно с фактическия материал е необходимо да се обръща по-голямо внимание на обобщенията, на проблемността. Наистина археологията борави с вещите, но археолозите не са само „вещеведи“. Известни са напоследък спекулациите на някои „теоретици“ за „уважение към фактите“, за мястото и ролята на твореца в науката като „фактосъбирател“, „фактоописател“ и „фактосистематизатор“. Добре е известно, че марксизмът-ленинизмът уважава фактите и тяхната доказателствена сила. Но ние трябва внимателно да подхождаме към коварните цели на неопозитивистите, които „култивират преклонение пред отделните факти като средство против философско-теоретическото задълбочаване в същността на изследваните процеси, особено в обществото“. Неопозитивистите насаждат емпиризъм в науката. Под една или друга форма с отделни прояви на емпиризъм може да се сблъскаме и в нашата научна практика. На такива рецидиви е необходимо да противопоставим метода на логическото доказателство, на абстрактното мислене, научното интерпретиране и смелото обобщение. Проявите на емпиризъм обективно водят към игнориране на диалектическия материализъм. Неслучайно Енгелс предупреждава: „Ученият не може да се освободи от философията, каквото и да прави, научната философия си отмъщава на всеки, който не се съобразява с нея.“

Българската археология изкорени формализма, който описва и тълкува паметниците откъснато от обществената действителност. Сега веществените паметници се разкриват и изучават научно върху основата на марксистко-ленинската методология.

България е класическа страна на антични и средновековни култури. Това налага сериозни грижи за младите археологически кадри, които сега се подготвят в СУ „Климент Охридски“ и Великотърновския у-т „Кирил и Методий“. Необходима е организация и за осъществяване на следдипломната квалификация в секциите на АИМ и на терена, планиране на повече специализации в чужбина. За развитието на научния потенциал са важни защитите на дисертационни теми по пътя на редовната, задочната или свободната аспирантура. В духа на партийната научна политика напоследък се забелязва осезателно размразяване на археологическите кадри. Докато за миналата петилетка е имало два конкурса за хабилитация, за последните две години техният брой е повече от десет. Броят на подготвяните сега дисертации е двойно по-голям, отколкото за последните двадесет и две години. Този процес е положителен. Но той трябва правилно да се регулира и направлява, за да не се получи обратен резултат — обезценяване на научните степени и звания.

Други важни задачи пред археологията за укрепването на проблемните групи — централни и регионални, създаването на комплексни експедиции, разширяване хронологи-

ческите граници на археологическите изследвания и в епохата на османското владичество.

Важна научна и икономическа задача са средствата, вложени в археологически разкопки, да се възвръщат на време във формата на публикации. Трябва да се регламентира и да се спазва срокът между разкопаване и публикуване, да не се допуска бавенето на публикациите, което води до остаряване на резултатите и до омаловажаване на откритията. Опитите и усилията за изграждането на научен архив трябва да се доведат докрай. Изискванията на новата инструкция за провеждане на разкопки са целесъобразни и трябва да се спазват от всички безусловно. За да отговори на съвременните изисквания, българската археология трябва да осигурява необходимата материална база на високо техническо равнище. В практиката да се усвояват последните достижения и в областта на математиката, физиката, химията, палеонтологията, петрографията и др.

Гъстата мрежа от музеи в страната играе важна роля за култивиране на патриотичното и интернационалното възпитание. Археологическите експозиции оказват не само научно-познавателно, но и силно емоционално въздействие: те разпалват обич към родния край, внушават любов и преклонение към силата и таланта на човека, разгарят национална гордост и достойнство. Постоянните и временните изложби, тематичните археологически изложби, взаимните гостувания между музеите и още много форми на музейна пропагандна дейност увеличават интереса, спечелват любители на старините и ценители на богатото ни културно наследство. Всеки музей може да организира групи „Приятели и пазители на старините". Нашите музеи са обекти на международния туризъм — с това те изпълняват и определена функция на идеологическия фронт.

Всеки археолог може и трябва да бъде пропагандатор на нашето богато културно наследство. В града или селото, в чийто район провежда разкопките, в съответния окръжен център, в залите на музея, в културните клубове, в системата на дружество „Г. Кирков" или Българското историческо дружество, в учебни заведения, в трудовия колектив и войскови поделения, навсякъде археологът-лектор се посреща с интерес и внимание. Към научната и кадрова оценка на всеки археолог в неговия периодичен атестат трябва да се прави преглед и на неговата обществена активност, на неговото участие и изява в идеологическата дейност.

Февруарският пленум посочи необходимостта и от засилване дейността за атеистичното възпитание, като се „разшири и разнообрази пропагандата на научно-атеистични знания". Макар у нас да има религиозна свобода и лоялно поведение на църквата към държавата, необходимо е противодействие на политическите спекулации с религиозните чувства на хората. Както никой не може да попречи на отделния индивид да се чувствува християнин, мохамеданин и пр., така и никой не може да попречи на един атеист да води антирелигиозна пропаганда и да разобличава религиозните заблуди. Археолозите чрез тълкуването на веществените паметници могат да станат убедителни пропагандатори на атеистични знания. За всяка епоха всеки специалист има огромен брой данни и доказателства, които може да използува в своите атеистични беседи, лекции, статии и трудове. Силата на музейната експозиция е във визуалното въздействие и предметната убедителност. Религиозният постулат, че „религията е толкова стара, колкото е старо и човечеството", рухва при първото съприкосновение с научните данни за праисторическия човек. Археологията доказва, че религиозните представи се появяват едва през ориняко-салютрейската епоха (40 000—15 000 г. пр. н. е.). Достатъчен е само този пример, за да се оценят възможностите, мястото и ролята на музеите в атеистичната пропаганда.

Февруарският пленум обръща внимание и на въпросите за боево класово-партийно, патриотично и интернационално възпитание. В условията на изграждането на развито социалистическо общество у нас „класово-партийното възпитание ще продължава да бъде в центъра на идеологическата работа, а класово-партийният подход — сърцевина на светогледа на трудещите се". Особено внимание се обръща върху пълноценното използуване героичната история на България. Това предполага активна идеологическа работа и на археолозите.

Историята силно въздействува върху светогледа на хората. Историческите знания са важен компонент на научния мироглед. Неслучайно В. И. Ленин нарича историята „майка на останалите науки". Една анкета, проведена от Дома на атеиста в София, разкрива, че от 2167 анкетирани интерес към историческата литература и археологията проявяват 1107 души (повече от 50 %), докато

към нашумялата приключенска литература интерес проявяват само 590 души. Това задължава да се разнообразят формите, да се разширят средствата, да се засили дейността за пропагандиране на огромното археологическо богатство на българските земи. В светлината на решението на Февруарския пленум за марксистко-ленинска политика към народностните групи и към българите-мохамедани е необходимо да се разшири съставът и да се задълбочи дейността на Родопската експедиция, да се планират комплексно-целеви проучвания в Североизточна България, Странджа, Родопите и др.

Българската археология разширява своите творчески връзки и контакти с другите социалистически страни и преди всичко със Съветския съюз. Българо-съветската археологическа експедиция непрестанно разширява своята дейност. Всестранното сближаване и сътрудничество между българските и съветските археолози придобива сега качествено ново съдържание.

Задачите, които произтичат от решенията на Февруарския пленум, налагат търсенето и прилагането на оптимални форми и методи за постигане на висока ефективност в научната дейност. Не може да се нарушава единството между структура и функция. Все още се срещат „структурни единици, които или не изпълняват задоволително своите функции, или изобщо не са функциониращи единици“. Това налага задълбочено обсъждане на работния ритъм, стила на работа на всеки археолог, неговото отношение към съответната област, в която работи и не на последно място и неговата собствена научна етика. Изтъкнатите археолози трябва да обединят около себе си млади кадри, да утвърдят археологическа школа, да оставят трайна диря в своята археологическа практика. Едновременно с това трябва да се издига идеологическата подготовка, обществената активност и изява на всеки археолог.

Броят на българските археолози непрестанно нараства. Научният потенциал се развива и усъвършенствува. През миналата година повече от сто археолози са провели редовни проучвания и спасителни разкопки на повече от сто и петдесет обекта. За нашата територия това са внушителни цифри, които са положителен атестат за организацията и реализацията на научните планове и задачи. Сега пред българските археолози стоят за решаване важни научни проблеми с голямо историческо, политическо и идеологическо значение. В навечерието на 1300-годишнината от създаването на българската държава нашите задачи се множат, нашата отговорност расте.

ВАСИЛ Д. ВАСИЛЕВ

Резултати от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ през 1973 г.

БОЛЕСЛАВ ГИНТЕР, НИКОЛАЙ СИРАКОВ

През третия пореден сезон на разкопките в пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир, Габровски окръг, продължиха изследванията на отложенията във входния коридор.[1] В процеса на работата изкопът, оформен през първия и втория сезон, бе разширен в южна посока, т. е. към вътрешността на пещерата (обр. 1). Бяха разкопани секторите А, В и С, като в първия бе достигнато скалното дъно на дълбочина 4,10—4,80 м², а в секторите В и С съответно дълбочини 2,70 м (пласт 9) и 1,60 м (пласт 7/6 в), считано от постоянния репер, разположен на около 0,20 м над съвременната повърхност на седиментите.

Пълнежът на изследваната част от входния коридор е образуван от три серии отложения с различна литологична характеристика (обр. 2). Те са отложени в различни условия, свързани с промени в климатичния режим:

Долна серия — чакълесто-глинесто-песъчлива, обхваща пластове 14-и, 13-и, 12-и и 11-и, които се различават както по количеството, характера и големината на варовиковите късове (чакъла), така и по съдържанието на органични вещества (следи от хумус).

Средна серия — включва пластове 10-и, 9-и, 8-и, 7-и и 4-и, характеризиращи се с преобладаване на песъчлив и глинесто-песъчлив материал. Между тези пластове са отложени глинесто-чакълести прослойки 6 с, 6 в и 6 а.

Горна серия — образувана от пластове 3-и и 2-и с чакълест и чакълесто-глинест състав. Горната серия е покрита с холоценски чернозем (пласт 1).

В пласт 14, запълващ вдлъбнатините на скалното дъно, бе открито едно единствено изделие — малка странична стъргалка (обр. 3_5)

● *Обр. 1. План на квадратната мрежа на изкопа в източната половина на входния коридор. Fig. 1. Plan du réseau carré du déblai dans la moitié Est du corridor d'entrée*

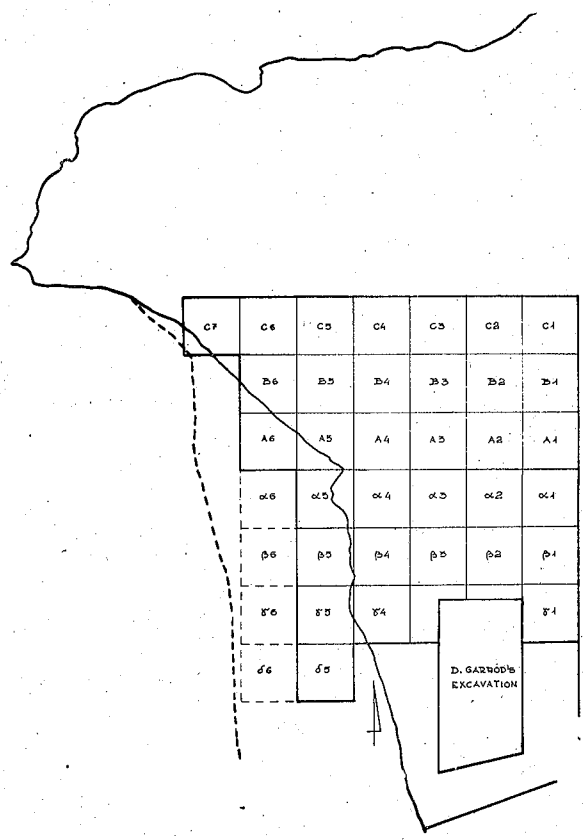

1

Резултати от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ през 1973 г.

БОЛЕСЛАВ ГИНТЕР, НИКОЛАЙ СИРАКОВ

През третия пореден сезон на разкопките в пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир, Габровски окръг, продължиха изследванията на отложенията във входния коридор.[1] В процеса на работата изкопът, оформен през първия и втория сезон, бе разширен в южна посока, т. е. към вътрешността на пещерата (обр. 1). Бяха разкопани секторите А, В и С, като в първия бе достигнато скалното дъно на дълбочина 4,10—4,80 м², а в секторите В и С съответно дълбочини 2,70 м (пласт 9) и 1,60 м (пласт 7/6 в), считано от постоянния репер, разположен на около 0,20 м над съвременната повърхност на седиментите.

Пълнежът на изследваната част от входния коридор е образуван от три серии отложения с различна литологична характеристика (обр. 2). Те са отложени в различни условия, свързани с промени в климатичния режим:

Долна серия — чакълесто-глинесто-песъчлива, обхваща пластове 14-и, 13-и, 12-и и 11-и, които се различават както по количеството, характера и големината на варовиковите късове (чакъла), така и по съдържанието на органични вещества (следи от хумус).

Средна серия — включва пластове 10-и, 9-и, 8-и, 7-и и 4-и, характеризиращи се с преобладаване на песъчлив и глинесто-песъчлив материал. Между тези пластове са отложени глинесто-чакълести прослойки 6 с, 6 в и 6 а.

Горна серия — образувана от пластове 3-и и 2-и с чакълест и чакълесто-глинест състав. Горната серия е покрита с холоценски чернозем (пласт 1).

В пласт 14, запълващ вдлъбнатините на скалното дъно, бе открито едно единствено изделие — малка странична стъргалка (обр. 3_5)

● *Обр. 1. План на квадратната мрежа на изкопа в източната половина на входния коридор. Fig. 1. Plan du réseau carré du déblai dans la moitié Est du corridor d'entrée*

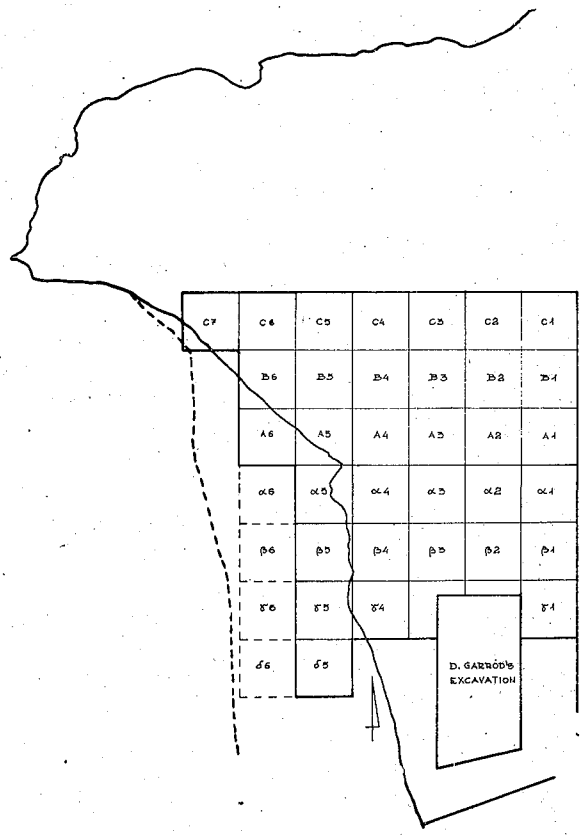

1

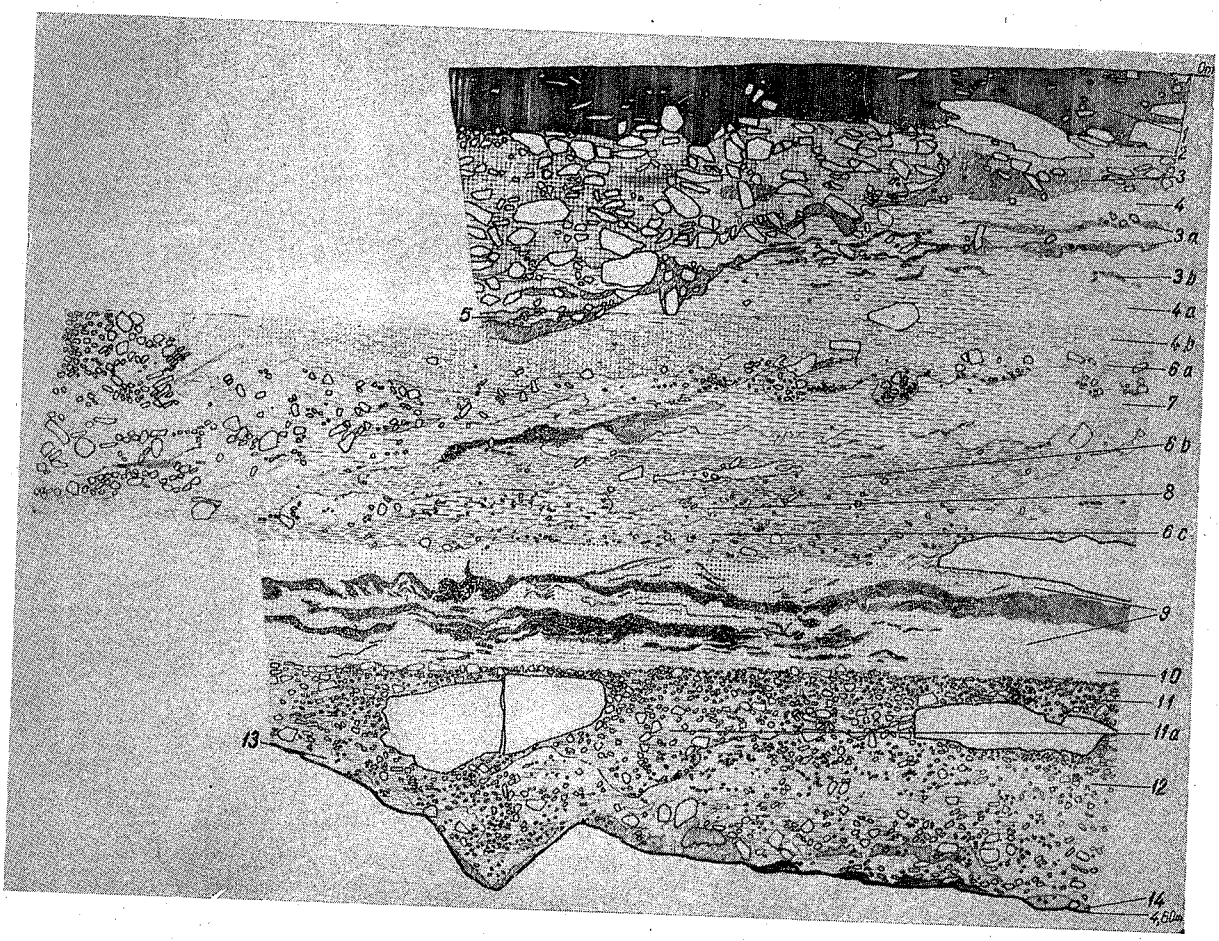

2

● *Обр. 2. Разрез на отложенията по линията между секторите A и B. Fig. 2. Coupe des dépôts le long de la ligne A et B*

от типа на откритата в същия пласт през първия сезон (1971).[3]

В долната и средната част на пласт 13-и бяха открити около 50—60 изделия, по-голямата част от които обикновени отломъци, пластини и техни фрагменти, изработени предимно от вулканични скали. Сред оръдията могат да се различат следните форми: две левалуазки остриета, ретуширано левалуазко острие, псевдолевалуазко острие, три мустиерски остриета (обр. 3_6) и девет странични стъргалки — една с работни ръбове под ъгъл (обр. 3_4), една с работни ръбове под ъгъл върху разкриващ отломък (обр. 3_3), три надлъжни прави, една права диагонална (обр. 3_7), една надлъжна вдлъбната, една надлъжна изпъкнала и една напречна. В техническо отношение каменният инвентар от пласт 13-и се характеризира с прилагане на левалуазка техника, за която свидетелствуват откритите типични левалуазки отломъци (обр. $4_{1,2}$) и остатъчно левалуазко ядро (обр. 3_7).

В контактната зона на пластове 13-и и 12-и, но предимно в горната част на пласт 13-и бяха разкрити няколко десетки изделия, изработени в по-голямата си част също от вулканични скали. Сред тях трябва да се отбележат: три левалуазки ядра, преминаващи в последната фаза на експлоатация в дисковидни ядра, едно дисковидно ядро (обр. 4_4), шест типични левалуазки отломъка, едно левалуазко острие, едно ретуширано левалуазко острие, едно мустиерско острие и шест странични стъргалки — три напречни, две с работни ръбове под ъгъл и една права (обр. 4_3), едно зъбчато оръдие и пет ретуширани отломъка. По-внимателните стратиграфски наблюдения, извършени през последния сезон, допълнени с предишните резултати, дават значително основания да се предполага, че пласт 13-и е бил в известна степен нарушен или по-точно разместен в резултат на по-динамичната седиментация на покриващия го пласт 12-и.

Така между тях се е оформила по-дебела контактна зона (зона на смесване). Поради това изделията, открити в нея, са свързани вероятно с културното ниво, локализирано в долната и средната част на литологично-стратиграфичната единица 13.

Най-високо отложеното среднопалеолитно културно ниво, разкрито в средната част на пласт 12-и, бе представено в частта от изкопа, изследвана през 1973 г., само от 15—20 изделия, сред които липсват по-характерни типове оръдия. Освен обикновените отломъци бяха открити единични левалуазки форми.

Последните изследвания потвърдиха първоначалната културна интерпретация на среднопалеолитния инвентар[4] и обогатиха данните на неговата хронология. Той е свързан с групата среднопалеолитни култури, определяни в литературата като левалуазко-мустиерски, което се потвърждава както от прилагането на левалуазка и мустиерска техника за изготвяне на полуфабрикати, така и от типологическия характер на оръдията. Хронологически се помества в границите, означени от най-ранните и най-късните левалуазко-мустиерски комплекси.

В процеса на работата през последния сезон се установи значително намаляване на находките в пластове 13-и и 12-и в югоизточна посока, т. е. към вътрешността и лявата стена на входния коридор. Това може да се обясни със силното изтъняване на пласт 12-и в тази посока и с почти пълното изчезване на пласт 13-и.

Следи от следващото културно ниво бяха открити в долната част на пласт 11-и, означена като 11а. Както и в предишните сезони, установи се значително процентно увеличение на кремъчната суровина в каменния инвентар на този пласт в сравнение с подолните културни нива. Част от, общо взето, бедния инвентар се състои от изделия, свидетелствуващи за прилагане на среднопалеолитни техники. Останалите обаче са получени при експлоатацията на едноплощадкови, късноплеолитни ядра за пластини и отломъци.

Особено внимание заслужават откритите през 1973 г. няколко крайни стъргалки с високо ретуширани работни ръбове. В типологическо отношение те представляват елемент, който може да бъде свързан с късноплеолитните ориняшки традиции.

В горната част на пласт 11-и бе разкрито богато културно ниво, което по броя на

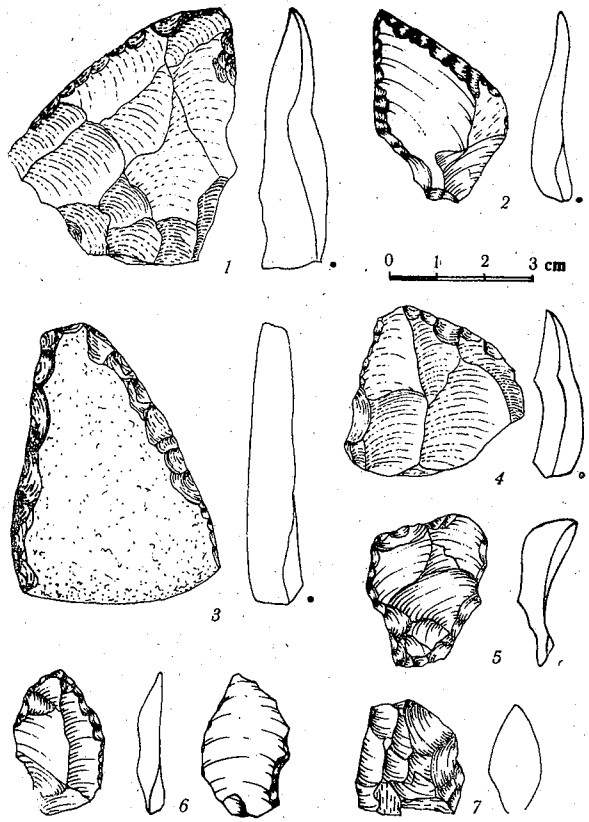

• *Обр. 3. Каменни оръдия: 5 — от пласт 14; 1, 3, 4, 6, 7 — от пласт 13; 2 — от пласт 12/13. Fig. 3. Outils en pierre: 5 — de la couche 14; 1, 3, 4, 6, 7 — de la couche 13; 2 — de la couche 12—13*

кремъчните изделия и характерното им отлагане в силно сбито културно ниво с дебелина 0,10—0,15 м бе определено свързано с резултатите от предишните сезони. Повърхността на културното ниво бе покрита с големи скални блокове и по-дребни варовикови късове, споени с глинеста маса. Тази покривка е почти напълно хоризонтална. Планиграфията на каменните изделия и костния материал, изготвена в процеса на последните разкопки, позволи да се установи, че находките са били съсредоточени около следи от огнища, образувайки т. нар. кремъчни гнезда. През последния сезон бяха открити следи от поредно огнище под формата на тънка прослойка пепел и костни въглени, образуващи тъмно петно с диаметър 0,70—0,80 м, разположено в кв. β 5,6 и γ 5,6. Огнището бе леко вдлъбнато в средната си част под натиска на един по-голям варовиков блок от споменатата покривка.

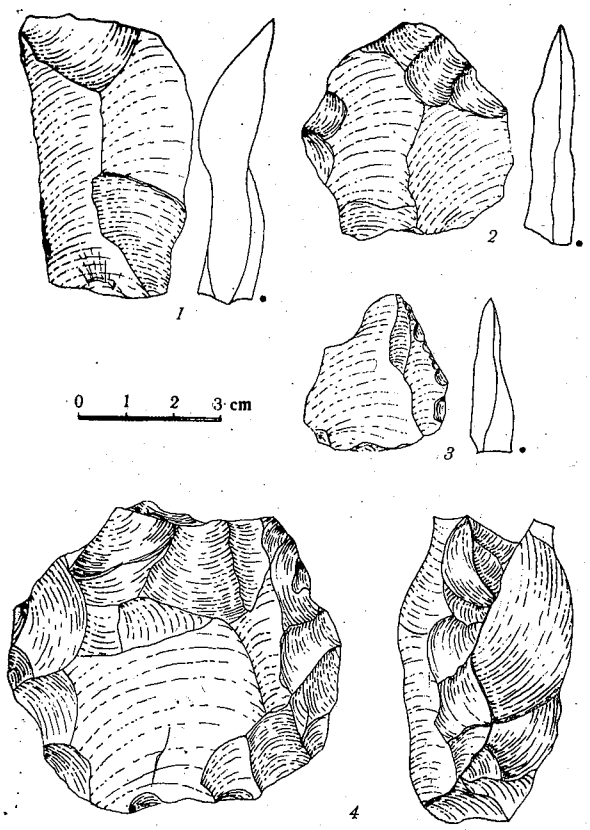

О[illegible] изделия: 1, 2 — от пласт 13; 3, 4 — от пласт 12|13. Fig. 4. Objets en pierre: 1, 2 — de la couche 13; 3, 4 — de la couche 12, 13

Групата на оръдията от пласт 11 е богата. Тя е представена от 12 крайни стъргалки (обр. $5_{1,3}$), между които четири високи и три ветрилообразни, пет пробивача (обр. 5_5), шест резеца (между тях клиновиден страничен, двоен клиновиден страничен + ъглов и няколко единични), едно оръдие с частично застъпен ръб, 32 ретуширани пластини и техните фрагменти (обр. $5_{2,4,6}$), едно зъбчато оръдие, две странични стъргалки, 13 неправилни стъргалки (раклети), четири оръдия с вдлъбнатини и 53 фрагмента от ретуширани оръдия. Почти всички оръдия, както и отпадъчният материал от това ниво са от импортирана кремъчна суровина — в близките околности на пещерата такива породи липсват. Използуването на местни вулканични скали и валуни на утаечни скали е почти напълно изоставено. Правят впечатление често срещаните поправки, преправки и вторично използуване (реутализация) на оръдията, които във връзка с това имат сравнително малки размери. Също прави впечатление високият процент на оръдията и фрагментите им като част от целия инвентар. В тази връзка трябва да отбележим и по-честото приложение на люшникова техника. Без съмнение едно от най-вероятните обяснения на тези факти е т. нар. „суровинен глад" — липсата на подходящи видове кремък в района на пещерата. Все пак някои оръдия са изготвени от големи правилни пластини, свидетелствуващи за подготовка и експлоатация на късноплеолитни ядра с по-големи размери.

Разглеждан общо (от всички сезони), кремъчният инвентар от горната част на пласт 11 притежава характерни белези, които го свързват с ориняшката културна традиция. Големият брой на изделията — над 5000 след третия сезон, високият процент на оръдията, а така също следите от вече три разкрити огнища говорят за значително засилване на заселването в пещерата през ранната фаза на късния палеолит. Трябва да се подчертае обаче, че въпреки присъствието на елементи, познати от обектите с ориняшки характер, комплексът притежава и някои пообособени местни белези, които го различават от типичния ориняшки инвентар.[5]

През първите два сезона непосредствено при входа на пещерата в рамките на пласт 9-и бяха открити малък брой изделия. С напредването към вътрешността на входния коридор през 1973 г. в пласта бе намерено по-голямо количество кремъчен материал, както и слабо запазени костни фрагменти. Находките бяха съсредоточени предимно в квадрати α_5, A_5 и A_4. Кремъчните оръдия са представени от острие върху ретуширана пластина (обр. 6_1), ретуширана пластина (обр. 6_4), пробивач върху ретуширана пластина, оръдие с частично затъпен ръб, резец, оформен върху голямо клинче (обр. 6_2), няколко ретуширани отломъка и два люшника (обр. $6_{3,5}$). В пласт 9-и бяха разкрити за пръв път кости — тесни и дълги фрагменти (предимно от ребра), оформени по всяка вероятност в резултат на интенционална обработка, както и костено острие със следи от разцепване в единия край.

Последните изследвания дадоха възможност да се уточни, че локализираните порано три културни нива в рамките на литологичните единици 6в, 7 и 6а представляват в същност следи само от две културни нива, отложени на границите между литологичните единици 6в/7 и 7/6а.

Находките в първото от тези културни нива (6в/7) бяха съсредоточени около огни-

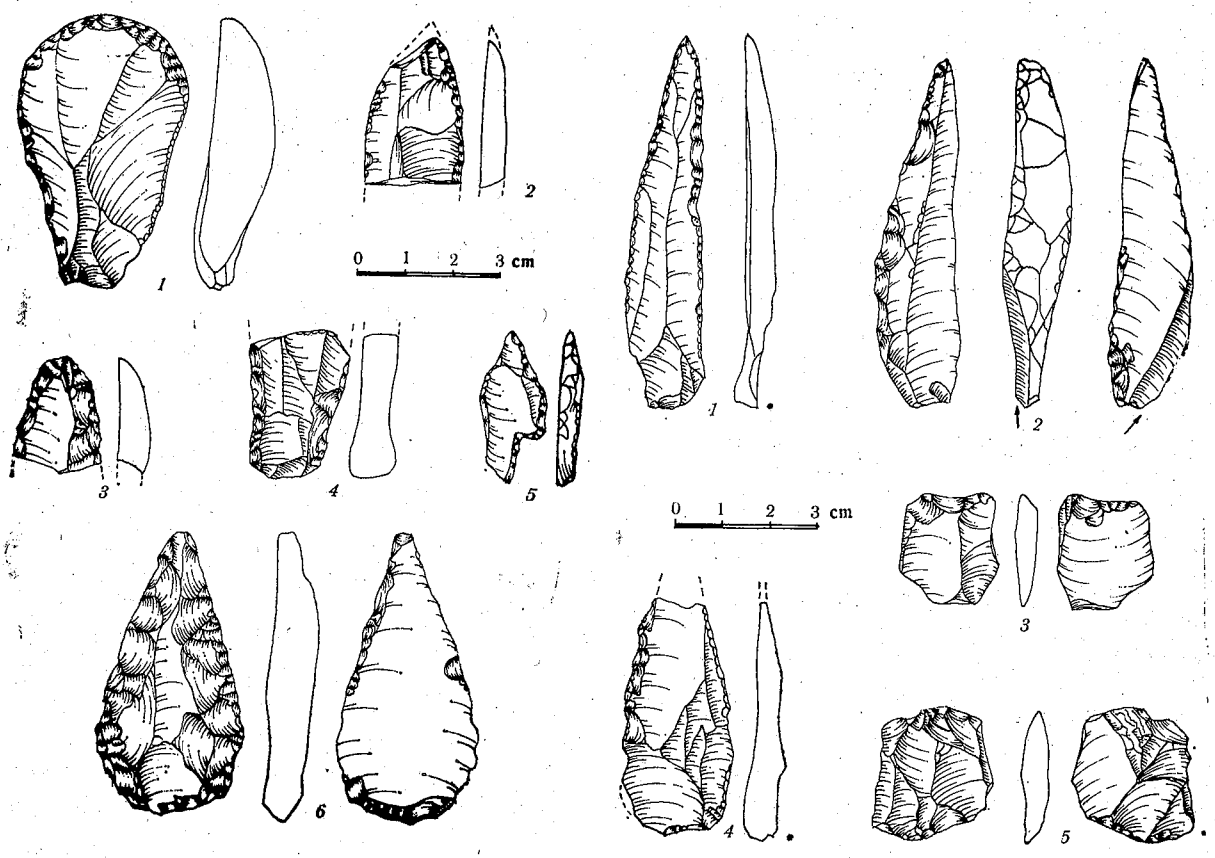

● *Обр. 5. Кремъчни оръдия от пласт 11.* *Fig. 5. Outils en silex de la couche 11*
● *Обр. 6. Кремъчни изделия от пласт 9.* *Fig. 6. Objets en silex de la couche 9*

ще, част от което беше разкопана още през 1972 г. Освен няколко кремъчни оръдия, между които крайна стъргалка с ретуширани странични ръбове, наклонен резец, двоен клиновиден резец и ретуширана пластина, особено значение има откритото тук добре обработено костено острие с триъгълно сечение на основата и кръгло сечение при върха. В същото ниво бяха открити два човешки зъба, които са единствените засега сигурни костни останки от плейстоценски човек, намерени на територията на България. По-долу цитираме резултатите от антропологическия анализ на зъбите:

„Представените за изследване зъби (инв. №БК 1702, БК 1704) принадлежат на вида Homo sapiens (или Homo sapiens fossilis). Зъбите са постоянни и произхождат от дясната страна на горна челюст: кучешки зъб (C) и втори предкътник (P_2). Короните им са напълно оформени. Освен дребните вертикални пукнатини ни емайла, които имат вторичен произход, други механични повреди нямат. Дъвкателната повърхност на предкътника и върхът на кучешкия зъб нямат следи от изтриване (абразио). Патологични изменения (кариес, зъбен камък) не се установиха. Кореновите на изследваните зъби са непълно оформени — оформена е половината на корена. Механически са нарушени латералният и мезиалният ръб на корена на кучешкия зъб, както и малка част от палатинално-дисталния ръб на предкътника.

Въз основа на степента на оформяне на зъбите може да се заключи, че са принадлежали на един и същ индивид на 12-годишна възраст (± 1 година)[n 6].

Културното ниво 7/6а бе по-богато на кремъчни изделия, сред които оръдията са представени, както следва: 11 крайни стъргалки (една двойна, пет с висок ретуш, една арковидна, четири върху ориняшки пластини), пет резци (два върху отчупени отломъци, един клиновиден атипичен, два ъглови средни), две оръдия с частично затъпени ръбове, седем ретуширани пластини, четири странични

стъргалки и три зъбчати оръдия. Тук бяха разкрити също костени оръдия — две малки остриета с кръгло сечение. Находките бяха разпръснати по цялата изследвана площ, без да образуват забележими натрупвания.

Сравнително малобройни бяха кремъчните изделия, образуващи културен слой, локализиран между литологичните единици 4а и 4. Освен двете странични стъргалки, оформени върху отломъци, внимание заслужават една пластинка и един връшник, свидетелствуващи за прилагане на съвършено различна техника от тази в долните къснопалеолитни нива за получаване на полуфабрикати. Находките, разкрити в този пласт през първите два сезона, също не са многобройни. Сред тях по-голямо значение за културната интерпретация на инвентара има едно острие със стръмно затъпени ръбове, характерно за културите от граветски тип.

Последните изследвания позволиха значително да се допълни културната характеристика на инвентара. Вече ясно могат да бъдат разграничени три групи културни нива, свързани с отделни културни традиции:

1. Среднопалеолитният инвентар от пластове 13-и и 12-и е свързан с групата на мустиеро-левалуазките култури.

2. Къснопалеолитният инвентар от пластове 11-и, 9-и, 6в/7 и 7/6а е свързан с групата на ориняшките култури. Съществено значение имат откритите напоследък в нива 6в/7 и 7/6а костени остриета, както и някои типични ориняшки оръдия в ниво 7/6а. По този начин бе установен важен факт, че най-класическите ориняшки форми в профила на пещерата „Бачо Киро“ отговарят на сравнително късните костени остриета с кръгло сечение.

3. Инвентарът от пластове 4а и 4 е свързан с културите от граветски тип.

Интересен резултат от наблюденията е установяването на разлика в местоположението на обитаваното пространство през отделните периоди: докато през средния палеолит обитателите на пещерата са заемали началото на входния коридор, през късния палеолит те са навлезли навътре към дъното му.

В тази фаза на проучванията все още нямаме достатъчно основания за ангажиране в по-точни хронологически определения.[7] Засега се очертават две възможности за датиране на пластовете. Приемането на едната от тях зависи от възрастта на долната чакълеста серия. Вероятно тя се е образувала или в ранната фаза на Вюрма, или през някое от захлажданията на средния Вюрм. За горната серия (пластове 3 — 2) обаче може да се каже с по-голяма сигурност, че отговаря на по-силното застудяване през късния Вюрм.

[1] Разкопките се проведоха от 5 юли до 10 август 1973 г. Взеха участие от българска страна н. с. Н. Джамбазов (Археологически институт при БАН) и аспирантите И. Гацов, Н. Сираков, С. Сиракова; от полска — доц. д-р Я. К. Козловски и д-р хабил. Б. Гинтер от Института по археология на Ягелонския университет, мгр. А. Дагнан-Гинтер от Археологическия музей в Краков и мгр. Е. Сахсе-Козловска от Института по история на материалната култура при ПАН, Варшава. В разкопките участвува като практикантка и студентката по археология в Ягелонския университет А. Христова. Авторите използуват случая да благодарят от името на цялата експедиция на колегите К. Койчева, Д. Димитров и всички сътрудници от ОИМ, Габрово, за деловото сътрудничество и оперативната организация на проучванията.

[2] Това са дълбочините, на които се намира пещерното дъно в кв. A_6 и A_1. Разликите се дължат на наклона на дъното от югоизток към северозапад.

[3] A. Dagnan-Ginter, B. Ginter, J. K. Kozlowski, N. Sirakov. Investigations in the cave of Bačo Kiro in 1971. — Sprawozdănia Archeologiczne, XXV, 1973 p. 25, fig. 11 d.

[4] Ibidem, p. 27 — 28.

[5] Имаме пред вид преди всичко липсата на характерните за ориняшкия пещерен инвентар костени остриета, както и сравнително по-рядко срещания типичен висок ориняшки ретуш.

[6] Анализът бе извършен от д-р Ельжбьета Глень и д-р Кшъйщоф Качановски от Катедрата по антропология на Ягелонския университет, на които изказваме благодарност.

[7] Още нямаме резултати от радиовъглеродния анализ на пробите от огнищата. Някои други изследвания, които биха могли да осигурят данни както за абсолютното датиране, така и за относителната хронология на пластовете и находките в пещерата, също са в процес на изпълнение.

Résultats des fouilles de la grotte „Bačo Kiro“ en 1973

B. GINTER, N. SIRAKOV

(Résumé)

En été 1973 on a effectué la troisième campagne des fouilles archéologiques (1971) à partir des dépôts du Pléistocène de la grotte „Bačo Kiro“ située près du monastère de Drjanovo, dép. de Gabrovo. Le contenn de la partie fouillée du corridor d'entrée est formé de trois séries :

Série inférieure: gravier-argiles-sables-couches 14, 13, 12, 11.

Série moyenne: couches 10, 9, 8, 7 et 4 caractérisées par la prépondérance d'un matériel sableux et argileux-sableux. Parmi ceux-ci se trouvent des intercalations argileuses et de gravier, 6c, 6b, 6a.

Série supérieure: couches 3 et 2 de gravier et de gravier argileux recouvertes de cernozemholocène (couche 1).

Dans les unités lithologiques les plus profondes (14, 13 et 12) on a découvert quelques niveaux avec un inventaire de pierres caractéristiques des cultures mustériennes-levalloisiennes.

Les objets en pierre et en os des horizons localisés dans les couches 11, 9, 6в (7 et 7/6a sont en relation avec le groupe des cultures aurignacienne et de type aurignacien. Dans la couche 6в/7 on a découvert les premiers vestiges certains de l'homme du Pléistocène en Bulgarie — deux dents (C et P_2) appartenant à un individu âgé de 11 à 13 ans de l'espèce Homo sapiens (ou Homo sapiens fossilis).

L'inventaire très pauvre recueilli dans la partie supérieure de la couche 4a et la partie inférieure de la couche 4 est rattaché aux cultures de type Aurignanen.

Il est probable que la série la plus profonde de gravier s'est formée pendant la phase la plus reculée du Wurm (éventuellement pendant quelques-uns des refroidissements du Wurm moyen). Pour la série supérieure on peut affirmer avec plus de certitude qu'elle correspond aux plus grands refroidissements du Wurm tardif.

Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг

ТРАЙКО ФИЛИПО

Некрополът е разположен на брега на р. Дунав на 3 км северно от с. Орсоя в м. Пльоска.[1] Разкопките бяха проведени през 1969—1972 г. Досега са разкрити 220 погребения с трупоизгаряне, поставени в глинени урни. Почти всички са били похлупени със съдове, по-голема част от които са силно начупени (обр. 1 *а, б*). Вътре и около урните са поставени като гробен дар над 150 малки глинени съдчета, 11 идола от глина, два от които са били предварително счупени, 8 зооморфни съдчета с форма на птица и рогато животно, 4 глинени модела на култови брадвички, 22 каменни маниста, поставени в зооморфно съдче, бронзови ножчета, медни и бронзови накити и украшения и две апликации с неопределено предназначение.

Погребенията бяха разкрити на дълбочина от 0,80 до 3 м. Различната дълбочина трябва да се обясни с неравномерния слой утайки, които са се наслоявали при периодичното заливане на бреговата ивица от р. Дунав. В профила на изкопа се очертаха четири речни наслоявания, дебели от 0,55 до 1 м. Най-долното съдържа ситен пясък, второто и третото от горе на долу са образувани от льосови наслаги, а най-горното е хумусът. Наслояванията са разграничени помежду си от ивица пясък, дебела 0,10 м.

Всички погребения лежат на едно ниво във влажния пясъчен пласт, който не позволи да установим големината, формата и дълбочината на гробните ями. Трупоизгарянето е ставало извън ямите, по всяка вероятност на определено място в близост с некропола,

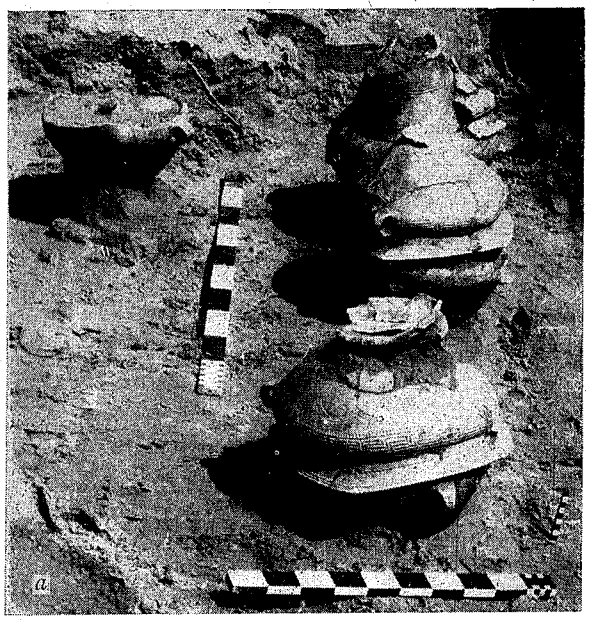

1

Обр. 1. а, б. Погребения в урни с похлупаци.
Fig. 1. a, b. Sépultures dans des urnes à couvercles

което досега не е открито. Отделните погребения са поставени по установен ред. Урните образуват неправилни редици, ориентирани югоизток — северозапад (обр. 2). Поради честото прииждане и оттегляне на водите на реката и размиването на ронливия бряг много от урните са отнесени, начупени и редът им е нарушен. По тази причина някои от гробните дарове бяха намерени затрупани в пясъка, без да може да се установи на кои погребения принадлежат.

Най-голям дял от археологическия материал в некропола се пада на керамиката. В общи линии тя може да бъде разделена на следните групи: погребални урни, похлупаци, малки съдчета с различна форма, големина и украса, идолна пластика, зооморфни съдчета, модели на култови брадвички.

По начин на направа, форма и украса урните могат да бъдат разделени на три основни групи. Първият тип урни са обикновени биконични съдове с широка шия и завит навън ръб на устието. Дъната им са равни и широки. Работени са на ръка от недобре пречистена глина, примесена с песъчинки и варовик. Тялото им е силно издуто. Повърхността им е гладка. Имат кафяв и сивочерен цвят (обр. 3 *а-г*). Забелязва се известна разлика във формата им. Урните от първата подгрупа имат по-издута средна част на тялото. Шийката е по-висока и в основата по-тясна. Устието е широко и с надебелен силно издаден навън ръб (обр. 3 *а, б*). Урните от втората подгрупа имат по-свити в средата тела. Шийката им е по-къса и чувствително разширена в долния край. Устието е по-тясно и завършва с повдигнат ръб, леко издаден навън (обр. 3 *в, г*).

Всички урни имат по четири симетрично разположени вертикални дръжки. Украсата е бедна. Състои се от плитки концентрични канелюри, вдлъбнати линии, резки и щемпелувани точки. Разположени са на групи по шийката, средната част на тялото и дръжките. Урните имат следните размери: вис. 0,38 — 0,45 м, шир. на издутата част 0,28 — 0,35 м, отвор на устието 0,08 — 0,11 м, диам. на дъната 0,08 — 0,10 м. Урни с подобна форма са известни от некропола при Кърна, Румъния.[2]

Втората група погребални урни имат сферична форма с по-издута средна част на тялото, широка и къса цилиндрична шийка и равно дъно (обр. 4 *а-в*). Работени са на ръка от недобре пречистена глина. Имат каф и червенокафяв цвят. По средата на тя-

2

● *Обр. 2. Част от некропола с разположение на погребенията. Fig. 2. Une partie de la nécropole avec la disposition des sépultures*

лото са разположени симетрично четири вертикални дръжки, някои от които имат пъпковидни заострени издатъци. По-голяма част от тях не са украсени, а някои имат богата и разнообразна украса, разположена предимно по шийката и в горната част на съда. Орнаментите са нанасяни върху още влажните стени на съда, където врязаните, вдлъбнатите и щемпелуваните елементи са отбелязвани с помощта на предмет с един, два или много зъбци[3] и след това запълвани с бяла материя, получена от стрита кост, каолин и варовик.[4] Урните от тази група имат следните размери: вис. 0,28 — 0,38 м, шир. на тялото 0,22 — 0,33 м, диам. на устието 0,14 — 0,19 м, на дъното — 0,08 — 0,12 м.

Към тази група спадат съдовете от гроб № 178 (обр. 5). Тук има двоично погребение, при което двете урни са поставени плътно една върху друга и са запълнени с горени кости и пясък. Долната урна е вариант на типа урни, при който двете дръжки са разположени вертикално на шийката. Горната урна има сферична форма и две вертикални дръжки, извити високо над устието. Този вид урни са известни от некропола при с. Остров, Врачанско, отнасящи се към късната бронзова епоха.[5] Подобни съдове има и в една колективна находка от Пловдив, датирана в края на бронзовата епоха.[6] Размерите на урните са: вис. 0,21 — 0,32 м, шир. на тялото 0,19 — 0,27 м, диам. на устието 0,11 — 0,14 м, на дъното — 0,07 — 0,10 м.

Към третата група урни се отнасят т. нар. етажни урни (обр. 6 *а-в*), които имат няколко варианта. Първият вариант етажни урни са с конична форма (обр. 6 *а*). В горния край те завършват с широка и къса цилиндрична шийка, устието на която е очертано с надебелен ръб, леко издаден навън. Средната част представлява прерязана сфера, а долната част е конична и завършва с широко и равно дъно. Имат по две обли вертикални дръжки, които започват от ръба на устието и завършват в горния край на тялото. Повърхността им е украсена с щемпелувани точки, врязани черти и концентрични кръгове от вдлъбнати линии. Върху шийката симетрично е нанесен кръстовиден орнамент от плитки кръгли ямички, а долната част е украсена с вертикално разположени

3

триъгълници, запълнени с вдлъбнати резки. Те имат следните размери: вис. 0,30 — 0,38 м, най-голям диам. 0,26 — 0,29 м.

● *Обр. 3 а — г. Глинени урни — първи тип.*
Fig. 3 а — г. Urnes en argile — premier type

Вторият вариант етажни урни имат форма на два конуса, допрени с големите си основи (обр. 6 *о*). Снабдени са с по четири вертикални дръжки, симетрично разположени в горната част на долния конус. Декорирани

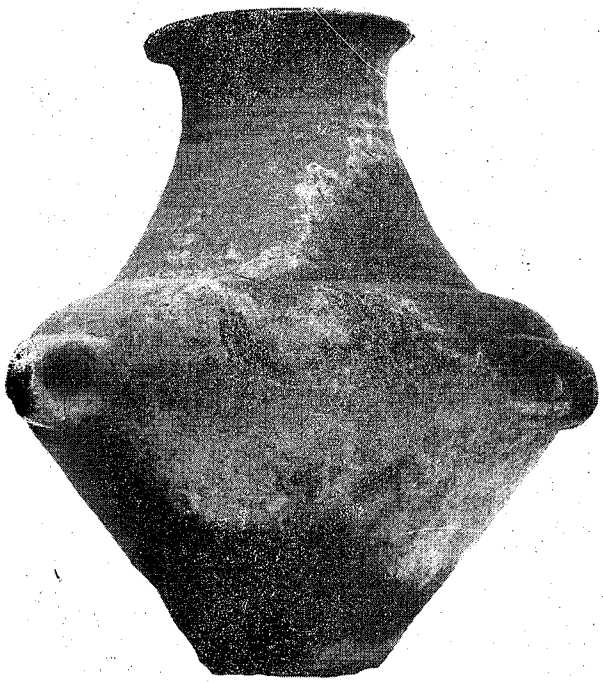

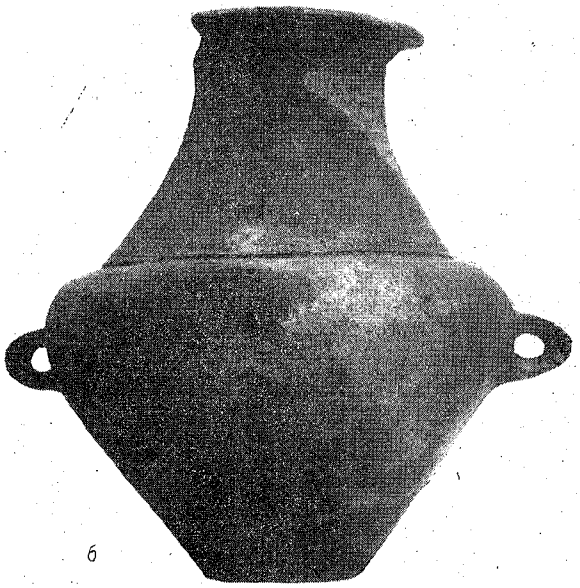

б

в

г

са с по-сложен орнамент. В горната част непосредствено под ръба на устието са нанесени S-овидни и клинообразни мотиви, наредени от двете страни на пояс, очертан от три вдлъбнати успоредни линии. Средната част е запълнена с гъсто нанесен меандър. Долната част е украсена с тройна гирлянда, която в горните краища завършва с щемпелувани слънца. Тези етажни урни имат размери: вис. 0,35 — 0,40 м, най-голям диам. 0,28 — 0,31 м. Погребални урни от този вариант се откриват за първи път у нас. Те са познати от некропола при Кърна, Румъния.[7]

Третият вариант етажни урни са моделирани на няколко етажа (обр. 6 *в*). Горната им част има цилиндрична форма с разширена основа. Устието е очертано с широк и надебелен ръб, издаден навън. Средната част е предадена посредством два етажа, степенувани по величина от горе на долу, а долната част има форма на пресечен конус. Върху плещите на долната част са прилепени четири вертикални дръжки. Повърхността им е гладка и няма украса. Те имат размери: вис. 0,35 — 0,38 м, най-голям диам. 0,32 — 0,34 м. Този вариант урни се явява за първи път в некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг.

Похлупаците на урните са в същност големи разлати паници, които имат различна форма, големина и украса. По-голяма част от тях са начупени от натиска на земните пластове и от разрушителното действие на водата. Работени са на ръка от недобре пречистена глина, примесена с песъчинки. Имат тъмнокафяв, сив и сивочерен цвят (обр. 7 *а,б*). Горната им част завършва с широк периферен ръб, издаден навън. Средната част е разширена и в горния край при съединяването с ръба е свита навътре. Долната част има конична форма и завършва с равно или ниско дъно, леко вдлъбнато навътре. Повърхността им е гладка, украсена с разнообразни геометрични форми — гирлянди, концентрични пояси, спирали, палмети, вълнообразни линии, меандри и др. Похлупаци с подобна форма са известни от некропола при Кърна, Румъния.[8]

Останалият керамичен гробен инвентар се състои от различни по форма, големина и украса съдчета. Сферичните съдчета завършват в горния край с къса шийка и широко устие, очертано с нормален ръб (обр. 8 *а-в*).

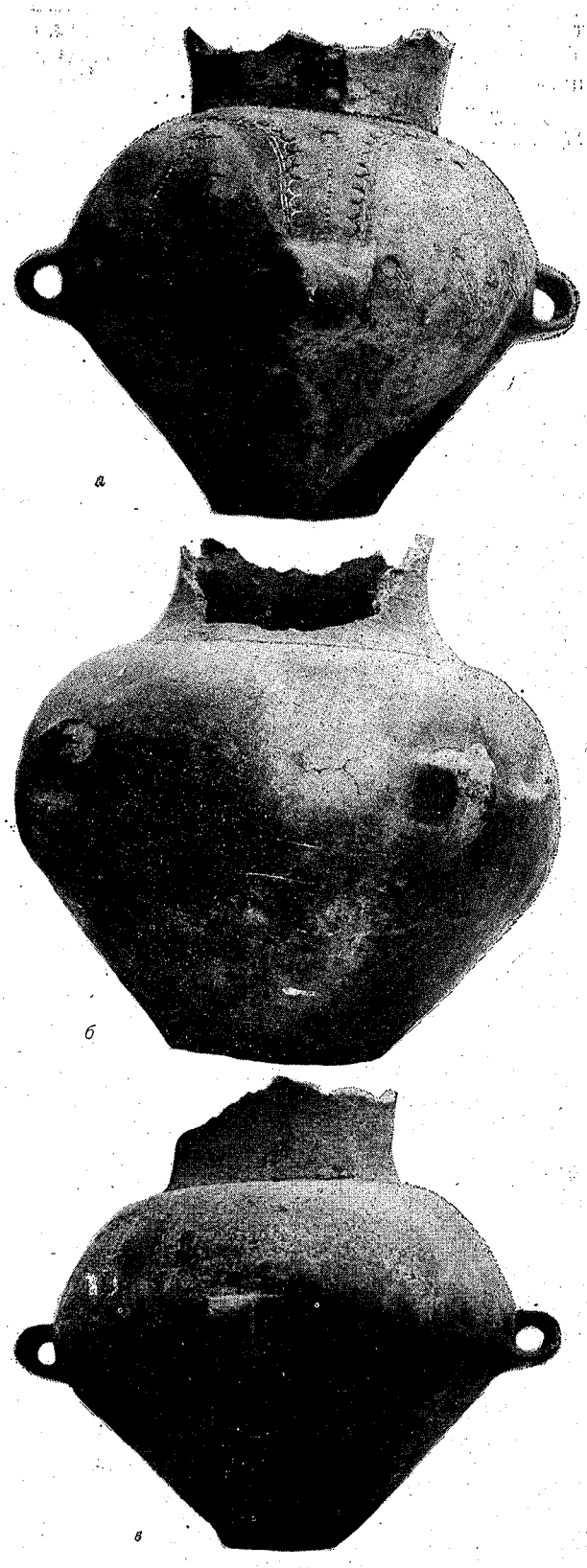

● *Обр. 4 а — в. Глинени урни — втори тип.*
Fig. 4 а — в. Urnes en argile — deuxième type

5

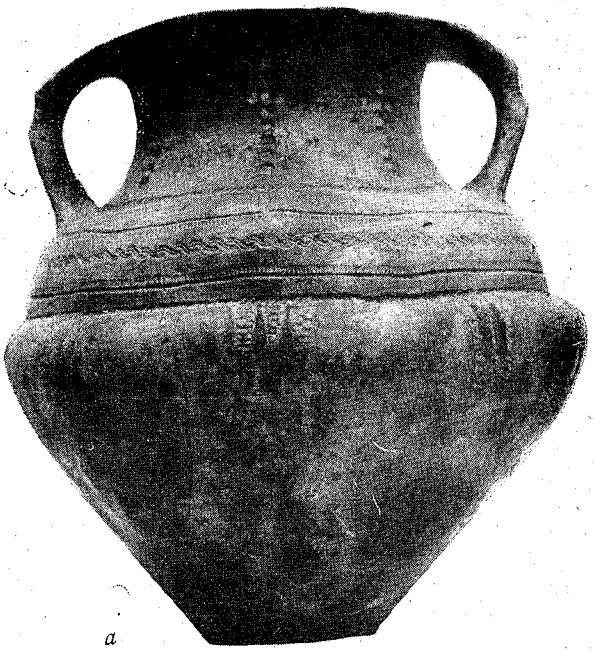

а

6а

6в

б

6б

● *Обр. 5. Двоично погребение. Fig. 5. Double sépulture*

● *Обр. 6. а — в. Глинени етажни урни. Fig. 6. а — в. Urnes en argile (en étage)*

Снабдени са с две високо вдигнати над устието вертикални дръжки, които започват от ръба и завършват в горния край на тялото,

което има форма на издута сфера. Дъната им са ниски, леко вдлъбнати навътре. По повърхността им чрез врязване, вдлъбване и отпечатване е нанесена геометрична украса, инкрустирана с бяла материя. Работени са на ръка от добре пречистена глина. Имат тъмен, почти черен цвят. По големина са еднакви, с размери: вис. 0,06 — 0,09 м, шир. 0,05 — 0,08 м. Съдчета с подобна форма и украса са известни от некропола при Кърна, Румъния.[9]

Следващата група малки съдчета имат форма на чаши със сплеснато сферично тяло и по-широка, разширена в основата си шийка (обр. 9 *а-в*). В средата на издутата част са разположени симетрично четири нискоконусовидни букели, единият от които се слива с дръжката. Тези пъпковидни издатъци придават на тялото почти правоъгълна форма. Някои от тях имат по една, а други по две високо вдигнати вертикални дръжки с триъгълно сечение, започващи от ръба на устието и завършващи в горния край на тялото. Някои от дръжките имат в горния си край допълнителен ромбовиден издатък, завит навън. И при тях украсата е разположена равномерно по цялата повърхност. Състои се от разнообразни орнаменти — едностранни спирали, пояси, снопчета от успоредни вертикални линии и др., инкрустирани с бяла материя. Размери: вис. 0,10 — 0,12 м, шир. на тялото 0,08 — 0,11 м, отвор на устието 0,05 — 0,07 м. Подобни на тези съдчета са известни от некрополите при с. Остров, Врачанско,[10] и с. Ново село, Видинско,[11] у нас и от некропола при Кърна, Румъния.[12]

По-голям интерес представляват зооморфните съдчета (обр. 10 *а-г*). По форма те са сходни със сферичните съдчета. Вместо дръжки имат отпред шия с глава на птица, а на противоположната страна—опашка. Всички имат кръгли похлупаци с форма на гъба. Сферичните им тела в горния край завършват с конкавни дъна. Повърхността им е украсена с врязани и щемпелувани геометрични елементи и мотиви, които са запълнени с бяла материя. Оригинална е украсата на едно зооморфно съдче (обр. 10 г.). И то, както всички останали, е работено на ръка от добре пречистена глина. Има светлокафяв цвят. Сферичното му тяло е украсено с S-овидни знаци, гирлянди, спирали и пояси от вдлъбнати линии, запълнени с бяла материя. Отличаващият го орнамент е разположен отпред, под шийката на птицата и изобразява лира, поставена върху древен плавателен съд.

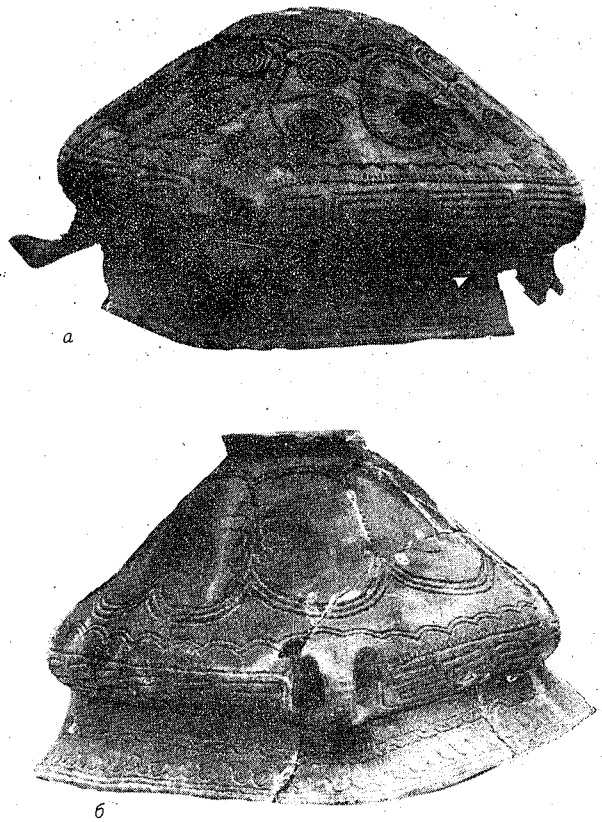

а

б

7

● *Обр. 7. а, б. Глинени похлупаци — разлати паници*
Fig. 7. а, б. Couvercles en argile — assiettes plates
● *Обр. 8. а — в Малки глинени съдчета със сферична форма. Fig. 8. а — в. Petits vases en argile de forme sphérique*
● *Обр. 9. а — в. Малки глинени съдчета с букели.*
Fig. 9. а — в. Petits vases en argile à mamelons

Тези съдчета имат размери: вис. 0,08 — 0,10 м, дълж. 0,10 — 0,12 м, диам. на дъната 0,035 — 0,045 м. Подобни зооморфни съдчета са открити в некропола при Кърна, Румъния.[13]

Сред керамичните изделия от некропола особено важно място заема и д о л н а т а п л а с т и к а. Както отбелязахме, два от намерените идоли са фрагментирани, останалите са добре запазени. Всички са работени на ръка от добре пречистена глина. Имат сив, сивочерен и червенокафяв цвят (обр. 11 *а, б*). В горната си част са плътни, а в долната — кухи. Представляват силно стилизирани човешки изображения с тяло във фас. Имат еднообразна форма — с плътен цилиндричен издатък е предадена главата, гръдната част е изразена с елипсовиден диск, с едно прищипване в средата е оформена талията, а долната част на тялото има форма на кух цилиндър, леко разширен в долния край. Ръ-

8

а

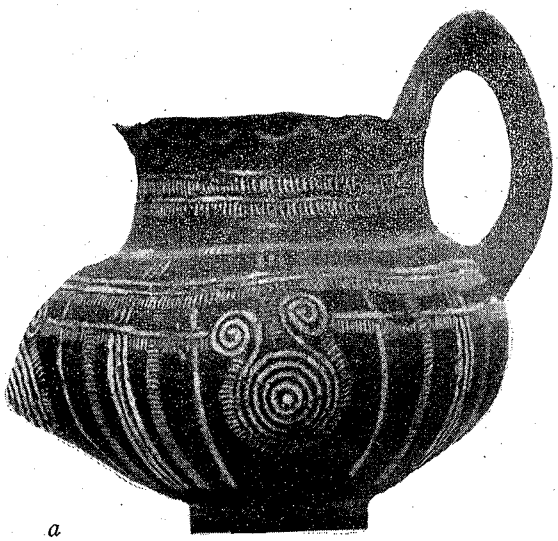

а

б

б

в

в

9

10

● *Обр. 10. а — г. Глинени зооморфни съдчета във форма на птица. Fig. 10. a — г. Petits vases zoomorphes en argile. en forme d'oiseau*
● *Обр. 11. а, б Глинени човешки фигурки. Fig. 11. a, б. Figurines humaines en argile*
● *Обр. 12. а и д. Глинени човешки фигурки, намерени една в друга. Fig. 12. a et б. Figurines humaines en argile découvertes l'une dans l'autre*
● *Обр. 13. а, б. Глинена човешка фигурка. Fig. 13. a, б. Figurine humaine en argile*

цете и краката на фигурите не са моделирани. При някои от фигурките се забелязва бегло оформяне на ръцете, предадени чрез елипсовидната форма на торсото, но в общи линии те не се различават от останалите.

Интересен е случаят с погребение №148, където в кухината на по-голям идол е поставен втори, много по-малък от същия тип (обр. 12 *а, б*). Дали тук се касае за символичен израз на погребана майка с дете или пък на погребана бременна жена, е трудно да се каже.

Цялата добре загладена повърхност на идолите е покрита с богата украса от спирали, ромбове, триъгълници, S-овидни знаци, гирлянди, полегати линии, точки и др. Те са запълнени с бяла материя. При подробното разглеждане на отделните елементи от украсата на тези глинени статуетки могат да се различат части от облекло, а също така и някои характерни белези от неговата украса. Човешки фигурки, подобни на тези, са известни от некропола при с. Ново село, Видинско,[14] датирани от късната бронзова епоха, и от некропола при Кърна, Румъния.[15]

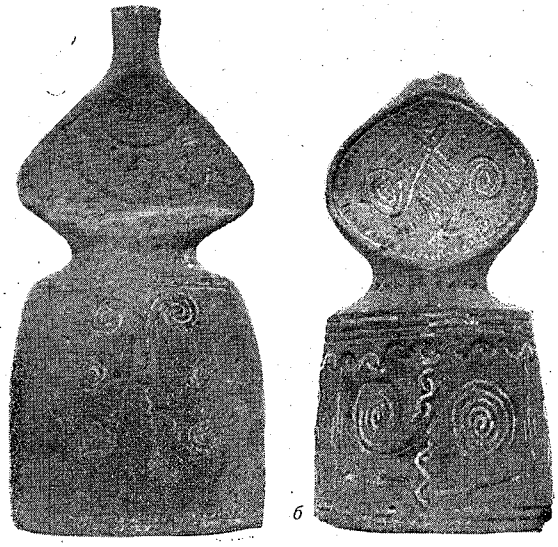

а *б*

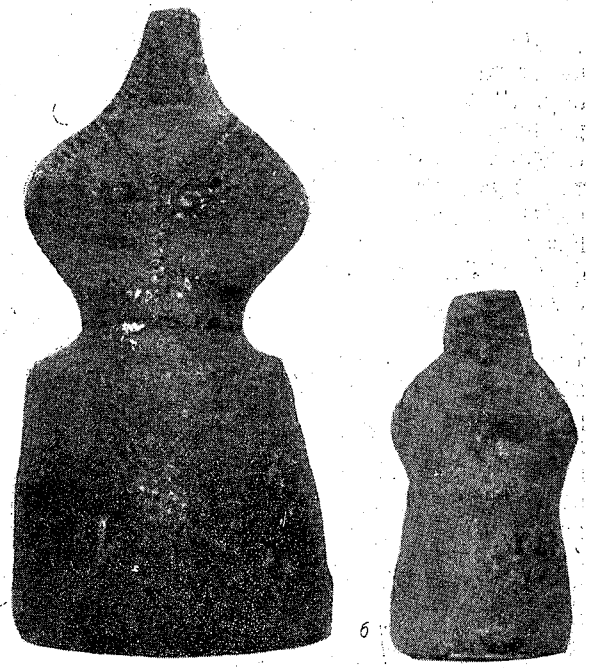

а *б*

1

а

б

Истински шедьовър на идолната пластика от тази епоха е човешката фигурка на обр. 13 *а, б*. Тя е работена на ръка от добре пречистена глина. Повърхността ѝ е загладена и полирана. Има черен цвят. Главата е предадена с висок плътен цилиндричен издатък, който се разширява в двата края. Гръдната част на тялото има елипсовидна форма. Талията е оформена чрез прищипване, а долната част на тялото е кух цилиндър, разширен в основата. Фигурката изобразява тяло на жена с дълга до петите дреха, леко разперена встрани. Повърхността ѝ е украсена с врязани и набодени орнаменти, запълнени с бяла материя. Врязаните по главата концентрични пояси и точки с нищо не маркират чертите на лицето. В горната част на главата е врязана свастика — знакът на вечното движение. С двойни дъговидни линии са маркирани ръцете, поставени на корема. Бюстът на жената е изразен посредством две симетрично разположени спирали. Поясът на талията е очертан с три реда вдлъбнати точки. Долната част на фигурката е покрита с ромбове, спирали, триъгълници, клинообразни знаци и др., които представят украсата на облеклото. Задната страна на фигурката има по-бедна украса. С вдлъбната рязка е очертан косичникът, който се спуска от горната част на главата и стига до кръста. Дрехата на фигурката е украсена с дъговидни ленти и вълнообразни линии от вдлъбнати точки, наредени вертикално в прави редици, коси и вертикални резки. Въпреки своята силна стилизация, достигаща до абстрактност, тази фигурка има висока художествена стойност и говори много за развитието на керамичното изкуство през късната бронзова епоха в нашите земи.

В няколко погребения се разкриха модели на култови брадвички от глина (обр. 14 *а, б*). По форма те са два варианта. В средата имат кръгла дупка. Украсата им е богата и не се различава от украсата на съдовета и култовите предмети. Размери: дълж. 0,08 — 0,10 м, шир. 0,04 — 0,06 м, отвор на дупката 0,0115 м. В почти всички погребения бяха поставени остриета, изработени от жълтокафяв кремък. По форма и големина са еднакви. Размери: дълж. 0,07 и 0,12 м, шир. 0,025 и 0,04 м.

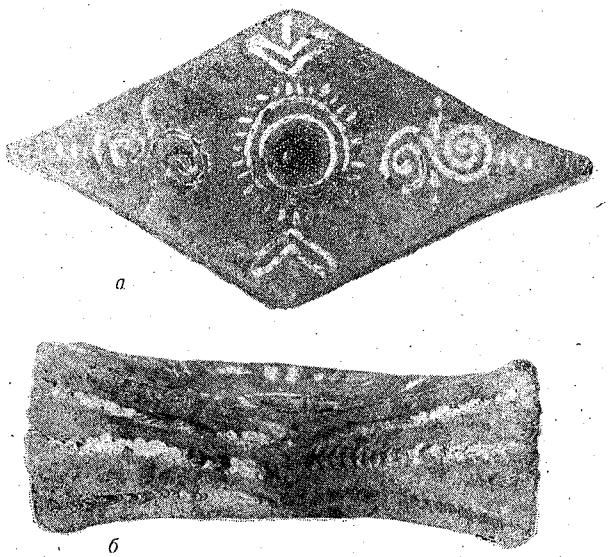

а

б

14

● *Обр. 14. а, б. Глинени модели на култови брадвички. Fig. 14. a, б. Modèles en argile de hachettes du culte*

Поставянето на оръдия на труда и глинени модели в погребения е обичай, който крие в себе си определена символика, свързана с вярванията на народите в задгробния живот.

Посочените паралели ни помагат да датираме некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг, към късната бронзова епоха. Той принадлежи на една култура, която се е развивала върху обширна територия по двата бряга на Средния Дунав, обхващаща земите на днешна Югоизточна Унгария, Северна и Североизточна Югославия, Югозападна Румъния и Северозападна България. Освен с некропола при Кърна (Румъния) този некропол има най-близки паралели с некрополите при Ватина, Вършац, Темеш, Кличевац, Дубавац и Кубин (Югославия) и при Балта Верде, Гърла Маре и Островул Маре (Румъния),[16] а в България при с. Връв, Балей, Ново село, Видинско, Долно Линево, Михайловградско, и Остров, Врачанско.[17]

Културата, към която се отнася некрополът при с. Орсоя, се е развивала в третата четвърт на II хилядолетие пр. н. е.

[1] Откриването му стана случайно през август 1969 г. от Петър Бонев, жител на гр. Лом.

[2] VI. Dumitrescu. Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cîrna. Bucureşti, 1963, pl. XC_{392}, $XCIII_{436}$, LXX_{159}.

[3] В. Миков. Материали от последния период на бронзовата епоха от Северозападна България. — Археология, XII, 1970, кн. 3, с. 50.

[4] VI. Dumitrescu. Op. cit., p. 351.

[5] Б. Николов. Селища и некрополи от бронзо-

вата епоха във Врачанско. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 71, обр. 4 а.

[6] П. Дѐтев. Колективна находка от глинени съдове от Пловдив. — Археология, VI, 1964, кн, 4, с. 68, обр. 5 а.

[7] VI. Dumitrescu. Op. cit., pl. LXVI_{101}, LXXX_{275}.

[8] Ibidem, pl. XC_{402}, $CXXXV_{116,402}$.

[9] Ibidem, pl. C_{495}, $CXXXV_{238}$.

[10] Б. Николов. Цит. съч., с. 71, обр. 5 б.

[11] В. Миков. Цит. съч., с. 51, обр. 2.

[12] VI. Dumitrescu. Op. cit., pl. CV_{553}.

[13] Ibidem, pl. $XCIII_{438}$.

[14] В. Миков. Цит. съч., обр. 8,9.

[15] VI. Dumitrescu. Op. cit., pl. CVII—CLVIII.

[16] В. Миков. Цит. съч., с. 48.

[17] Пак там.

Céramique et plastique d'idoles de la nécropole du bronze récent du village Orsoja (département de Mihailovgrad)

TR. FILIPOV

(Résumé)

L'article est consacré à la nécropole à incinération en urnes de l'âge du bronze récent près du village Orsoja découverte en 1969. Cette nécropole est située au Nord du village sur la rive du Danube dans la proximité immédiate de ce cours d'eau. La ligne côtière a été périodiquement recouverte par les eaux du fleuve et dans le profil du déblai on aperçoit quatre couches successives. Dans celle du fond qui est à une profondeur de 0,80 à 3 m on a découvert les sépultures. Presque toutes les urnes étaient recouvertes avec des vases, dont la plupart ont été cassés par la pression des couches de terre et de l'eau.

La céramique recueillie compte tenu de sa forme, des dimensions et du décor doit être classée en plusieurs groupes. Les vases zoomorphes (fig. 10 *a*—*z*) retiennent tout particulièrement l'attention, et surtout les sculptures anthropomorphes (fig. 11—13).

En se basant sur des parallèles d'autres nécropoles semblables sur le cours inférieur et moyen du Danube, et plus spécialement celle de Cîrna (Roumanie), on doit dater notre nécropole du troisième quart du IIe millénaire av. n. è.

За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне

МАРГАРИТА ТАЧЕВА-ХИТОВА

Във Варненския археологически музей се съхранява бронзова дясна ръка, открита през 1950 г. на пристанището на гръцката колония Бизоне (днес Каварна). Ръката е публикувана от Г. Тончева в полското списание „Археология".[1] Тя е не само единствен паметник от този род долихенови паметници в тракийските земи, но изображенията върху нея, които са тема на настоящото изследване, я превръщат в рядко явление сред паметниците на долихеновия култ.

Ето в основни линии описанието на ръката според публикацията на Тончева. Бронзова куха ръка с размери 0,21×0,075 м, с леко издут пръстен в края на китката и дупчица за прикрепване към дървена пръчка (обр. 1). Палецът и показалецът държат топче с надпис: Iul(ius) sac(rum) (votum) Dol (icheno), който показва, че ръката е вотивна. На топчето е скулптирана Виктория в движение. На дланта на ръката е изобразен Юпитер Долихен, а на китката от другата ѝ страна — орел, който държи в клюна си два нара. Зад главата на орела се виждат още три по-малки плода. Посветителят с шаблонно императорско име е вероятно сириец, ветеран, който след уволнението си се е по-

селил в Бизоне. Изобразеният орел с нарове (символ на безсмъртие) води душата към вечна светлина. Ръката е свързана със семитския обичай да се изобразява божията ръка и затова тя е по-близо до култовите долихенови ръце, отколкото до ръцете с апотропеичен характер, и ръцете, изобразявани върху военните знамена. Като близък паралел Тончева посочва ръката от Мисков. За да датира паметника, тя посочва III в. като време на най-голямо разпространение на долихеновия култ и уточнява чрез името на посветителя, Iulius, който има гентилното име на двама императори от III в. — Максимин Тракиецът (235—238) и Филип Араб (244—249), т. е. ръката се отнася към 235 — 249 г.

Ръката от Бизоне попълва списъка на известните досега бронзови вотивни ръце, свързани с долихеновия култ, които са открити главно в областите по рейнско-дунавския лимес:

1. Ръката от Виенския музей с неизвестен произход.[2] Тя има релефно изображение на бик върху длан, върху който се предполага, че е стоял Долихен (тази ръка е останала явно неизвестна за Тончева, която определя ръката от Бизоне като първи случай с изображение на Долихен върху вотивна ръка). Ръката датира към първата половина на III в.

2. Ръката от Хедернхайм[3] без украса, с надпис: Iovi Doliceno C. Iul(ius) Marinus (centurio) Brittonum Gurvedensium d(onum) d(edit). Датира се около 142 г.

3. Ръката от Мауер-ан-дер-Урл.[4]

4. Ръката от Горна Панония (Бригецио?)[5] с посвещение I. O. M. D.

5. Ръката от Мисков[6]; между палеца и показалеца е скулптирана сфера с Виктория. Надписът върху длан та гласи: I. O. M. Doliceno Gaius optio c(o)h(ortis) I Hisp(anorum) (miliariae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Датира се към втората половина на II в.

Тези долихенови ръце произхождат предимно от войнишки центрове на разпространения на култа. Тяхната връзка с войската личи и от надписите върху ръцете с №2 и 5. Всичките са десни и представляват изображение на божията ръка, с което напомнят за стари семитски традиции.[7] Чрез изобразената върху небесната сфера крилата богиня на победата ръката от Бизоне се намира в явна типологическа връзка само с една от посочените ръце — с ръката от Мисков. Същото изображение е известно и от украсата на Палмирската гробница.[8] Виктория

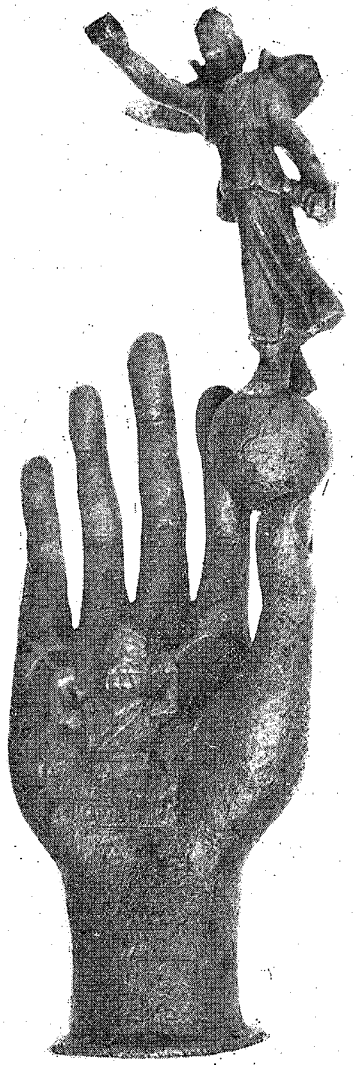

Обр. 1. Бронзовата ръка на Долихен от Бизоне.
Fig. 1. La main en bronze de Dolichenus de Bizone

се среща често в долихеновите паметници наред с божеството и по-рядко самостоятелно, като негов символ,[9] и подсказва триумфа (военен и морален), който са очаквали вярващите от своя бог.

Разчитането на надписа върху сферата е неубедително от епиграфска гледна точка; ето защо предлагам като по-приемливо четенето; Iul(ius) sac(erdos) Dol(icheni). Това четене не противоречи на предназначението на бронзовите ръце в Долихеновия култ и подкрепя хипотезата, според която те са служели при култовите церемонии, заместващи култовото изображение (предимно във войската като лесно преносими), или пък са

били носени от жреците като жезли или инсигнии.

Трудно е да се приеме твърдението, че посветителят Iulius е бил ветеран. Преди всичко, защото името няма когномен. Освен това ветераните са имали едно определено положение в редовете на муниципиалната аристокрация на Империята и не са пропущали да посочат принадлежността си към този привилегирован слой на римското провинциално общество. Не е вероятно посветителят да е бил сирийски търговец, понеже изображението на Виктория го свързва с войската, пък и както бе вече посочено, долихеновите ръце произхождат предимно от военни центрове по лимеса. По-оправдано е да се предположи, въз основа на изказаните дотук съображения, че жрецът Юлиус е бил в състава на римския провинциален гарнизон.

В полза на твърдението, че на дланта на ръката е изобразен Долихен, говорят облеклото и атрибутите на изображението (двойна брадва и мълния). Тук обаче е налице и една смущаваща отлика от конвенционалното изображение на Долихен — фигурата е безнога, заобиколена от двете страни с протоми на бик, под които се вижда правоъгълник (може би символ на олтар). Тази иконография е характерна за изображенията на спътниците на Долихен, Диоскурите, които в неговите паметници са наричани Castores или Castores conservatores.[10] Типологически изображението на ръката от Бизоне съвпада с първия тип изображения на Касторите по Мерла, който се приближава повече до източната иконография, отколкото вторият тип. Паметниците от втория тип представят божествата като Тиндарили — голи, но с наметало, те държат в едната си ръка копие, а в другата — поводите на коня си. За долихеновите паметници е характерно представянето на двете божества, но има случаи, в които намираме само един от Касторите.[11] Липсата на втория Кастор върху дланта на ръката от Бизоне е продиктувана може би от естетическите съображения на нейния автор или пък се дължи на неговата недостатъчна осведоменост за теологичното значение на изображението.

Интерпретацията на Г. Тончева за изобразения орел с гранатови ябълки върху външната страна на китката на ръката (обр. 2) е също силно атакуема. Орелът е неизменен спътник на Долихен и символизира неговите качества на небесен бог, без обаче да има приписваните му от авторката функции на psychopompos, т. е. водещ душите на вярващите към вечна светлина.[12] Наровете (гранатовите ябълки) не са засвидетелствувани като атрибути на Долихен, макар и да биха могли да символизират една от първичните функции, заложени в неговия култ на бог на напоителния дъжд и

● *Обр. 2. Изображение върху външната страна на китката — паун с нарове. Fig. 2. Représentation sur la partie extérieure du poignet — un paon avec des grenades*

● *Обр. 3. Изображение върху вътрешната страна на китката — орел с венец. Fig. 3. Représentation sur la partie intérieure du poignet — un aigle avec une couronne*

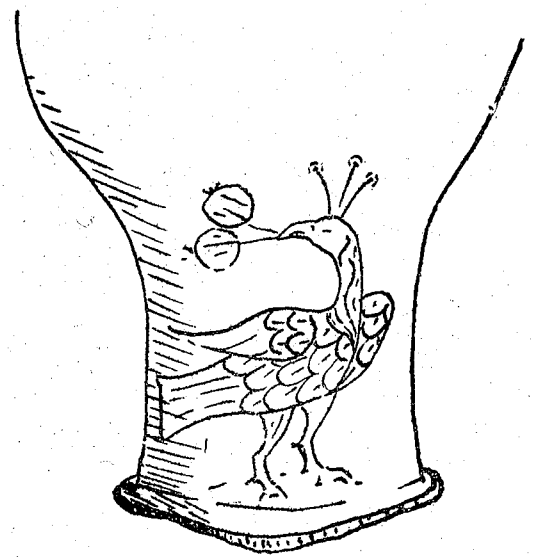

2

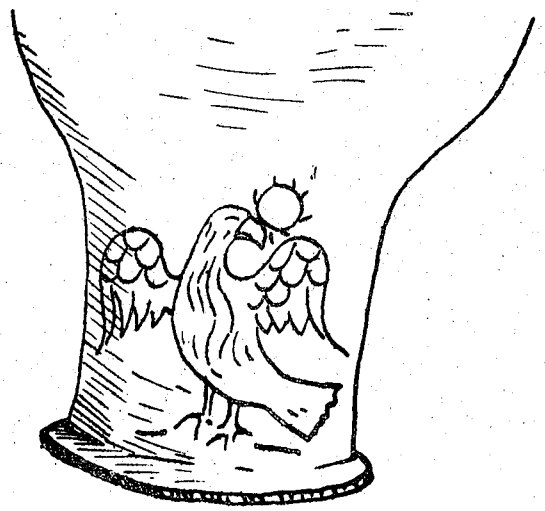

3

плодородието. При идентификацията на тази част от изображението може да се предположи, че това не са нарове, а някакво друго растение, свързано с долихеновия култ, напр. лилията, която е изобразена на триъгълните бронзови плочки от Лусониум и Хедернхайм.[13] Но изображението дори и не напомня лилиевия цвят. Трябва да се приеме, че това са действително нарове, които откриваме като символ на плодородието в ръцете на Хера-Юнона. Едно по-внимателно разглеждане на птицата може да доведе до заключението, че „по-малките гранатови плодове" зад главата на птицата представляват в същност короната на паун, друг характерен атрибут на Хера-Юнона, паредрата на Долихен. Тя се явява рядко в долихеновите паметници. В тях нейните атрибути не са така постоянни, както долихеновите — стъпила върху някакво животно (кощута, див козел, лъвица и др.), тя държи в ръцете си скиптър и огледало (или патера), но има изображения и с двойна брадва, систрон или клонче. Така представена, Юнона носи много по-малко белези на романизация според Мерла, отколкото Долихен, в паметниците от Рим, Британия, Реция, Норик и Панония.[14] В някои паметници тя се явава в „гръцка интерпретация"[15]. Единственото изображение на нейната свещена птица (пауна) се намира върху бронзовата плочка от Мауер-ан-дер-Урл.[16] На едната ѝ страна са изобразени Долихен и Юнона, а на другата — техните свещени птици, два орела и два пауна. Изображение на нарове досега не е засвидетелствувано в долихеновите паметници.[17] Явно при долихеновата ръка от Бизоне е налице второ отклонение от традиционната иконография — паредрата на Долихен е представена не в нейната ориенталска среда, а с гръко-римските ѝ атрибути.

Направената идентификация би смутила познавачите на долихеновия култ заради липсата на неизменния спътник на божеството — орела. В същност не липсва и неговото изображение, но то е останало незабелязано от Г. Тончева. Това изображение — орел насреща, с леко разтворени криле — се намира пак върху китката, но на вътрешната ѝ страна (обр. 3). Изобразеното кръгче с коси лъчи край главата на орела може да се приеме с голяма вероятност за венеца, който държи обикновено по долихеновите паметници в клюна или в ноктите си. Тези изображения според Мерла имат символичното значение на Виктория с венеца за Долихен, осигуряващ победата за своите аортанти.[18]

Поради липсата на литературни извори религиозната доктрина на долихеновия култ не е достатъчно изяснена. Затова и тълкуването на което и да е нетрадиционно изображение е свързано с риска да се сгреши, макар и логиката на разсъжденията да се основава на сигурно доказани и интерпретирани феномени в долихеновата или в сродните ѝ източни религии. Такъв риск предлагат и изображенията върху ръката от Бизоне, която се превръща чрез тях в уникално явление сред този род паметници.

Паметникът от Бизоне не предлага сигурни опорни точки за датиране. Името на посветителя не е достатъчно основание за твърдението на Тончева, че той е романизиран през III в. при императорите Максимин или Филип Араб. Името Юлиус се разпространява още през I в. чрез императорската романизация при Юлиево-Клавдиевата династия и се среща често и през II в. Най-близък пример за това е ръката от Хедернхайм, чийто посветител носи същото гентилно име, а ръката се датира към 142 г. Най-общо ръката може да се датира към епохата на Северите, с която се свързва най-широкото разпространение на долихеновия култ в Долна Мизия.[19]

Трудно е да се каже нещо по-точно и за посветителя на ръката или пък за нейния майстор. Изображенията на традиционните Долихенови спътници и техните символи говорят за изискванията на един добре запознат с теологичната характеристика на божеството посветител, явно жрец, както бе посочено. Не особено майсторската реализация обаче с посочените отклонения говори за една вероятно местна изработка.

Макар и мястото на ръката да е в светилището на Долихен, каквото се предполага от Тончева, неговото съществуване не се потвърждава от археологическата среда и допълнителните проучвания на авторката,[20] нито пък от данните за лица с източен произход в Бизоне.[21] Може би ако ръката не е била поставена в светилището на друго божество, тя да е била пренесена от другаде, какъвто е случаят с ръката от Мисков[22] и с паметника на Долихен от Марсилия.[23]

[1] G. Tonczewa. Brązowa rączka wotywna Jowiska Dolicena z Kawarny. — Archeologia, IV, 1950—51, fig. 1—4.

[2] R. Noll. — AB, XXXI, 1939, p. 67 sqq., n. 4, fig. 18; P. Merlat. Répertoire des inscriptions figurés du culte de Jupiter Dolichenus. Paris-Rennes, 1951, n. 347.

[3] CIL III 7343; P. Merlat. Op. cit., n. 318.

[4] Ibidem, n. 164.

[5] R. Noll. Op. cit., n. 3.

[6] W. Demetrykiewicz—J. Zingerle. — AB, VII, 1904, p. 150 sqq., fig. 28; P. Merlat. Op. cit., n. 41, fig. 8.

[7] P. Merlat. Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse. Paris, 1960, p. 177 sqq.

[8] Fr. Cumont. Etudes syriennes. Paris, 1917, p. 69.

[9] D. Lusthaus. — Archeologia, I, 1947, p. 169 sqq., 176 — смята, че в ръката от Мисков са свързани култът на Долихен и военният култ на Виктория. Това мнение се поддържа и от Г. Тончева в публикацията.

[10] G. I. Kazarow, — ÖJh, XXVII, 1932, p. 170-71; P. Merlat. — Syria, XXVIII, 1951, p. 229 sqq. Répertoire, nn. 50,66,169; Essai, p. 36 sqq.

[11] P. Merlat. Répertoire, Pl. XI, fig. 2.

[12] Вж. Merlat. Essai, p. 40 sqq., който отхвърля възприетото тук мнение — Fr. Cumont. Op. cit., p. 63 sqq.

[13] CIL III 3316; P. Merlat, Répertoire, nn. 65; Същият. Essai, p. 119 sqq.; Répertoire, nn. 184, 185, 190, 206, 222, 242, 244, 276, 167, 168, 138, 143, 150, 152—15p, 50, 66.

[15] P. Merlat. Op. cit., nn. 372—374.

[16] Същият. Répertoire, n. 152.

[17] При посочване на паралели тук и в останалите бележки се имат пред вид паметниците в цитирания корпус (Répertoire) на Merlat.

[18] P. Merlat. Essai, p. 40 sqq. Със същото значение, изобразен край главата на орела, венецът се открива върху монети, върху паметници от Сирия, вж. Fr. Cumont. Op. cit., p. 63 sqq.

[19] Най-късен е паметникът от Драгоево (Merlat, Répertoire, n. 11), който се отнася към управлението на Гордиан III (238—244 г.).

[20] G. Tonszewa, Op. cit., p. 56; Г. Тончева. —ИВАД, XIII, 1962, с. 48—52.

[21] За лицата от източен произход в Бизоне вж. М. Тачева-Хитова. — ИНМВ I, VIII (1972), с. 24. Едно, макар и несигурно указание е фрагментираният надпис с посвещение на Теа Сюрия (IGBulg I[2] n. 8 bis).

[22] D. Lusthaus. Op. cit., p. 181.

[23] P. Merlat. Répertoire, n. 222.

Sur la main en bronze de Dolichenus de Bizone

M. TAČEVA-HITOVA

(Résumé)

L'auteur s'attache à un monument rare du culte de Dolichenus découvert dans les terres thraces et publié par G. Tončeva dans la Revue polonaise „Archeologie" (t. IV, 1950—51, p. 51—56, fig. 1—4). A son avis le point de vue soutenu par G. Tončeva dans cet article doit être reconsidéré. En premier lieu l'auteur propose un nouveau déchiffrement de l'inscription qui se trouve sur cette main. Au lieu de Jul(ius) sac(rum) (votum) Dol (icheno) on devrait lire Jul(ius) sac(erdos) Dol(icheni).

D'autre part l'auteur conteste pour des raisons épigraphiques l'opinion selon laquelle il s'agirait d'une dédicace d'un veteran mais plutôt qu'il appartenait aux armées provinciales romaines. Comme le nom ne peut à lui seul justifier la datation avancée par Tončeva des années 235—249. L'auteur propose une date basée d'une manière très générale sur la chronologie de la diffusion du culte de Dolichenus — soit les premières décennies du règne des Sévères.

L'interprétation donnée des représantations sur la main est également contestée. Selon l'auteur celle de la paume ne vise pas Dolichenus, mais l'un de ses compagnons — les Castors. Quant à la seconde représentation du poignet, ce n'est pas celle d'un aigle, mais d'un paon avec des grenades qui est le symbole du parèdre Junon de Dolichenus. Enfin on relève encore une représentation restée inaperçue par le précédent auteur sur l'intérieur du poignet — un aigle avec une couronne autour du bec (fig. 3).

Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола“ в Мелник

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

Град Мелник често се споменава във византийските извори във връзка с борбите между България и Византия в този граничен пункт на двете страни. Върху богатото му минало и запазените архитектурни паметници има значителна литература у нас и в чужбина.[1]

За да се уточнят някои данни и да се добият нови факти за характера на културата на средновековния Мелник, наложи се да бъдат проведени археологически, архитектурни и художествено-исторически проучвания в този град. Археологическият институт при Българската академия на науките съвместно с Окръжния исторически музей в Благоевград и Градския исторически музей в Мелник през 1971 г. започна системни археологически разкопки в тясно сътрудничество с Националния институт за паметниците на културата. Една от първите задачи на тези разкопки беше разчистването и проучването на църквата „Св. Никола“, чиито останки се намират на една височина южно от Мелник, гдето е било едно от главните укрепления на средновековния град.[2]

За първи път за църквата споменава френският дипломат и пътешественик Пердризе, който посетил Мелник през 1899 и 1901 г. Той отбелязва, че църквата била възстановена през XIX в. и че вътрешността ѝ е била покрита с бяла боя освен олтаря, гдето имало следи от стари фрески.[3]

През 1929 г. чешкият изкуствовед А. Странски посетил Мелник и заварил църквата в руини. Той спрял вниманието си главно на запазените в олтарната част стенописи, като оценил голямата им художествена стойност и въз основа на тях датирал църквата от XIII в. Въз основа на базиликалния план на църквата той я е свързал с църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново.[4]

Няколко години по-късно Н. Мавродинов в проучването си на църквите и манастирите в Мелник и околността му включил и този интересен паметник, като обнародвал и план на църквата.[5] Той я отнася към македонската група източен тип базилики — тези в Охрид, Серес, Арта и Костур.[6] Въз основа на архитектурния тип и на стила на стенописите той я е датирал от края на XII и началото на XIII в.[7] На него се дължи откриването на един извънредно интересен и важен ктиторски надпис върху един от предолтарните пиластри, който бил полуизмазан с бяла мазилка и дотогава не е бил известен на науката.[8] Надписът в превод от гръцки гласи: „Моление на божия роб севаст Владимир, същински брат на севаста Франк“ (т. е. който е родственик или близък на франките. Франки са били наричани всички представители на западния свят). С голямо основание повечето от авторите, които се спират на този надпис, приемат, че севастът франк е деспот Алекси Слав, който е бил зет на латинския император в Константинопол Хенрих II, а севаст Владимир, ктиторът на църквата, според надписа е брат на деспот Слав.[9] По палеографски данни В. Бешевлиев датира надписа от XIII в., която датировка съвпада с историческите данни за деспот Слав.[10]

Такава датировка — края на XII и началото на XIII в., дава Ив. Жандова на църквата въз основа на стилови и сюжетни особености на една сцена от запазените стенописи „Видението на св. Петър Александрийски“.[11]

Поради голямата художествена стойност на стенописите повечето от тях са били свалени от порутената и останала без покрив църква и прибрани в Народния археологически музей в София. Сега няколко пана са изложени в криптата-музей в църквата „Ал. Невски“ в София.

Преди археологическото проучване на църквата сравнително най-добре запазена беше източната ѝ половина, като източната стена с трите апсиди се издигаше непосредствено до покрива, който сега липсва (обр. 1). Останалите зидове бяха порутени и изцяло покрити с рушевините от строителния мате-

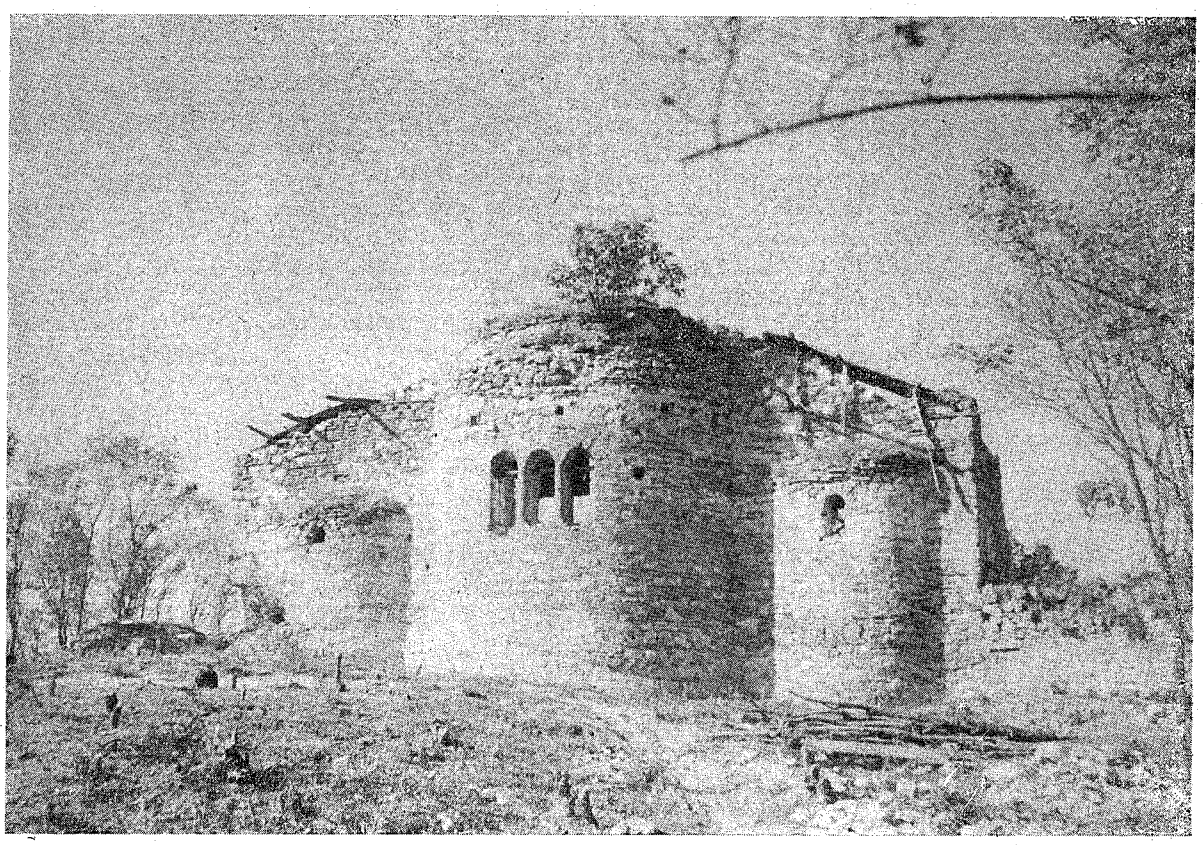

1

● *Обр. 1. Църквата „Св. Никола", гледана от изток. Fig. 1. L'église „Saint Nicolas", vue de l'Est*

риал. Вътрешността ѝ и пространството около нея бяха гъсто обрасли с дървета и храсти.

След почистването на църквата от огромния насип от строителен материал и от многобройните дървета и корени от тях можа да се установи точният ѝ план и етапите на нейното изграждане (обр. 2). Тя е трикорабна триапсидна скъсена базилика с предапсидно пространство (обр. 3) и нартекс (обр. 4), като от север и от юг е имала по една закрита галерия (обр. 5), а на запад — екзонартекс или по-скоро вътрешен двор, ограден с високи зидове. Установи се, че църквата има два основни строителни периода, както съобщава още Пердризе и както е отбелязал Н. Мавродинов, и по-малки преустройства. Досегашното датиране на началния период на църквата от края на XII и началото на XIII в. бе потвърдено от намерените в нея на различни места медни византийски корубести монети: една цяла и няколко къса от такива монети от XIII в. открихме в насипа на полуразрушена и ограбена гробница, намираща се в югозападния ъгъл на наоса на църквата.[12] Две монети от византийския император Мануил II Комнин бяха намерени на различни места в наоса на пода и една неопределена медна корубеста монета също в наоса на 0,5 м дълбочина от настилката близо до гробницата. Две монети от същия вид, една от солунското деспотство и другата неопределена, бяха намерени между камъните на калдъръмената настилка на вътрешния двор.

Под пода на южната галерия бяха разкрити останките на по-ранна галерия, а в пласта между подовете на по-ранната и по-късната галерия бе намерена медна турска монета от първата половина на XIX в. С това се потвърди сведението на Пердризе, че основно възстановяване на църквата е станало през XIX в. Тогава значителна част от зидовете на църквата са били разрушени при неизвестни за нас обстоятелства. При възстановяването на църквата наосът в основни

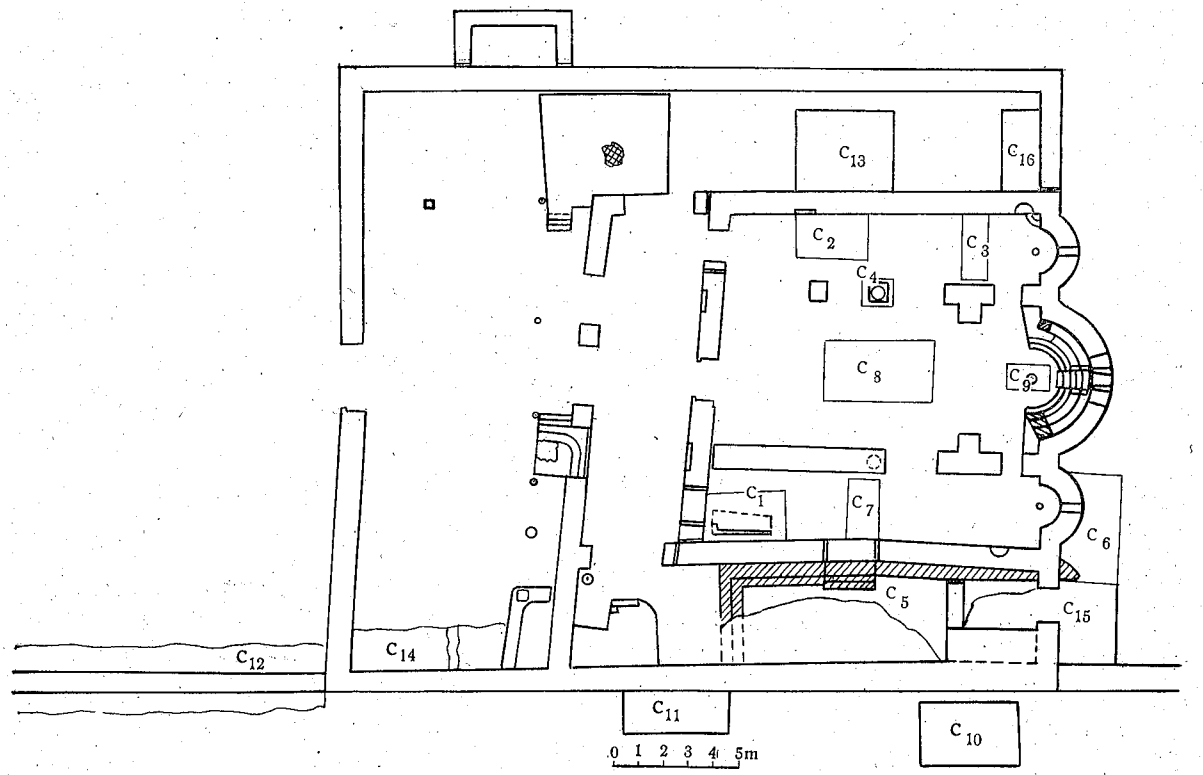

2

● *Обр. 2. План на църквата. Fig. 2. Plan de l'église*

линии запазил своята големина и своя план, докато зидовете на останалите й части са изградени при това възстановяване. Към първоначалния градеж можем да отнесем източната част на наоса, която сега е запазена най-добре, и отделни части от останалите му зидове, като разрушените части са били запълнени с по-груба зидария, различаваща се от основния градеж. Първоначалните зидове са градени от ломени камъни, споени с бял хоросан, примесен с баластра и на някои места с розов хоросан, в който има примеси от по-едро или по-ситно счукани тухли. В градежа на много места има употребени цели тухли или парчета от тях. Известна система в употребата им се наблюдава в източната фасада на църквата, гдето един или два реда тухли се сменят с един ред камъни. На някои места камъните са оградени от двете страни с по една отвесна или с по две или три хоризонтално поставени тухли, та се наподобява клетъчен градеж.[13] Ъглите на зидовете и дъгите на някои арки са оформени с дялани правоъгълни блокове, най-често от бигор, а калотите на апсидите, сводът на предапсидното пространство, дъгите на повечето от арките и рамките на прозорците са били направени от тухли. При изграждането на църквата е употребена сантрачна система и при двата строителни периода. През втория период спойката на зидовете е от бял хоросан, а на някои места от глина. И през двата строителни периода при изграждането на зидовете са били употребени като сполии голям брой мраморни късове от архитектурна украса — капители, корнизи, облицовъчни и преградни плочи и надгробни плочи, които датират от III до VI в. Под основите на църквата сграда от по-ранен период не бе открита. Тези материали свидетелствуват обаче, че на тази височина е имало живот и през античната епоха.[14]

Стените са без външни и вътрешни разчленявания. Само на западната стена на наоса отвън от двете страни на средния вход има по една правоъгълна декоративна ниша, започваща на 0,8 м над пода на църквата, а в диаконикона и протезиса има по една полукръгла ниша в южната и северната им съответно стени, които са били свързани с църковния ритуал и често се срещат в средновековните църкви. В североизточния ъгъл на

3

диаконикона бе разкрито полукръгло басейнче, дълбоко 0,3 м, изградено от тухли и измазано от двете страни обилно с розов хоросан. В него бяха намерени осем турски и пет западноевропейски монети от XIX в. Служело е най-вероятно за светена вода и за гасене на свещите.

Първоначално църквата е била построена като митрополитска църква, като олтарят е бил оформен с подчертана тържественост. Средната му част е била увеличена с предапсидно пространство, ограничено от запад от два масивни стълба с Т-образна форма, които същевременно са разделяли трите кораба на църквата в източната им част със стени, снабдени с по един засводен вход. В извивката на средната апсида е издигнат необикновен по своята внушителност синтрон, който се състои от четири стъпала, изградени от кирпичи и покрити с мазилка (обр. 6). В средата под тройния прозорец на средната апсида е бил митрополитският трон, състоящ се от пет стъпала и ограден от двете страни с перила, отделящи го от останалата част на синтрона. Отвесните стени на стъпалата и стената над синтрона са били покрити със стенописи, представляващи отделни пана, имитиращи облицовка с мраморни плочи в стил opus sectile. Над тях е имало редки по художественото си изпълнение религиозни образи и сцени, на които по-подробно досега се е спрял А. Странски.[15] Синтронът е претърпял основно преустройство. Първоначално се е състоял от три стъпала, а епископският трон е бил четиристъпален. Изграден е бил също от кирпичи и е бил украсен по същия начин с пана от стенописи, имитиращи мраморна облицовка. Това преустройство е станало в по-ранна епоха от основното възстановяване през XIX в., тъй като тогава вече църквата не е била вече митрополитска църква и възстановената й част е била покрита само с бяла мазилка. При това начините на изграждане и на украса почти не се различават през двата периода. Дори при преустройството синтронът е бил уголемен с едно стъпало. Това показва, че поправката е станала още преди падането на

● *Обр. 3. Източната част на църквата „Св. Никола" отвътре. Fig. 3. Partie Est de l'église „Saint Nicolas" — intérieur*

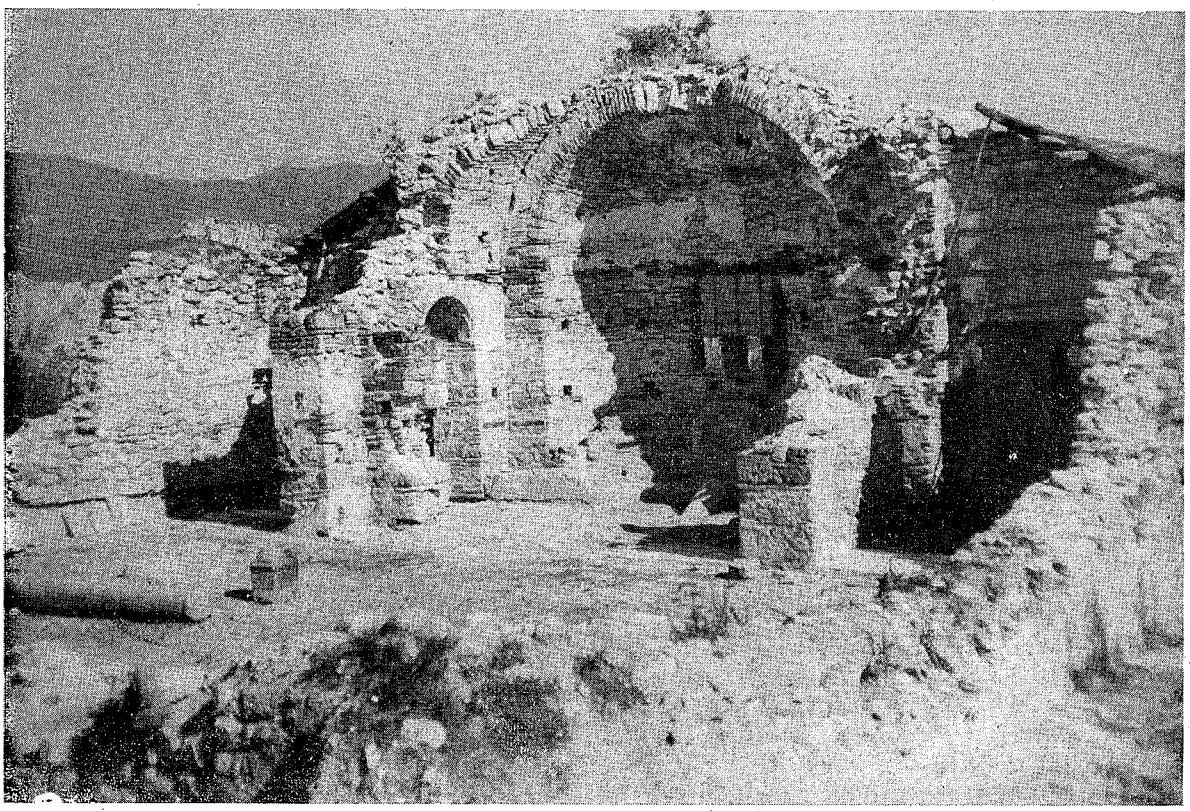

4

● *Обр. 4. Притворът на църквата с входа към северната галерия. Fig. 4. Le narthex de l'église avec l'entrée de la galerie Nord*

Мелник под османско владичество. За ранни преправки можем да съдим и по все още запазените фрагменти от стенописи върху стените в североизточната част на църквата, където на някои места личат два и в някои случаи три пласта от стенописи. Два пласта стенописи намерихме и върху късове от мазилка под пода на южната галерия, които произлизат от останките на по-ранната южна галерия, несъществувала вече при възстановяването на църквата през XIX в.

Подът на олтаря е бил с няколко сантиметра по-висок от пода на останалата част на църквата и отделен от него с една ивица от два реда мраморни плочи, широка 0,8 м. Настилката му е била от правоъгълни тухли, каквито са покривали подовете на наоса и на притвора на църквата, докато южната галерия и вътрешният двор са имали калдъръмена настилка. В северната галерия следи от настилка липсваха.

Както отбелязахме по-горе, от юг първоначално е имало галерия, чийто калдъръмен под е бил с 0,6 м по-ниско от пода на църквата. Галерията е била свързана с църквата с вход, който при преустройството е бил зазидан. От него в галерията се е слизало по стълба, състояща се от три стъпала, солидно изградени от камъни и тухли, обилно споени с розов хоросан. От двете страни на стълбата е имало каменен цокъл, който е служел за укрепване на терена на южната стена на църквата, основите на която са съвсем плитки — от 0,2 до 0,3 м — и са опирали до този цокъл. На изток цокълът е излизал с около два метра извън църквата, като е укрепвал спускащия се на юг терен пред южната апсида. На запад от стълбата цокълът е бил двустъпален и е завършвал на два метра навътре от западния край на наоса, следователно дотук е завършвала първоначалната галерия. Цокълът под прав ъгъл е чупел на юг, като е опирал до западния зид на първоначалната галерия, който сега е напълно разрушен. Южният зид на тази галерия е бил вероятно на мястото на южния зид на по-късната галерия, защото при направените сондажи южно от галерията такъв зид не бе открит. При изграждането на но-

вата галерия нивото е било изравнено с нивото на църквата, като пространството между двете нива е било запълнено с насипа от разрушенията на църквата и на по-ранната галерия. Той се състоеше от камъни, парчета от тухли и керемиди, хоросан и късове от стенописи. Малко бяха фрагментите от керамика, между които четири от средновековна сграфито керамика. Тук бе намерена и една турска монета от XIX в. На изток входът на новата галерия е бил стеснен с масивно разширение на зида, като се е образувал малък коридор.

От периода на възстановяването на църквата през XIX в. са притворът, двете галерии и вътрешният двор, чиито зидове са органически свързани. Тогава е бил зазидан южният вход на западния зид на наоса и стеснен северният му вход. Попълнени са били и разрушените части на северния и южния зид, като на северния зид личи част от прозорец, който е завършвал с арка и е бил запълнен при възстановяването на зида.

По четирите страни на двора се намират по една редица от каменни основи на дървени подпори, които са поддържали навеси. Възможно е под тези навеси да е имало леки дървени постройки. Вероятно в западната част на двора е имало жилища на калугери, защото там бяха намерени голям брой битови предмети, фрагменти от съдове и шестнадесет турски монети от XIX в. Непосредствено до северния му зид отвън се очерта правоъгълно съоръжение, което е служело за боклучена яма, а в северната част на двора и отчасти в нартекса и в северната галерия се намира грижливо изградена щерна за вода. Тя наполовина е вдълбана в земята и наполовина е изградена нагоре на 1 м височина, като образува отгоре правоъгълна площадка, гдето е кръглият отвор на щерната.

Съставена е от две отделения — едно вътрешно с четвъртита форма и другото външно, кръгло, върху което е отворът. От вътрешния двор на църквата до него на площадката е извеждала стълба с четири стъпала. Стените на щерната отвътре са измазани с хидрофобна розова мазилка, а настил-

● *Обр. 5. Южната галерия на църквата. Fig. 5. Galerie Sud de l'église*

5

ката е от плочи, чиито фуги са запълнени обилно със същата мазилка. Подът на кръглото помещение е леко вдлъбнат за оттичане на мътилката от водата и за по-лесно почистване.

Що се отнася до вътрешното устройство на църквата, можа да се установи, че северният и южният кораб са били отделени от средния с по един ред от три колони. Първата от северната редица колони е имала подставка, представляваща къс от по-голяма гранитна колона, очукана отстрани, за да добие многоъгълна форма. Тя е стъпила върху четвъртита основа, изградена от един ред ломени камъни, споени с бял хоросан. Мястото на втората колона се определя от подобна четвъртита основа, изградена по същия начин. Мястото на третата колона е обезличено. Южната редица колони са били стъпили върху стилобат, изграден от един ред ломени камъни, споени с бял хоросан. Източният край на този зид е бил оформен със сполия — къс от мраморна преградна плоча, върху която е запазена част от профилирана рамка. В насипа във вътрешността на църквата бяха намерени цяла гранитна колона, дълга 2,1 м, с диаметър 0,8 м и три къса от такива колони, един мраморен капител, украсен с канелюри, и два фрагмента от подобни капители. Вероятно това са останките от колоните и капителите, които са били към архитектурната украса на църквата. В същия насип бяха намерени и по-ранни архитектурни детайли — антична база от варовик, мраморен капител йонийски тип, трапецовиден капител без украса, датиращ от V — VII в. Явно е, че те са вторично употребени материали от по-ранни сгради. Къде обаче са били употребени, вече не може да се установи. Пердризе е отбелязал, че една от колоните по негово време е била стъпила върху византийски капител.[16] Не може да се установи със сигурност и дали местата на колоните са първични или са били преместени по време на възстановяването на църквата. Твърде вероятно е църквата първоначално да е била с купол, стъпил върху четири колони, които са образували подкуполен квадрат. В полза на то-

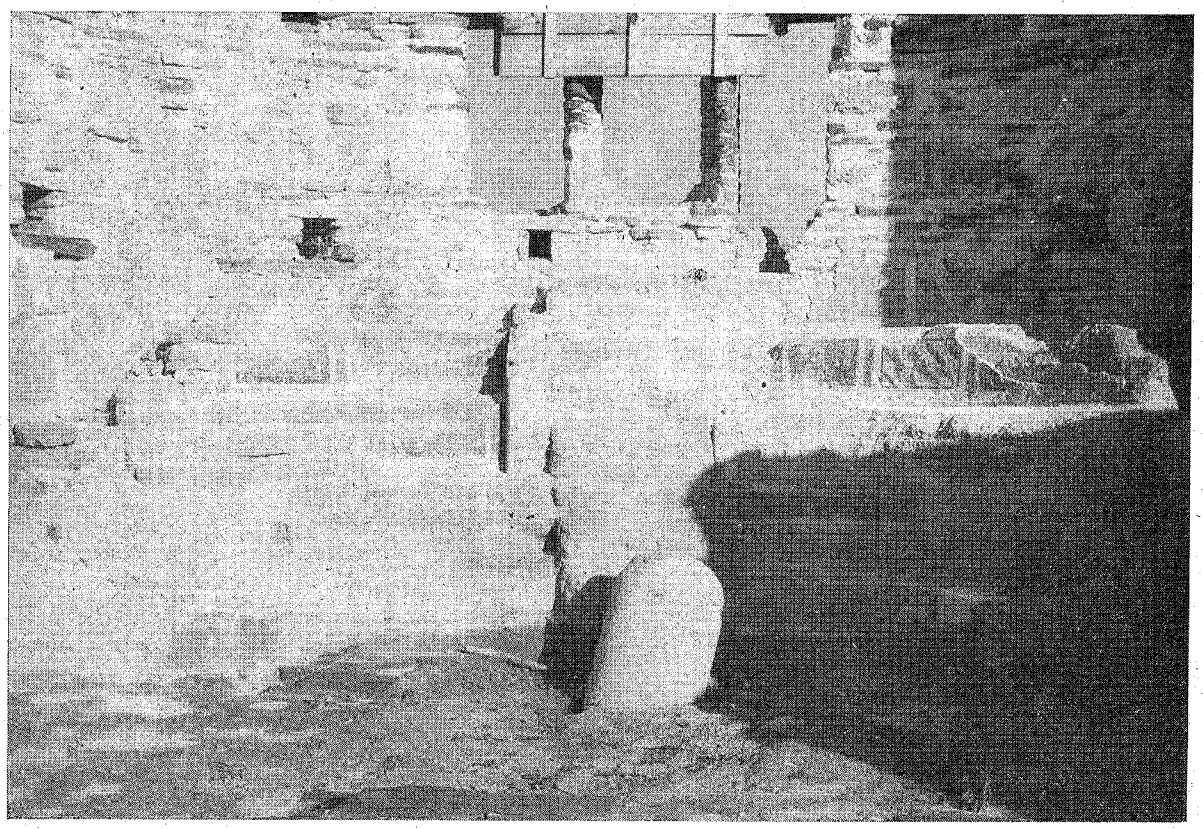

6

● *Обр. 6. Синтронът на църквата. Fig. 6. Le synthrone de l'église*

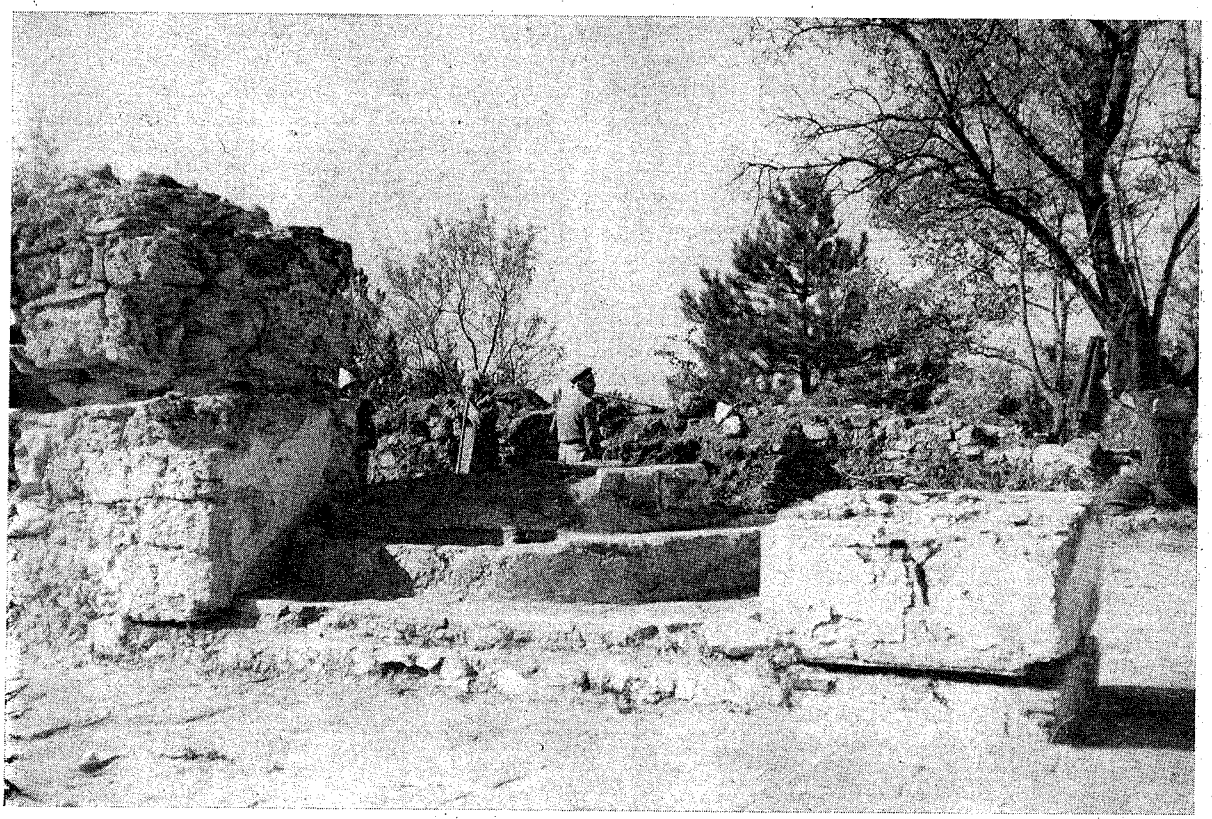

7

● *Обр. 7. Останки от стълбата между притвора и вътрешния двор. Fig. 7. Restes de l'escalier entre le narthex et la cour intérieure*

ва предположение говори необичайният за една базилика скъсен план на наоса и твърде рядко срещащият се базиликален план в църквите от XII—XIII в. Основание за това предположение ни дават и намерените в насипа в средата на църквата два мраморни къса от преградни плочи, вторично употребени и обработени като корнизи с извита форма, произлизащи вероятно от подкуполното пространство над пандантивите. Ако приемем възможността за кръстокуполно покритие на църквата, бихме могли да я сравним с църквата „Св. Иван" в Несебър, която в хоризонтален разрез показва трикорабна базилика, а в системата на сводовото ѝ покритие се вижда равнораменен кръст.[17]

През XIX в. църквата е била възстановена като манастирска църква с базиликален план, като е била снабдена с нартекс, две обширни галерии и вътрешен двор, гдето са били жилищата на калугерите, и е била изградена щерна за вода. През XIX в. вече почти не се строят църкви с купол в пределите на турската империя. Най-чести са били еднокорабните църкви, а по-големите са били с базиликален план. Църкви с план, подобен на проучваната от нас църква, са: новата митрополитска църква в Мелник, построена през XVIII в., за да замести старата, и носеща нейното име „Св Никола", църквата „Св. Петър и Павел" в Търново, след късното ѝ преустройство, църквата „Рождество Христово" в Арбанаси, датираща от XVII в., и др.[18]

Двете странични галерии са били покрити с едноскатни покриви, по-ниски от средната част на църквата, а над притвора е имало балкон, до който е отвеждала стълба, изградена в западния край на южната галерия. Запазени са първото и второто стъпало и отчасти самият зид на стълбата. За оформянето на първото стъпало е използуван капител йонийски тип. Стълба, отвеждаща към същия балкон, е била построена по-късно в южния отвор на тройния вход между нартекса и вътрешния двор, която е била оформена така, че по нея са се изкачвали и от нартекса, и от двора (обр. 7). За облицовка на стъпалата на тази стълба са били употребени

мраморни надгробни плочи от намиращия се около църквата некропол. Върху една от тях има годината 1903, което показва, че стълбата е била изградена на това място в последните години на съществуването на църквата. Няколко цели и късове от такива плочи бяха намерени и на други места при разкопаването на църквата. Те са с надписи на гръцки език, но върху някои от тях има български имена. Една надгробна плоча бе намерена върху гроб пред северната апсида на църквата. Тя е от 1856 г. Гробът е детски, без инвентар.

При направените през 1972 г. проучвания на терена около църквата на изток бе разкрит зид, който е като продължение на южния зид на южната галерия. Друг такъв с посока север — юг е опирал на изток до този зид под прав ъгъл. Тези два зида са били част от ограда на двор от изток, който е съществувал вероятно през ранния период от съществуването на църквата, защото допреди разрушаването ѝ в началото на XX в. от изток е било оградено значително по-голямо пространство, зидовете на което все още личат. Зид бе разкрит и на запад като продължение на южния зид на южната галерия в западна посока. Върху развалините на този зид бе намерена австрийска монета от XIX в., което показва, че той също принадлежи към ранния период от съществуването на църквата и не е бил издигнат отново при нейното възстановяване. През следващите години ще продължи проучването на терена около църквата.

Засега можем да заключим, че църквата „Св. Никола“ е била през средновековието митрополитска църква на град Мелник, която преживява през вековете, и след някакво голямо разрушаване през XIX в. е била възстановена като манастирска църква, като загубила вече предишното си значение.

[1] И. Дуйчев. Мелник през средновековието. В: И. Дуйчев. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. С., 1972, с. 374—412 и цит. там лит.; Th. Vlachos. Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon. Thessaloniki, 1969, 137 p. с рецензии: G. Cankova-Petkova. — JHS, 91, 1971, p. 212—213; F. Hilel. — Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, XX, 1971, p. 247—250; G. Prinzing. — Byzantinische Zeitschrift, 64/1, 1971, p. 118 — 123.

[2] Разчистването в основни линии се извърши през 1971 и отчасти през 1972 г. В разкопките взеха участие Виолета Вълкова, аспирантка в АИМ на БАН, и Борис Цветков, тогава уредник в ГИМ, Мелник, сега уредник в ОИМ, Благоевград. През 1972 г. в работата взе участие и новата уредничка в ГИМ в Мелник Елена Георгиева. Монетите са определени от Вл. Пенчев от София. На тези мои сътрудници изказвам сърдечна благодарност за ценното им съдействие.

[3] P. Perdrizet. Melnik et Rossno. — BCH, XXXI, 1907, p. 23.

[4] A. Stransky. Remarques sur la peinture du Moyen-Age en Bulgarie, en Grèce et en Albanie. — Actes du IV Congrès international des études byzantines, Sofia, 1936 (ИАИ, XV), p. 38 — 40.

[5] Н. Мавродинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен. — ГНМ, V, 1926/1931, с. 294, обр. 168.

[6] Пак там, с. 298.

[7] Пак там, с. 297.

[8] Пак там, с. 292.

[9] Срв. V. Beschevliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften. Berlin, 1964, p. 170, № 238.

[10] Ibidem, p. 170, № 238.

[11] И. Акрабова-Жандова. „Видението на св. Петър Александрийски“ в България. — ИАИ, XV, 1946, с. 26 — 28.

[12] Гробницата е била изградена от тухли, обилно измазани с бял хоросан. Тя е била покрита с плоча, която сега липсва. Личеше част от перваза, върху който е стъпвала плочата. Вътре имаше останки от разбъркани силно изгнили кости. Непосредствено над гробницата имаше няколко тухли от по-ранна настилка, намираща се на 0,2 м под сегашната настилка. В другите сондажи обаче във вътрешността на църквата следи от по-ранна настилка не бяха открити.

[13] Подобен градеж наблюдаваме и в т. нар. Болярска къща, чиито останки се намират в Мелник недалеч от крепостта.

[14] Материалите от античната епоха, намерени в църквата „Св. Никола“, са предмет на специално изследване.

[15] A. Stransky. Op. cit., p. 38 — 40.

[16] P. Perdrizet. Op. cit., p. 27.

[17] А. Рашенов. Месемврийските църкви. С., 1923, с. 89.

[18] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 153, обр. 164, с. 214, обр. 249.

Etudes archéologiques de l'église „St. Nicolas“ de Melnik du Bas Moyen âge

S. GEORGIEVA

(Résumé

L'article est consacré aux études portant sur l'Eglise „St. Nicolas“ de Melnik entreprises sous les auspices de l'Institut et du Musée archéologique de Sofia avec le concours du musée départemental d'histoire de Blagoevgrad et du Musée d'histoire de Melnik. L'auteur y expose les résultats de ces recherches archéologiques.

Cette église a été édifiée dans les fortifications de la ville pendant le Moyen Age qui s'élevaient sur les hauteurs au Sud de la ville. C'était l'église métropolitaine, l'une des plus grandes et richement décorée de Melnik. Les plus anciennes monnaies recueillies dans le déblai de l'église qui remontent à la fin du XIIe et au début du XIIIe s. ont permis de dater l'édifice. Cette datation correspond à l'examen que les précédents chercheurs ont effectué des peintures murales et de leur style, conservées dans l'autel. L'autuer en se basant sur une inscription découverte sur l'un des piliers devant l'autel, où le Sebaste Vladimir et frère du Sebaste Frank est mentionné, considère que cette inscription doit être en relation avec l'époque du despote Slav, soit au début du XIIIe s. En effet celui-ci était le gendre de l'Empereur Latin de Constantinople Henri II et le Sebaste Vladimir le frère de ce dernier.

L'église était vraisemblablement à l'origine un édifice cruciforme à coupole. L'autel a été élargi par un espace pré-absidial et comportait un synthrône à trois marches, très impressionnant surmonté d'un trône sur quatre marches au milieu du synthrône pour le métropolite et séparé par des balustrades. A l'occasion d'une réparation effectuée au Moyen Age le synthrône a été transformé et placé sur quatre marches, le trône du métropolite étant alors surélevé sur cinq marches. Au XIXe s., dans des circonstances restées inconnues, l'église a été pratiquement détruite, seule la partie Est ayant subsisté. Elle a été par la suite rétablie, mais comme une modeste église monacale. Dès le XVIIIe s. une nouvelle église métropolitaine a été édifiée au pied de cette colline sous le même nom.

A l'ancienne église on a donné la forme d'une basilique à trois nefs et trois paires de colonnes. Alors qu'au début elle comportait une galerie Sud et une vaste cour, au XIXe s. on a ajouté un narthex, la galerie Nord et une cour intérieure où étaient disposées les cellules des moines. A la place de la galerie Sud détruite on a édifié une nouvelle surélevée et mise au même niveau que le sol de l'église.

Cette église a été peu à peu abandonnée, et après que la toiture s'est effondrée elle est totalement tombée en ruines. Les peintures murales de l'autel ont été détachées et sont conservées actuellement au Musée archéologique de Sofia.

Новите разкопки на църквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново
(предварително съобщение)

ВЪЛО ВЪЛОВ

Църквата „Св. четиридесет мъченици“ в Търново е първостепенен паметник на нашето средновековие. Тя е изградена и зографисана през царуването на Иван Асен II по случай победата му над солунския император Тодор Комнин през 1230 г.[1] Впоследствие около нея се развил манастир, споменат в извори от XIV в. като „Великата лавра Св. четиридесет мъченици“.[2] По време на турското завоевание лаврата споделя участта на повечето от търновските църкви и манастири. Ограбена и осквернена от нашествениците, тя била напусната от монашеското братство. В края на XV в. турците издигат върху нейните развалини мохамеданска обител — завие, именувана „Кавакбаба“,[3] а покъсно известна вече като „Кавак баба теке джамиси“.[4] Обаче споменът за лаврата и нейната църква останал жив в паметта на българите под формата на легенди и предания. В средата на XIX в. Хр. Даскалов, възторжен изследовател и патриот, проникнал в джамията, където открил надписите на хан Омуртаг и цар Иван Асен II.[5] От тогава до днес църквата е почти постоянен обект на внимание. Едни изследвания са насочени към надписите и стенописите,[6] други към строежа и архитектурата на сградата.[7] Но докато в първите са отбелязани значителни успехи, то архитектурно-историческите изследвания на паметника са все още незадоволителни. Тази аномалия се дължи до голяма степен на слабото му проучване чрез археологически разкопки. Проведените през 1906 и 1914 г. археологически проучвания останали незавършени, а публикациите им са непълни и трудно използваеми за научни цели.[8] Поради тази причина относно плана, обемно-пространственото решение и

етапите на изграждането на църквата съществуваха редица неясности. Те се откроиха през последно време, когато Националният институт за паметници на културата предприе укрепителни и реставрационни работи по западната пристройка на сградата. След 55-годишно прекъсване назря отново необходимостта от цялостни разкопки. Те бяха започнати през 1970 г. и в продължение на следващите 4 години обхванаха вътрешността на църквата и ивица площ от 3—4 м покрай трите й страни без западната. С оглед характера и ограничените размери на настоящото съобщение ще опишем накратко хода на новите разкопки и по-съществените резултати от тях.

В притвора разкопахме два пласта с обща дебелина 1,60 м под тухлената настилка в помещението. Горният пласт — до 0,55 м дълб., представляваше суха пръст, насипана тук след разкопките от 1906 г. Долният беше от наносна, клисава пръст, слабо примесена с фрагменти от тънкостенни кухненски съдове. До северния зид на притвора се откри скелет на жена. Установи се, че този зид няма конструктивна връзка със зида на наоса.[9]

Разкопките вътре в църквата ни позволиха да извършим наблюдения върху откритите, но неотбелязани от М. Москов неща в неговата публикация. Така напр. малката гробница в южния кораб лежи на еднаква дълбочина с останалите, засипана е със същия насип като тях и няма съмнение, че е разкопана, но не съобщена от откривателя й. Не е описан от него и стилобатът под колонадата, който има вид на две успоредни ленти, започващи на 0,95 м от западния зид на наоса. От изток те са свързани с основите на апсидите, но тая връзка е била прекъсната при полагането на основите на иконостаса през 1879 г. В местата под колоните стилобатите имат разклонения (обр. 1), които, макар че са срещуположни, не се свързват нито помежду си, нито със страничните зидове на църквата. Под пет от шестте колони има мраморни пирамидални подставки, вградени в стилобатите. Между постамента и колоната на Иван Асен II е сложен античен жертвеник. Срещуположната

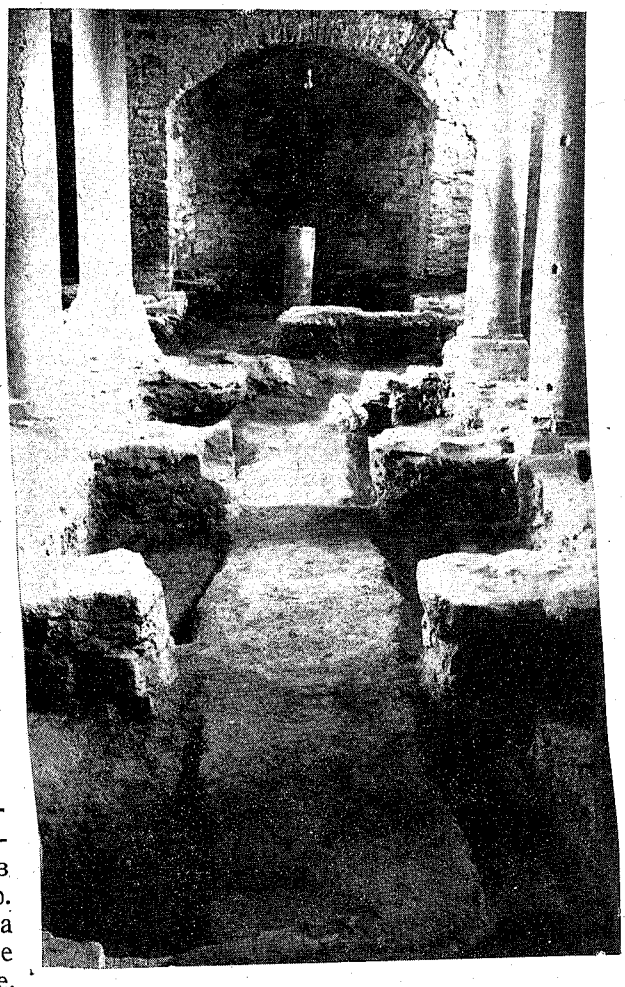

1

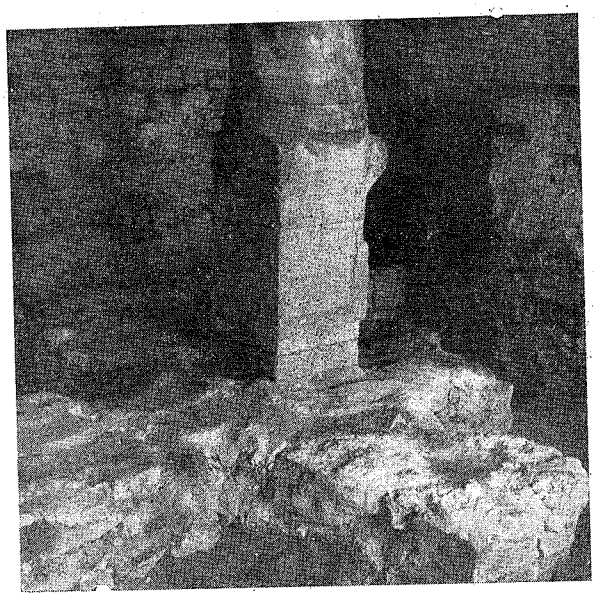

2

● *Обр. 1. Вътрешността на църквата — стилобатът под колонадата. Fig. 1. L'intérieur de l'église — le stylobate sous la colonnade*

● *Обр. 2. Жертвеникът под крайната колона на южната редица. Fig. 2. L'autel sous la dernière colonne de la rangée Sud*

3

етапите на изграждането на църквата съществуваха редица неясности. Те се откроиха през последно време, когато Националният институт за паметници на културата предприе укрепителни и реставрационни работи по западната пристройка на сградата. След 55-годишно прекъсване назря отново необходимостта от цялостни разкопки. Те бяха започнати през 1970 г. и в продължение на следващите 4 години обхванаха вътрешността на църквата и ивица площ от 3—4 м покрай трите й страни без западната. С оглед характера и ограничените размери на настоящото съобщение ще опишем накратко хода на новите разкопки и по-съществените резултати от тях.

В притвора разкопахме два пласта с обща дебелина 1,60 м под тухлената настилка в помещението. Горният пласт — до 0,55 м дълб., представляваше суха пръст, насипана тук след разкопките от 1906 г. Долният беше от наносна, клисава пръст, слабо примесена с фрагменти от тънкостенни кухненски съдове. До северния зид на притвора се откри скелет на жена. Установи се, че този зид няма конструктивна връзка със зида на наоса.[9]

Разкопките вътре в църквата ни позволиха да извършим наблюдения върху откритите, но неотбелязани от М. Москов неща в неговата публикация. Така напр. малката гробница в южния кораб лежи на еднаква дълбочина с останалите, засипана е със същия насип като тях и няма съмнение, че е разкопана, но не съобщена от откривателя й. Не е описан от него и стилобатът под колонадата, който има вид на две успоредни ленти, започващи на 0,95 м от западния зид на наоса. От изток те са свързани с основите на апсидите, но тая връзка е била прекъсната при полагането на основите на иконостаса през 1879 г. В местата под колоните стилобатите имат разклонения (обр. 1), които, макар че са срещуположни, не се свързват нито помежду си, нито със страничните зидове на църквата. Под пет от шестте колони има мраморни пирамидални подставки, вградени в стилобатите. Между постамента и колоната на Иван Асен II е сложен античен жертвеник. Срещуположната

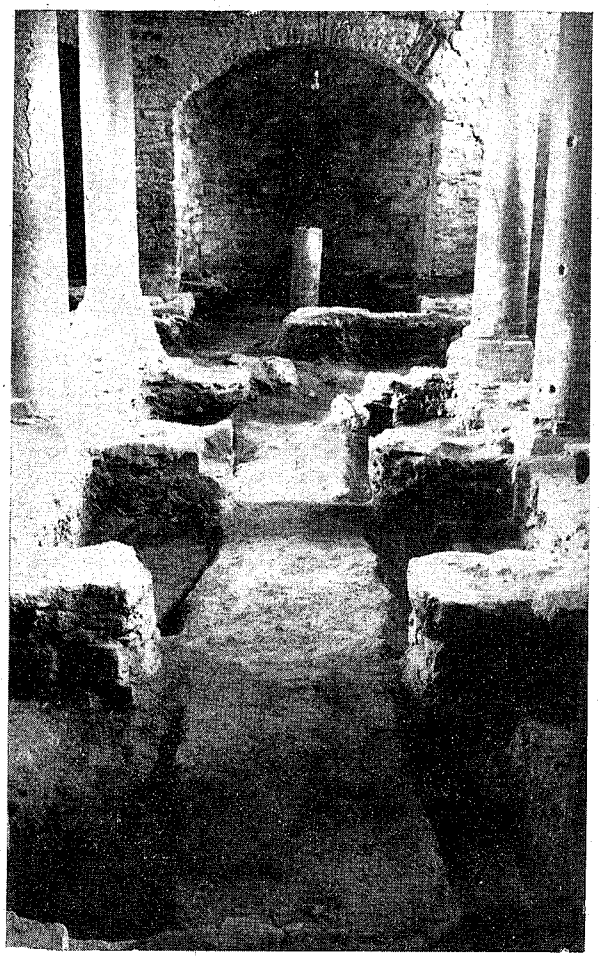

1

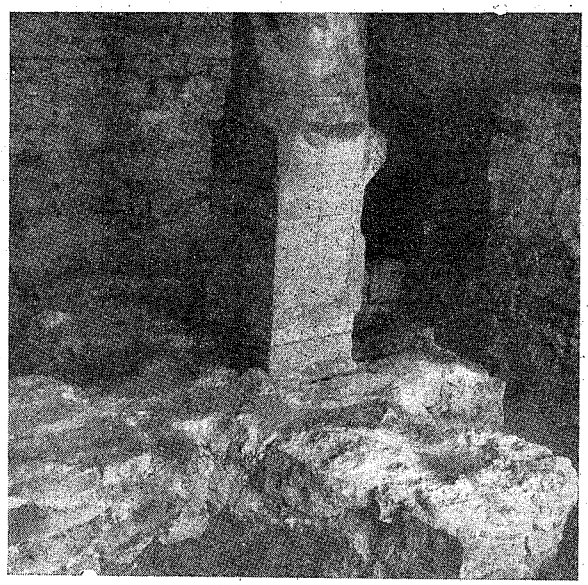

2

● *Обр. 1. Вътрешността на църквата — стилобатът под колонадата. Fig. 1. L'intérieur de l'église — le stylobate sous la colonnade*

● *Обр. 2. Жертвеникът под крайната колона на южната редица. Fig. 2. L'autel sous la dernière colonne de la rangée Sud*

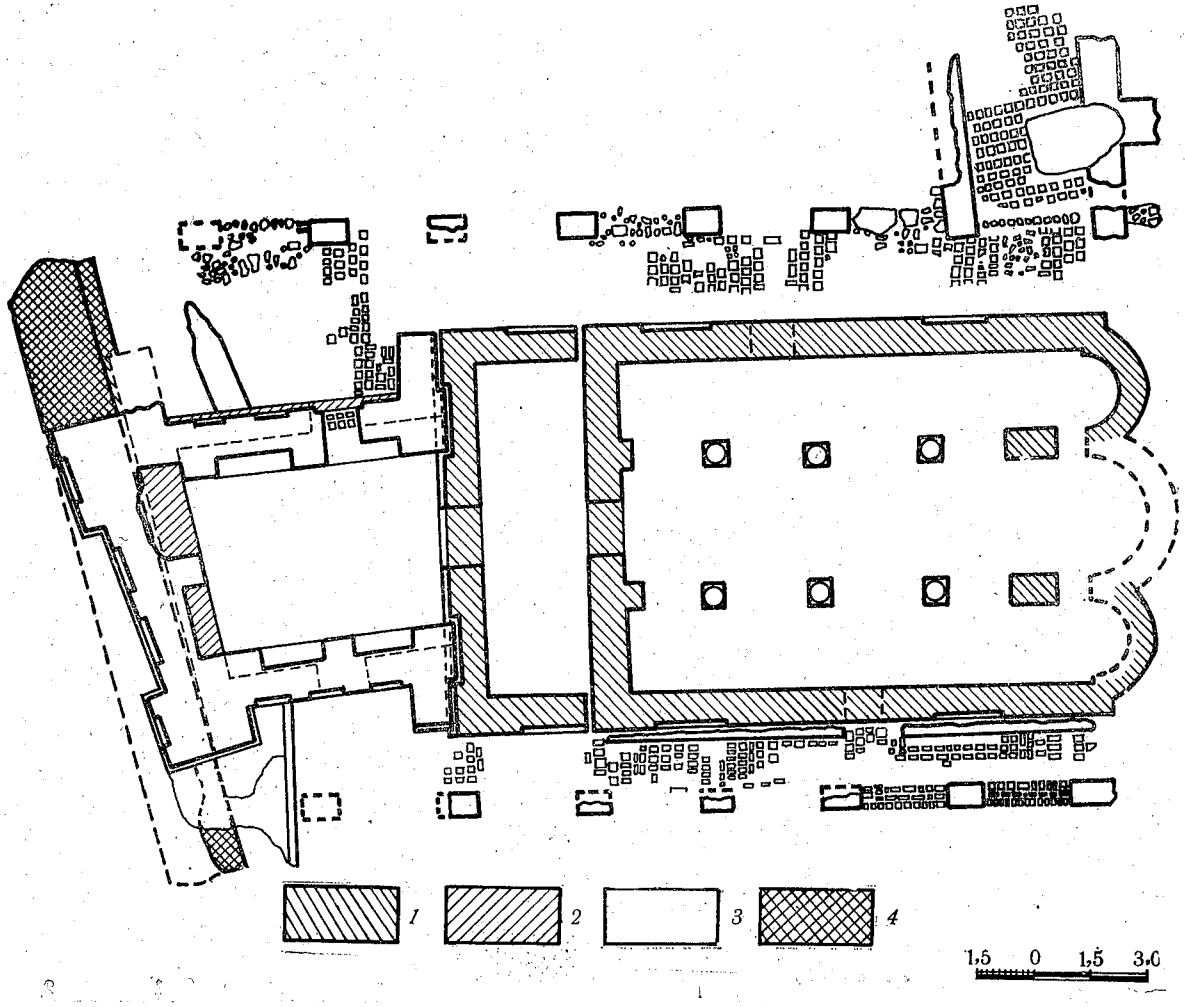

3

● *Обр. 3. Планът на църквата „Св. Четиридесет мъченици" след новите разкопки: 1) Първи период на изграждане и функциониране на църквата, 2) Първи период на западната пристройка — втори на църквата, 3) Втори период на западната пристройка — трети на църквата; същото за портиците — четвъртия период на църквата, 4) Зид под западната фасада на пристройката (шир. 2,20 м). Fig. 3. Le plan de l'église des „Quarante martyrs" après les nouvelles fouilles : 1 — première période de construction lors qu'elle était en fonction ; 2 — première période de l'adjonction Ouest et deuxième de l'église ; 3 — deuxième période de l'adjonction Ouest et troisième de l'église ; deuxième période des portiques — quatrième période de l'église ; 4 — mur sous la façade Ouest de l'adjonction (largeur 2.20 m)*

й колона от южната редица е удължена по същия начин, но жертвеникът под нея е без постамент и е вграден направо в стилобата (обр. 2). Удължението на тези две колони е извършено с оглед височината на останалите, а не съобразно с повдигнатия таван на турската джамия.[10] От тая констатация следва, че в разположението на колоните не са извършени никакви промени освен свалянето на капителите от връхната им част.[11] В олтара открихме основите на два разделителни стълба (обр. 5), за които съобщава К. Шкорпил,[12] и останки от подложката на мраморна подова настилка (обр. 6). Подложката е от хидрофобен хоросан, с какъвто са градени околовръстните зидове на църквата, без притвора и стилобатите под колонадата.

С разкопките отвън бяха проверени резултатите от старите проучвания и са установени значителен брой нови факти. Централната апсида действително е разрушена до основи,[13] но е президана със същия материал и техника, какъвто е градежът, който запушва южната апсида. До северната апсида си открити два скелета, неразчистени по време на разкопките от 1914 г. Покрай

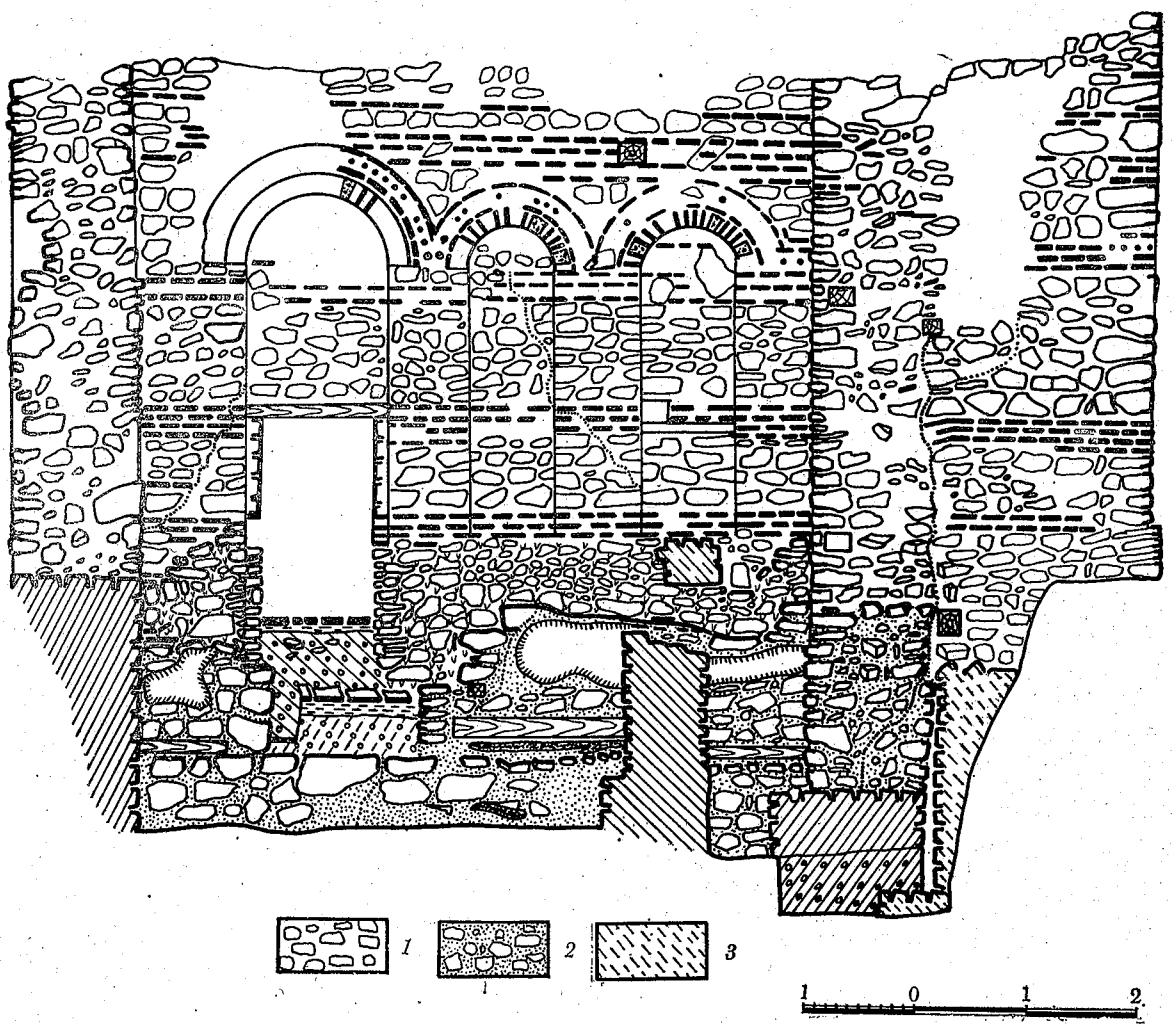

● *Обр. 4. Вертикален изглед на западната пристройка (мавзолея), 2) Първи период на западната пристройка (екзонартекс), 3) Зид под западната фасада на пристойката (мавзолея) (шир. 2,20 м): а) северната страна; б) южната страна*
Fig. 4. Vue verticale de l'adjonction Ouest; 1 — deuxième période de l'adjonction Ouest (mausolée); 2 — première période de l'adjonction Ouest (exonarthex); 3 — mur sous la façade Ouest de l'adjonction (mausolée), largeur du mur 2,20 m; a) côté nord: б) côté sud

надлъжните страни на постройката проследихме характера на фундирането и етапите на изграждането ѝ, а така също открихме нови части към нейния план (обр. 3). Наклонът към реката и наносният характер на терасата, върху която е била застроена църквата, са принудили строителя да увеличава дълбочината на основите ѝ в западна посока. При апсидите те са 0,35—0,40 м под банкета, около притвора са повече от 1,50 м, а при западната пристройка теренът се е променял неколкократно и от сегашната повърхност основите са на 2,50 м. В същност тези основи не са на пристройката в тоя вид, в който я познавахме досега, а на поранна от нея пристройка. Тя е била долепена по същия начин до западната фасада на притвора (обр. 3). От нея открихме само външните страни на северния и южния зид, а през 1906 г. Москов е разкопал вътрешното лице на западния.[14] Явно е, че се касае за два строителни етапа на тази част от средновековната църква. През първия етап пристройката е имала два срещуположни входа от север и от юг, а като източна стена е била използвана западната фасада на притвора (обр. 3). От запад тя е била без фасада, защото се е опирала до един зид с ширина 2,20 м. Вътрешното пространство е било с около 1 м

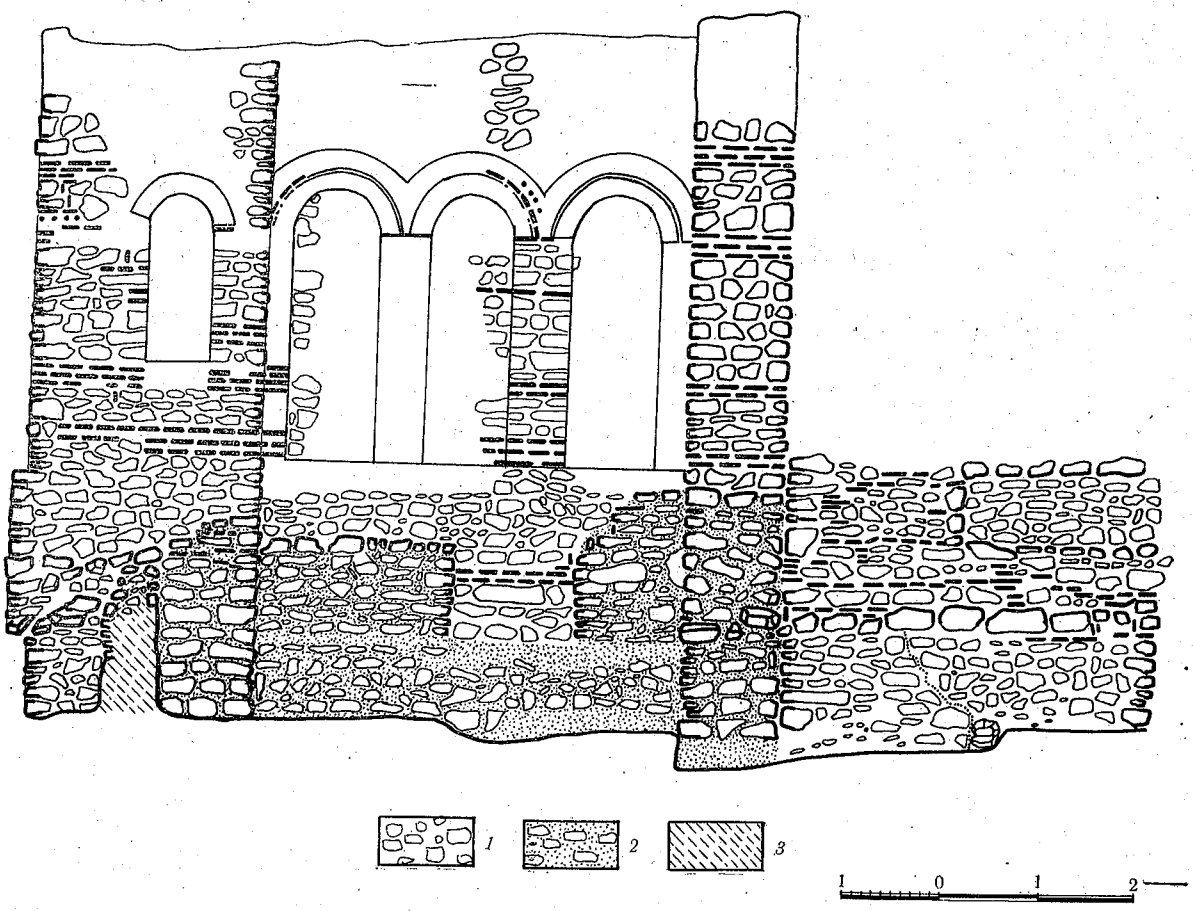

4б

по-широко, но по начало е по-тясно от притвора и същинската църква. През втория етап зидовете на пристройката са удебелени навътре, южният вход е бил изоставен, а северният стеснен и с повишено прагово ниво (обр. 4). От изток пиластрите са били удебелени, поради което са защипали част от стенописите върху фасадата на притвора, служеща вече за вътрешна стена на помещението. На запад пристройката използува широкия зид за основа и във височина се разчленява на два етажа.

Най-съществениият принос на новите разкопки е в разкриването на двете странични галерии. Още през 1914 г. са попаднали на „коридор", чието предназначение не е било изяснено.[15] Изглежда поради това, в никой от по-сетнешните планове на църквата той не е отразен.[16] Изясни се, че от юг е имало външна галерия (21,30/1,60 м), която е била оформена с аркада от 6 правоъгълни стълба (1,05/0,65 м). Те са поставени на 2,30 м разстояние един от друг върху хоросанова основа, подсилена в западния си край с пилоти. Тук основата се разширява и е обхващала крайния контрафорс на пристройката. Това разширение е служело вероятно за основа на пирамидално стълбище към входа за горния етаж на пристройката. Подът е от правоъгълни тухли (0,16/0,31 м) и е отделен от зида на църквата с тесен калов градеж (0,20 м), който е служел за подложка на вътрешните подпори на покрива на портика. В източната си част тоя градеж е прекъснат на протежение от 1,40 м и тухлите от пода са опрени непосредствено до зида на църквата. Възможно е на това място да е бил пробит допълнително вход,

● *Обр. 5. Основите на правоъгълните стълбове в олтара. Fig. 5. Bases des piliers rectangulaires de l'autel*

свързващ галерията с наоса. Северният портик (3,20—4,35 м шир.) е постлан с тухли и пясъчникови плочи. Те са редени само по периферията между стълбовете, където са служели като ограничителен бордюр, но някъде по краищата са редени и тухли. Те са предимно квадратни (0,27/0,27 м), а правоъгълните са от три размера (0,25/0,29, 0,27/0,37 и 0,27/0,44 м). Редени са в правилни редове само по ширината на портика. От аркадата му са открити само 5 стълба (1,10/0,70 м), 4 от които са поставени на стилобат от камъни на калова спойка. Късните преустройства са обезличили значително този портик. Срещу притвора той е изцяло унищожен от фундамента на минарето на турската джамия. На запад от него има само 4 кв. м и не е напълно ясно как е завършвал тук. Източно от минарето портикът е по-добре запазен, но и тук северният зид на джамията е заличил връзката между пода и зида на църквата (обр. 3). На 8 м от източния край на портика има ивица площ с правилни размери, разположена напречно по ширината му, която е била покрита с мраморни плочи, две от които лежат in situ от едната страна на ивицата (обр. 7). Нейната посока съвпада с интерколумното разстояние между крайните две колони от вътрешността на църквата (обр. 3). От двете страни на ивицата под тухления под се откриха останки от два по-стари стълба, градени предимно с тухли и розов хоросан (обр. 7). Явно е, че мраморната ивица е наследила мястото на по-ранно преддверие пред страничен вход за църквата, който не е оставил никакви следи в северния зид. При разчистване останките от това преддверие се откри анонимна солунска монета от средата на XIII в.,[17] която датира изграждането на портика след тая дата, тъй като тухлите от неговия под покриваха останките на по-старото преддверие.

В източния си край чрез нисък праг от необработени камъни подовата настилка се отклонява на север и се свързва с друга галерия, разполагаща се пред някаква мана-

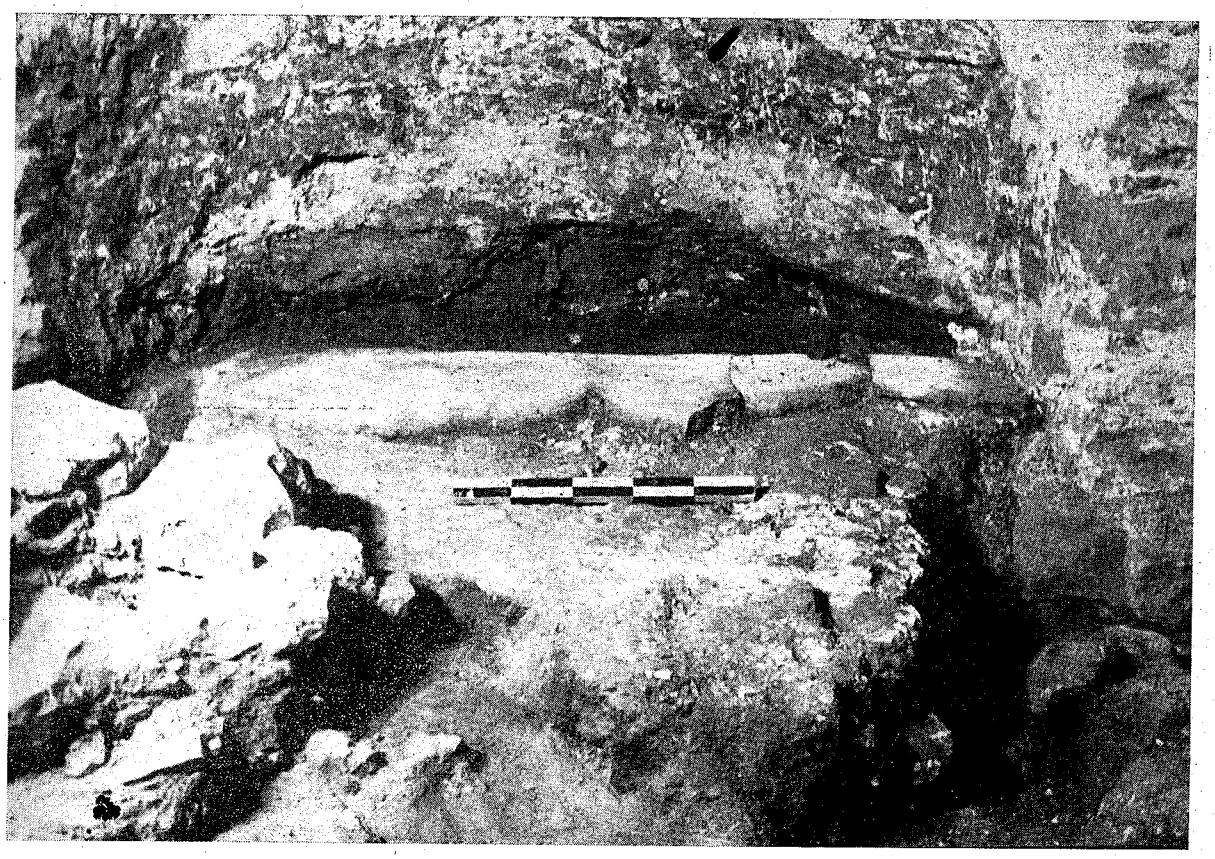

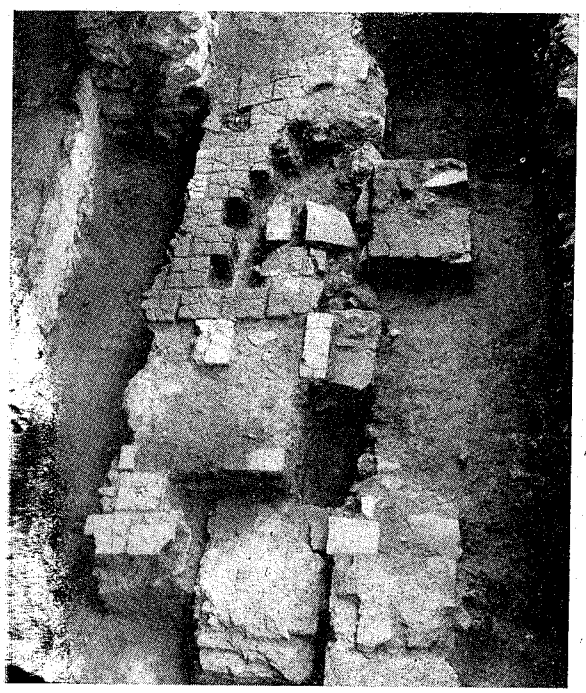

● *Обр. 6. Мраморни плочи от подовата настилка в северната апсида. Fig. 6. Dalles en marbre du pavement de l'abside Nord*

● *Обр. 7. „Мраморната" ивица и останките от тухлените стълбове на преддверието пред страничния северен вход. Fig. 7. Bande en marbre et restes des piliers en brique du narthex devant l'entrée latérale Nord*

стирска постройка, от която е разкопана съвсем малка част. Тази сграда се разполага на североизток от църквата и е градена доста солидно. Краищата на зидовете, които ограждат отклонението на портика, са заложени навътре в неговата ширина (обр. 3). Тухлите, които са покрай западния от тези два зида, са наклонени поради уляганието на зида, който ги е залегнал от едната им страна. Този детайл и функционалната разчетеност на зидовете с аркадата на портика свидетелствуват, че новооткритата сграда не е по-стара от него, а така също и от църквата. Тя е строена или едновременно със северния портик, или малко по-късно от него (обр. 8).

След разкопаването на портиците разкопките се пренесоха пак в сградата, където бе

разкопана отново вътрешността на западната пристройка. След разкопките на М. Москов в това помещение, изглежда, не е внесено голямо количество пръст за попълване на неговите изкопи. Установи се, че през двата етапа на пристройката подовото ниво е останало непроменено. Почти на същото ниво бе положен съвременният тухлен под, където трябва да се търси долната граница на старите разкопки. В зависимост от наклона фундаментите на зидовете бяха достигнати на различна дълбочина — от изток 1,20 м, в западния край 1,90 м под банкетите. Откриха се 6 скелета на възрастни индивиди и един детски скелет между 0,85 м и 1,40 м дълбочина.

Скелети се откриха и отвън покрай църквата при разкопаването на портиците. Разчистени са частично и изцяло 40 скелета, които принадлежат на некропола към нея (обр. 9). Разположени нагъсто и в няколко хоризонта, те са съобразени с основите на сградата и западната пристройка. При досегашните разчиствания не са открити скелети, които да са застъпени или разсечени от тези основи. Взаимоотношенията с портиците обаче са различни, поради което в некропола могат да се разграничат по-определено две групи. Към първата спадат 26 скелета, които са положени преди изграждането на портиците, а втората включва засега само три случая, при които погребенията са извършени след това при функциониращи галерии. Местата на тези гробове личаха по коритовидното хлътване на подовата настилка, съвпадащо с очертанията на гробната яма (обр. 10). От такова разграничение се изключват скелетите до северната апсида и притвора (№ 10, 11 и 13). В зависимост от разположението им скелетите от вътрешността на западната пристройка могат да бъдат разграничени на такива, които са съвременни с нейния първоначален етап (№ 45 и 49), и такива, които са съвременни на втория етап (№ 44, 46 и 48). Особени случаи представляват скелети № 12, 43 и 47, които следва да се отнесат към периода от края на XIV до края на XV в., когато изоставеният и полуразрушен манастир е бил почитан от оцелялото население и използван като място за погребване. Болшинството от скелетите в некропола са без инвентар. Под черепите на 11 скелета са открити парчета или цели тухли, върху чиято повърхност са надраскани плитко с острие равнораменни или латински кръстове. В междурамията по

8

● *Обр. 8. Тухли от пода на северната галерия, наклонени вследствие на уляганото на зида на манастирската сграда. Fig. 8. Briques du pavement de la galerie Nord, inclinées par suite de l'affaissement du mur du batiment monastique*

същия начин е изписана в съкратен вид формулата — ІС ХР NІ КА. Ще се спрем по-подробно само на характерните гробове и отличаващите се с инвентара си скелети.

Скелет № 10. Открит е в притвора на 1,55 м под нивото на пода. Поради голямото количество на соли и киселини в пръстта костното вещество се бе превърнало в рохкава маса. На мястото на черепа и раменния пояс се откриха парчета метализирана тъкан, навярно от челната част на покривалото на главата (сокая). При мястото на ушите се откриха чифт златни обеци. Те са полукръгли халки с обло сечение, свързани коленчато, а свободните им краища се затварят с шарнир. Подобни обеци са открити и при скелет № 32 до южната страна на пристройката (обр. 11).

Скелет № 11. Намира се от източната страна на църквата на 0,85 м дълбочина спрямо банкета на северната апсида. Има ориентация северозапад—югоизток, леко отклонена от оста на сградата. Отличава се с необичайното прегъване на ръцете, високо вдигнати към раменете.[18] При фалангите на дясната ръка се намери златен пръстен-печат. Той е масивен, лят, с кръгла плочка, която чрез широки и наклонени рамене се прикрепва към халката. Плочката има 0,016 м диаметър и 0,0025 м дебелина. Халката е с ръбесто сечение и има 0,018 м диаметър и 0,0025 м дебелина. Тежи 20 г. Лицевата страна на плочката е без разграничителни кръгове и полета. Върху нея са гравирани фигура на орел и надпис с името на прите-

жателя. Орелът е в центъра на плочката. Главата му е обърната надясно и е с голям клюн. Тялото му е изправено напред върху широко разперена опашка, а краката му имат тънки разперени пръсти и са изпънати встрани от опашката. Надписът е разположен по периферията на кръга, така че някои от буквите пресичат околовръстния ръб (обр. 12*а*). Всички букви са с еднакъв по дълбочина жлеб, оформен с гъсти напречни щрихи. След отделителния кръстен знак отдясно наляво следват буквите (обр. 13*а*). В позитив и поотделно се четe: ѢЄСАРОВ[Ъ] ПР[Ъ]СТЄN[Ъ] (обр. 14*а*). Според палеографските си черти надписът се отнася повечето към XIV, отколкото към XIII в. На първо място общият вид на буквите го отделя от стройните и извисени букви на Иван Асеновата колона,[19] Батошевския и Врачанския надпис, а така също и от надписите върху пръстените на Витомир и столник Слав.[20] На второ място, почти еднаквото изписване на В, Є, С и П със същите букви от надписа на болярката Станислава[21] посочва пак същия век. Към тая датировка ни отправят и удължените клинове на буквата Т, белег, който я сближава с нейните по-късни варианти от XIV в.[22] В

● *Обр. 9. План на разкопките около църквата с разположението на новооткритите погребения: 1) Първи период на изграждане и функциониране на църквата, 2) Първи период на западната пристройка — втори на църквата, 3) Втори период на западната пристройка — трети на църквата; същото за портиците — четвъртият период на църквата, 4) Зид под западната фасада на пристройката (шир. 2,20 м), 5) Градежи от турската епоха. Fig. 9. Plan des fouilles autour de l'église avec la disposition des sépultures nouvellement découvertes: 1—première période de construction lorsqu'elle était en fonction, 2 — première période de l'adjonction Ouest et deuxième de l'église, 3 — deuxième période de l'église; 4 — mur sous la façade Ouest de l'adjonction (largeur 2,20 m), 5 — constructions de l'époque ottomane*

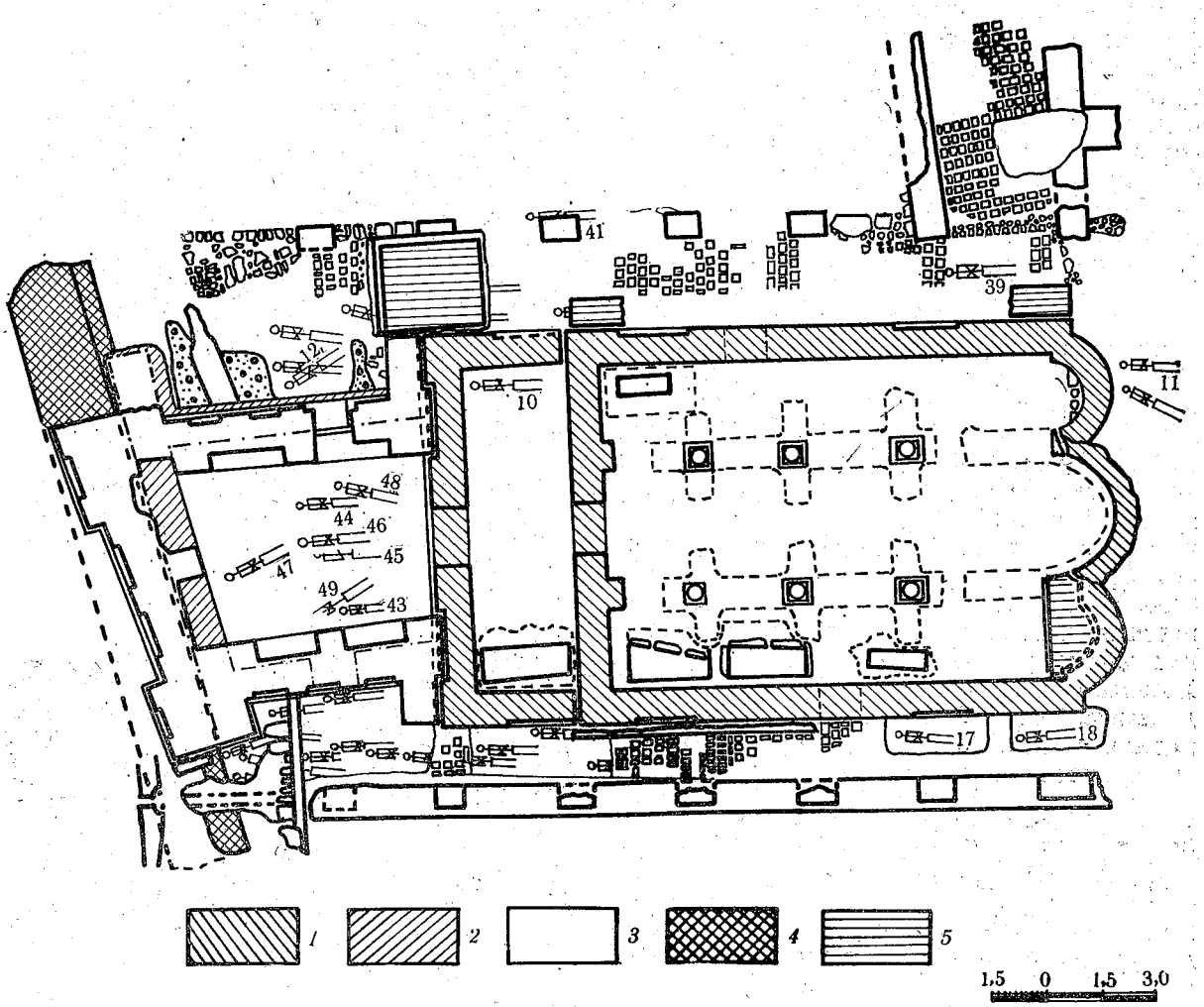

правописа най-силно се откроява липсата на Ъ и особено неговото изпадане от средата на думата ПР[Ъ]СТ€Н[Ъ]. Не без значение е и употребата на притежателно прилагателното име със суфикса ОВ[Ъ] вместо род. падеж. Най-привлекателното в случая е съвсем непознатото за нашата ономастика име БЄСΛР[Ъ].[23] Посочените особености и характеристики в палеографията, правописа и езика отделят надписа на Бесаровия пръстен от източнобългарската писмена традиция и го причисляват към западнобългарската. Твърде възможно е притежателят на пръстена да е бил някой преселник от тези области в столицата Търново.

Гроб № 17. Принадлежи към гробовете, които са по-късни от портиците. Разположен е в източната част на южния портик непосредствено до крайната ниша на фасадата. Той е забележителен с допълнителното улягане и вторичното изкърпване на настилката, която го покриваше (обр. 15). На 0,15 до 0,18 м под горните тухли се откриха три тухли в хоризонтално положение. В пръстта, с която са били засипани при ремонта, се откри медна монета на Иван Александър и сина му Михаил.[24]

Гроб № 18. Съседен на № 17 откъм източната му страна. Скелетът се откри на 1,00 м под тухлената настилка. Ориентация югозапад—североизток, леко отклонен от посоката на църквата. Около костите на гръдния кош, таза и бедрениците се откриха гнилости от дреха, навярно кожена, закопчана с четири сферични позлатени копчета. Железните гвоздеи свидетелстват, че мъртвецът е бил положен в дървен ковчег. При фалангите на дясната ръка се откри златен пръстен-печат. Той е по-малък от Бесаровия, но със същата изработка — кръгла плочка с обли рамене и тънка, но широка халка (обр. 12*б*). Металът му има белезникав цвят вероятно поради примес на сребро. Плочката има диаметър 0,014 м, дебелина 0,0025 м. Халката е с 0,018 м диаметър и 0,0015 м дебелина. Тежи 12 г. В централно поле, оградено с окръжност, е гравирана лилия, а около кръга надпис с името на притежате-

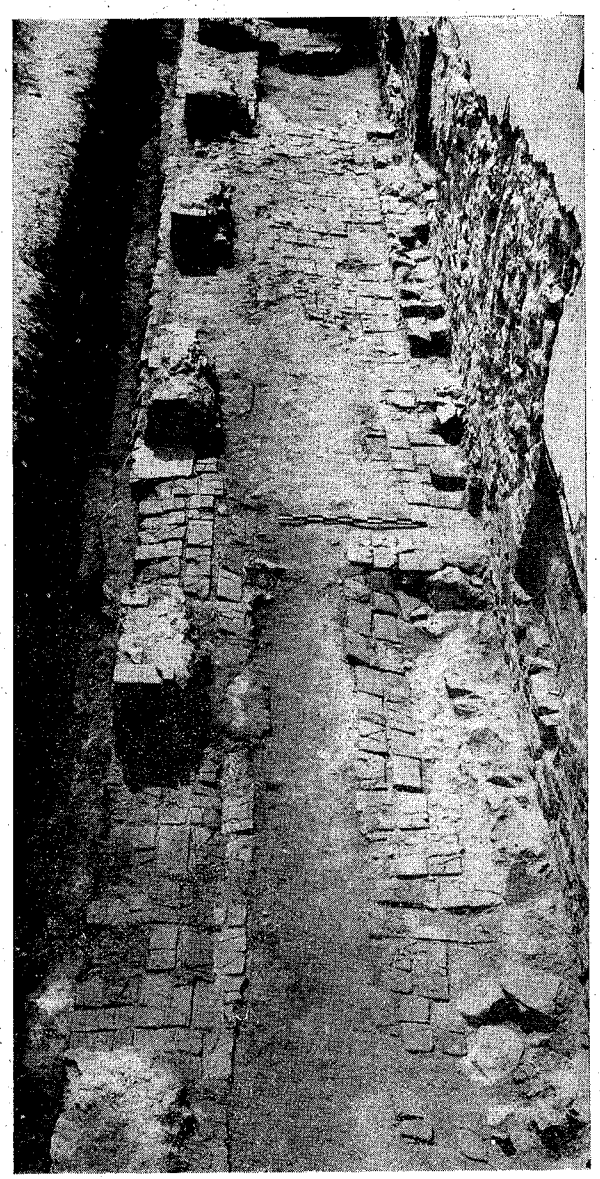

10

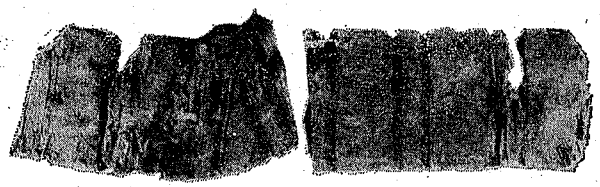

а

б в

11

12

● *Обр. 10. Южният портик — хълтналата настилка в очертанията на гробове № 17 и 18. Fig. 10. Le portique Sud — le pavement affaissé du tracé des tombes No. 17 et 18*

● *Обр. 11. Находки при скелет № 10: а) металзирана тъкан; б) златни обеци. Fig. 11. Trouvailles près du squelette No. 10: a) tissu métallisé; б) boucles d'oreilles en or*

ля. Различно от изобразеното цвете буквите на надписа са плитки, а някои са просто надраскани с острие. Пак след отделителния кръстен знак, само че в обратна посока отляво надясно позитивно следват буквите (обр. 13 *б*). Надписът се чете поотделно така: ДОБРОСЛАВЪ ПРЪ[СТЄNЪ]. Гравировката на буквите издава несръчен и недостатъчно образован майстор. Това личи от несъобразителното подреждане на буквите с оглед предназначението на пръстена, а така също от обърнато изписаните букви и съкращението на втората дума. Палеографската характеристика в случая е доста трудна, тъй като по своя общ вид надписът се доближава повече до графитите. За отбелязване са високите петлици и на двете букви Р, както и разделеното писане на буквата В, които са характерни за ранния период на среднобългарската писменост — XII—XIII в. В същото време А, Б, и С са по-близки с образци от Видинския и от Боженишкия надпис.[25] Видно е, че в палеографията има значителни колебания, подсилени от езикови неточности. Името не е в родителен, а в именителен падеж. Правилната употреба на Ъ обаче го причислява към източнобългарската писмена традиция. Поради тази причина пръстенът може да се постави в по-широките граници от средата на XIII до средата на XIV в.

Изображението на крина се среща за втори път, и то с име, производно на името на царския столник Слав.[26] Като се знае, че и Славовият пръстен е открит в Търново, съвсем основателно можем да допуснем, че Слав и Доброслав са родственици.[27]

Гроб № 39. Намира се в най-източната част на северния портик точно там, където настилката му се отклонява на север. Местоположението на гроба бе установено по хлътналите тухли от пода на портика, които върху централната част на гроба се бяха отделили и лежеха на 0,30—0,50 м по-дълбоко от тухлите по периферията (обр. 16). Ковчегът, от чиято конструкция се намериха 15 железни гвоздея и 3 скоби, е бил положен заедно с мъртвото тяло в яма, изкопана под разпечатаната настилка на портика. Скелетът 1,95 м дълъг се откри на 1,25 м под настилката. Той лежеше успоредно на зида на църквата и на 1,10 м разстояние от

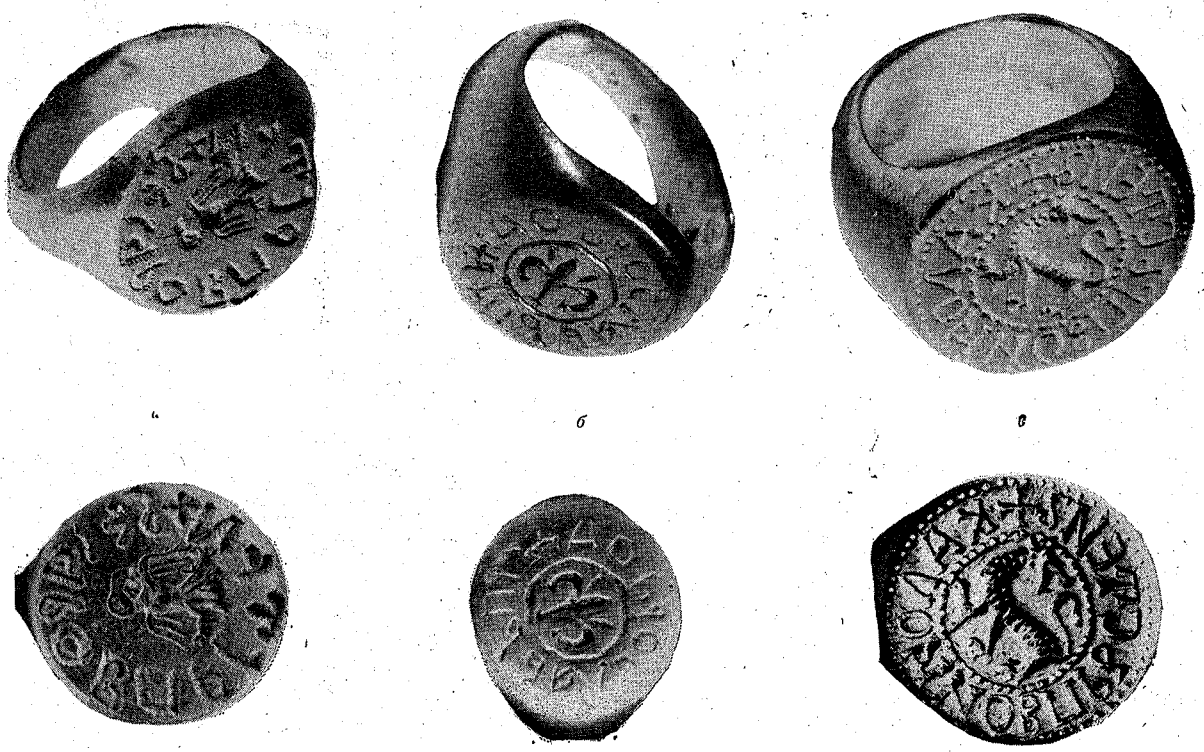

а *б* *в*

● *Обр. 12. а) Бесаровият пръстен; б) пръстенът на Доброслав; в) Калояновият пръстен. Fig. 12. a) bague ayant appartenu à Besar; б) bague ayant appartenu à Dobroslav; b) bague ayant appartenu à Kalojan*

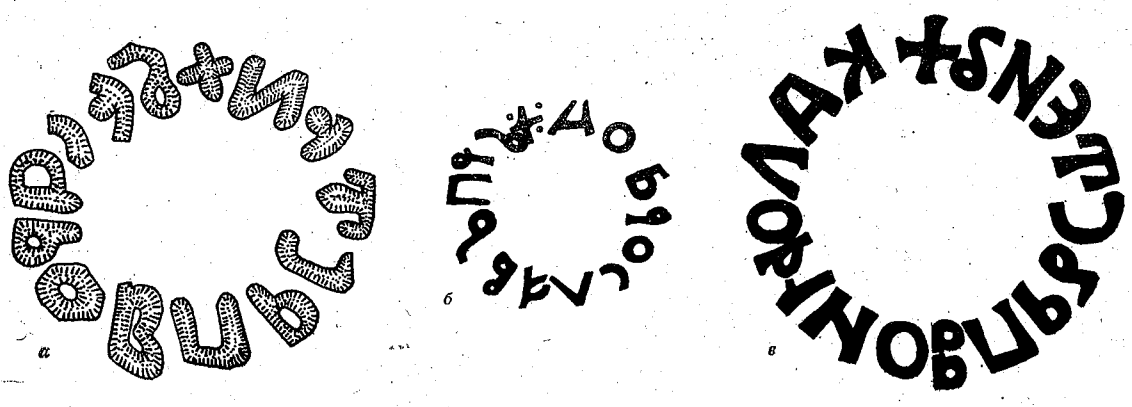

13

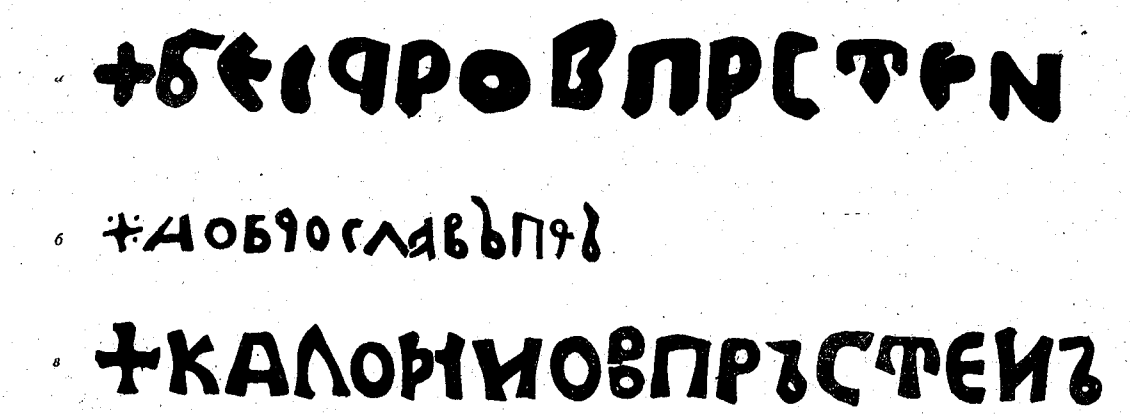

14

● *Обр. 13. Кръгови факсимилета на надписите: а) на Бесаровия пръстен; б) на пръстена на Доброслав в) на Калояновия пръстен. Fig. 13. Fac-similés des inscriptions circulaires des chatons des bagues: a) Besar; б) Dobroslav; b) Kalojan*

● *Обр. 14. Буквите от надписите в прав ред: а) на Бесаровия пръстен; б) на пръстена на Доброслав; в) на Калояновия пръстен. Fig. 14. Les lettres des inscriptions en ligne droite: a)bague de Besar; б) bague de Dobroslav; b) bague de Kalojan*

● *Обр. 15. Хлътналата настилка в очертанията на гроб № 17. Fig. 15. Le pavement affaissé de la tombe No. 17*

15

него (обр. 9). Върху черепа му има вдлъбнатина от удар с меч, който е преживян и не се е оказал смъртоносен. По челото, слепоочията и двете му страни имаше останки от два типа метализирана тъкан.[28] Едната е от копринени нишки, покрити с метални люспи, образуващи тънки шахматно преплетени ленти. Другият тип тъкан е пък от копринени шнурчета, преплетени в плитки и на снопчета. Тъканта по черепа произхожда вероятно от шапка или подкапник, а тази, която е отстрани, ще да е от възглавничка. Останки от метализирана тъкан, но много по-разложена, имаше върху гръдния кош,

16

раменните кости и китките на ръцете (обр. 17). Покрай ключиците се намериха следи от 6 сребърни копчета с позлата, а надолу върху гръдната кост, прешлените на гръбнака, покрай лакетните кости и при дясната лопатка на таза — 56 бронзови сферични копчета. Някои от тях са били посребрени. В лявата половина на гръдния кош, където са разпилени фалангите на дясната ръка, и непосредствено под лакетните кости на лявата ръка се откри златен пръстен-печат (обр. 12 *в*). Той е масивен с кръгла плочка, поставена на широки прави рамене, и дебела халка с дъговидно сечение. Размери на плочката — 0,021 м диам., 0,003 м деб., на халката — 0,019 м диам., 0,0035 м деб. Тежи 61,1 г.

Две точкувани окръжности (поансон) разделят лицето на плочката на две полета. В централното с дълбок релеф е изобразено фантастично животно с тяло на пантера и драконова глава. Фигурата е раздвижена, с извита над тялото опашка, повдигнат преден крак и обърната назад глава, носена от извита шия. Главата е със заострена муцуна която е широко отворена, и клепнали назад уши. В околовръстното поле е издълбан надпис с името на притежателя. Аналогично на горните два пръстена след отделителния кръстен знак отдясно наляво следват буквите (обр. 13 *в*). В позитив и разделено трябва да се чете: ⱪⱥⱡⱁⱨⱥⁿⱁⰲ[ⰸ] ⱂⱃⱐⱄⱅⱑⁿⰸ обр. 14 *в*).

Въпреки правилното изписване и разпределение на буквите в надписното поле надписът в палеографско отношение е смесица от архаични и късни белези, поради което сигурна датировка въз основа на тях не е възможна. Едни белези го доближават до надписа на Витомировия пръстен, но други и особено общият му вид го отделят от официалните надписи, излезли от царската канцелария през първата половина на XIII в. — Иван Асеновият, Батошевският и Врачанският. В тях няма нито закръгленото ⱁ, нито слепяването на кривките при буквата ⱪ с вертикалната хаста, нито разкривената и с обратен наклон съединителна при буквата ⱨ, както и широката и игловата ⱂ. Някои от буквите, ⱥ и ⱡ, показват архаизъм, който е малко познат дори и в надписи от старобългарския период, напр. Самуиловия и Битолския.[29] Същевременно изписването на ⱃ със закръглена петлица, спускаща се почти до средата на стълбчето, и дългите клинчета на буквата ⱅ са тенденции, присъщи повече за XIV, отколкото за XIII в. В същия смисъл трябва да се схваща и буквата ⱪ, изписана във вид на допиращи се кръгчета, прикрепени към прекъсната вертикална хаста. Тя няма успоредици в никой надпис от XIII в. Най-характерното за правописа и езика е списването на името Калоян с кратко ⱁ и йотувана ⱑ (при това те са обърнати и с разменени места), а не с ⱳ и ѣ (ⱪⱥⱡⱁⱨⱥⁿ[ⰸ] вм. ⱪⱥⱡⱳⱑⁿⰸ). [30] За отбелязване са лабилитетът на ⰸ и изразяването на принадлежност с помощта на притежателно прилагателно име. Последното е типична черта в езика на произведенията на Търновската книжовна школа от XIV в. Тези белези доближават надписа повече до говоримата реч и до неофициалната писменост.[31]

Големината на пръстена и съвпадението на името на притежателя му с придобитото прозвищно име на търновския цар Калоян (1197—1207) породиха в печата версията, че

● *Обр. 16. Северният портик в етап на разчистване. На преден план — хлътналите тухли от пода на портика в очертанията на гроб № 39 преди разпечатването му. Fig. 16. Le portique Nord au cours du déblai. Au premier plan — les briques affaissées du sol du portique de la tombe No. 39 avant l'ouverture*

16

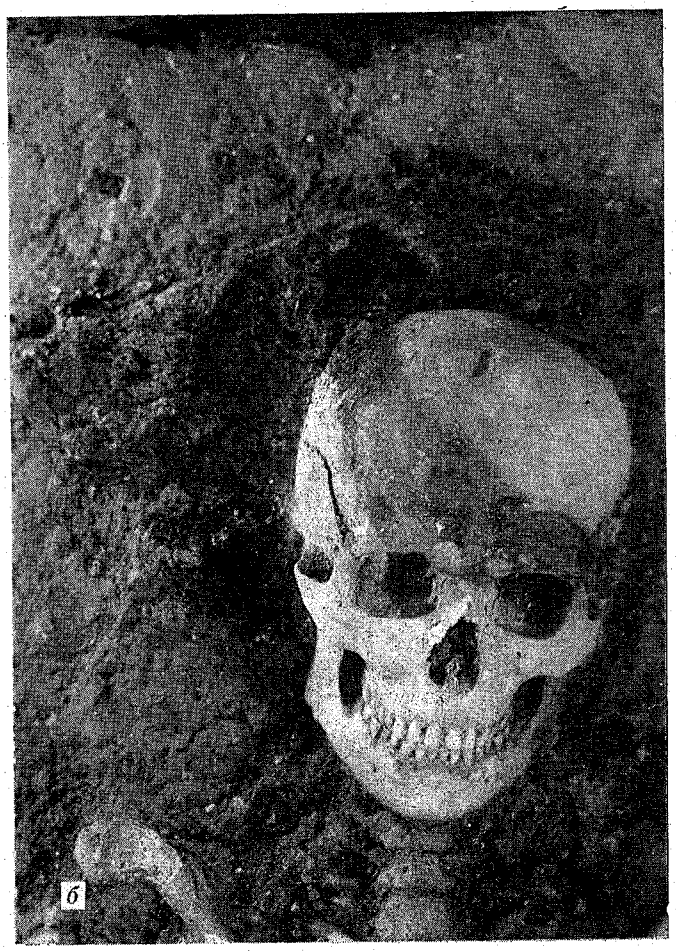

17

● *Обр. 17. а) скелет № 39; б) черепът. Fig. 17. а) squelette No. 39; б) le crâne*

е открит гробът на този български цар.[32] Към нея, макар и не така категорично, се присъединиха напоследък някои историци.[33] Липсата на царската титла в надписа, както и неговите палеографски и правописно-езикови черти, които не са типични за началото на XIII в., не придават категорична стойност на пръстена, за да бъде възприет убедително като царски. Освен това фактът, че гробът е изкопан след изграждането на северния портик, прибавен към църквата не по-рано от края на XIII и началото на XIV в., го отделя хронологически от времето на цар Калоян. Опитът да се преодолее анахронизмът между времето на цар Калоян и годината на построяването на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ чрез частична ревизия на надписа, направена от проф. Ив Дуйчев,[34] изглежда неубедителен. Пръстенът и гробът вероятно са принадлежали на неизвестен досега в нашата история търновски болярин с име Калоян.

Скелет № 41. Тухлите между втория и третия стълб на портика бяха доста размествени и хлътнали. Оказа се, че тази промяна

18

се дължи на улягането на градежа на стилобата, а не на пресен гроб под тях. Под третия стълб, без той да е улегнал значително, се откри скелет на жена, който лежеше на 0,35—0,40 м под долния ред камъни на стилобата. Върху черепа имаше широка лента златотъкана материя от покривалото за главата. На нея бяха забодени 6 сребърни игли, завършващи със сферични топчета накрая. При ушните кухини се откриха чифт златни обеци, а откъм лявата страна на гръдния кош и между фалангите на дясната ръка два сребърни пръстена. Ситуационно този скелет и неговият инвентар се датират в интервала между 40-те и 90-те години на XIII в. (обр. 18).

От останалите скелети с инвентар за отбелязване са № 32 с чифт златни обеци и № 46 и 47 от вътрешността на пристройката. При № 46 са открити златен пръстен с монограм, златна халка от обеца и монета на солунския деспот Мануил (1230—1237).[36] При № 47 е открит пръстен с надпис и златна висулка. Надписът е двуредов, с арабско писмо, врязан с острие върху елипсовидната плочка. Независимо от затрудненията при разчитане на надписа[37] ясно е, че това е вещ с късен произход, която датира скелета от XV в., въпреки че е малка вероятността той да е лична принадлежност на погребания (обр. 19).

● *Обр. 18. Накити при скелет № 41: а) сребърни пръстени; б) златни сферични обеци. Fig. 18. Parures près du squelette No. 41: a) bagues en argent; б) boucles d'oreilles sphériques en or*

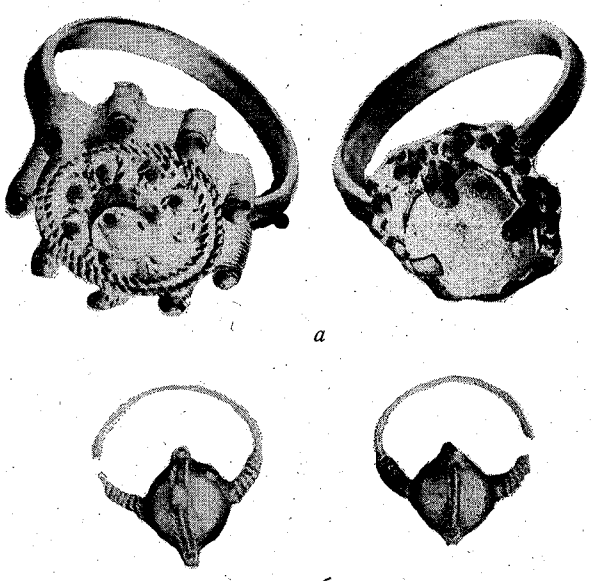

а

б

Сумирайки резултатите от новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици", можем да отбележим, че плановата схема и относителната хронология на отделните етапи на изграждането ѝ са, общо взето, изяснени. В плана се откроява един първоначален замисъл, съгласно който църквата е правоъгълник със съотношение на страните 2:3 (14,65/10,70 м). Източната страна на правоъгълника е заета от три полукръгли апсиди, отворени изцяло към корабите на църквата. Олтарът е разчленен на три части от два разделителни стълба, които са били свързани с два входа, широки 0,70 м. Стълбовете са имали 1,36 м дължина и 0,84 м ширина.[38] Наосът е бил разчленен на три кораба от три двойки колони със слабо изразена асиметричност в тяхното разположение. От изток колонадата е кореспондирала с разделителните стълбове на олтаря, а от запад с пиластрите по напречния зид на наоса. Между тях в ос с централната апсида се е намирал входът на наоса — 1,40 м ширина. Страничният северен вход е бил оформен още при изграждането на постройката като по-тесен от него, но може би не по-малко от 1,15 м — толкова, колкото е ширината на мраморната ивица. Към първоначалната застройка е бил прибавен притвор, в който се е влизало пак от запад през вход широк 1,65 м, завършващ с полукръгла сляпа арка. Фасадата му е разчленена на три ниши, за чието горно оформление няма обективни данни. Отвън зидарията е фугирана с хидрофобен хоросан. Вероятността за съществуването на друг притвор на мястото на тоя заедно с първоначалната застройка, изпълнен с лек материал и конструкция, засега може да се приеме само a priori, тъй като данни от терена не са получени. Кога е добавен масивно граденият притвор, е трудно да се определи по наблюденията от разкопките, но едва ли е възможна голяма хронологическа дистанция между тези две части на църквата. В подобен аспект те могат да се възприемат като първи етап от нейното изграждане, завършил не по-късно от последните години на царуването на Иван Асен II.

Запазеното от страничните фасади е съвършено оскъдно. От юг са констатирани следи от три псевдоконструктивни ниши, но в средната част на зида такива липсват. Може да се допусне, че в тази част те са били с по-висок цокъл, но в нашия план сме се задоволили само с данните от място.

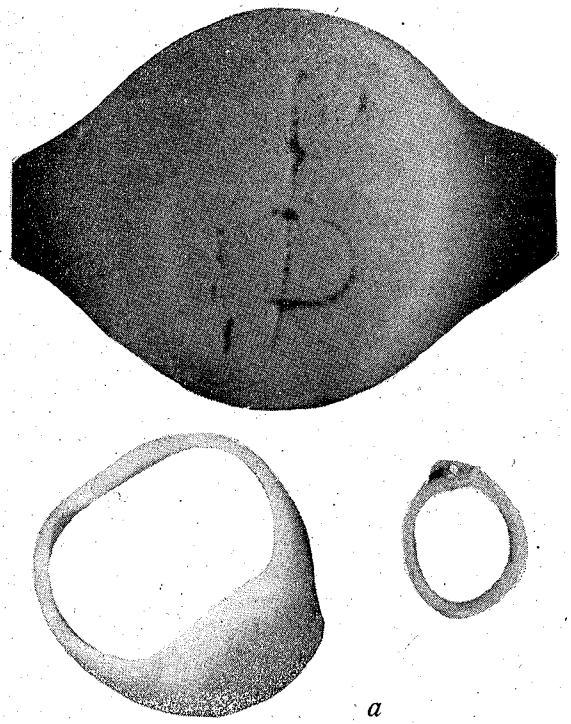

а

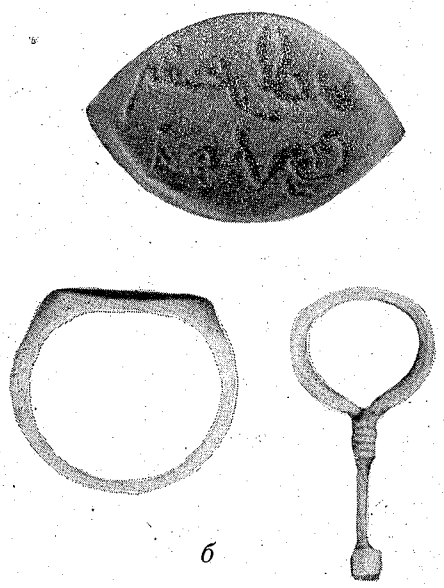

б

19

● *Обр. 19. а) златен пръстен и обеца при скелет № 46; б) златен пръстен с надпис на арабица и златна висулка, намерени при скелет № 47. Fig. 19. a) bague en or et boucle d'oreille près du squelette No. 46: б) bague en or avec une inscription en caractères arabes et breloque en or, découverts près du squelette No. 47*

Следващият етап бележи разширение на църквата в западна посока, направено с цел да се прекъсне рушителният процес на сградата. За целта откъм западната фасада на притвора са издигнати два контрафорса. От тях в западна посока са излизали два зида, оформящи с помощта на трети напречен зид новата част на църквата. Тя е била вместена между притвора и широкия 2,20 м зид, ориентиран по посоката на течението на реката. Така новопостроената част действувала изцяло като контрафорс. Поради това тя има неправилна форма и леко отклонение от главната ос на сградата (обр. 3). Функционално свързана с вътрешното пространство на църквата, тя е играела ролята на екзонартекс.

Третият етап от живота на сградата е свързан на първо място с разрушаването на екзонартекса и зида, до който е бил оприян от запад. Върху техните развалини е била издигната друга, двуделна част с почти същия план, но с по-различно обемно-пространствено решение.[39] Архитектурното членение и оформяне на фасадите на тази част изключва възможността за изграждане на портиците едновременно с нея. Що се касае до определянето ѝ като мавзолей, считаме, че можем да се присъединим към изказаните преди нас основателни съмнения.[40]

Четвъртият етап обхваща времето на изграждане и съществуване на портиците към църквата. Като се съди по строително-техническите белези и по малкия брой на скелетите от север, трябва да се приеме, че и портикът от тази страна е построен по-рано от южния. Монетният материал определено го датира към края на XIII в. През първата половина на XIV в. ще да е съществувал вече и южният портик. Поради по-слабата им конструкция те са били разрушени понапред от другите части на църквата в периода след турското нашествие. По аналогичен начин с останалите зидове на църквата е използуван само стилобатът на южния портик, а другите им части са били изоставени и засипани с пръст.

[1] Най-достоверни сведения за изграждането на църквата от Иван Асен II намираме в началния текст на неговия надпис, издълбан върху крайната колона от лявата страна на входа на църквата, и в проложното житие на Иларион Мъгленски. За надписа вж.: Ф. И. Успенский. О древностях города Тырново. — ИРАИК, VII, 1901, с. 5—7, табл. 5; В. Н. Златарски. Търновският надпис на Иван Асен II. — БИБ, III, 3, 1930, с. 56—64; История на българската държава през средните векове. III. Фототипно издание. С., 1972, с. 587—596. За пролога на Иларион Мъгленски вж. Й. Иванов. Българските старини из Македония. Фототипно издание. С., 1970, с. 420. За грешката на патриарх Евтимий в неговото пространно житие на Иларион Мъгленски вж. пак там, с. 422, и у В. Н. Златарски. История..., III, с. 264, инд. 1.

[2] За манастир при църквата на Иван Асен II споменават житиеписците на св. Сава Сръбски — Доментиян и Теодосий. Съгласно техните сведения царят заповядал да погребат светеца в „своемь роукотворенномь монастыри вь цр҃кви светыхь н великыхь м. мученикь". (В. Н. Златарски. История, III, с. 409—410 и посочената там литература). Изхождайки от това сведение, някои автори приемат, че манастирът е възникнал между 1230 и 1235 г. (В. Н. Златарски. Иван Асен II. — БИБ, III, 3, 1930, с. 50; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство през XI—XIII в. С., 1966. с. 92). Не е изключено горният текст да уподобява случая с Милешовския манастир, където светецът е бил пренесен посетне и сред чието братство възникват първите версии на житието на св. Сава. Времето от 1230 до 1235 г. е много кратко и близко до датата на надписа, за да бъде достатъчно за изграждането на такъв голям манастир. Това предполага, ако не по-ранно, то почти едновременно замисляне на строежа на манастира с този на църквата, нещо, което не би било пропуснато да бъде отбелязано в текста върху колоната, какъвто е случаят с Батошевския надпис (В. Иванова. Два надписа на Асеневци — Батошовският и Врачанският. — ИАИ, XV, 1946, с. 116—117).

[3] Извори за българската история. XIII. Турски извори, серия XV—XVI в., с. 341, инд. 2. За точната датировка на регистъра вж. Стр. Димитров. За датировката на някои османски регистри от XV в. — ИБИД, XXVI, 1968.

[4] Т. Николов. Град Велико Търново. — В: Климент Търновски. С., 1927, с. 274.

[5] Т. Н. Шишков. Доктор Христо Даскалов.—СбНУ, VIII, 1892, с. 347 — 388; Б. Игнатов. Сто години от първото проучване на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. — Археология, IV, 1962, кн. 2, с. 56 — 63.

[6] Ф. И. Успенский. Цит. съч., с. 5—7; В. Н. Златарски. Търновският надпис...; А. Грабар. Материалы по средневековому искусству в Болгарии. — ГНМ, 1920, с. 103—104; Стенописите в черквата „Св. Четиридесет мъченици". — ГНМ, 1921, с. 90—110; Кр. Миятев. Палеографски бележки за няколко търновски надписи. — ГНМ, 1920, с. 82 — 88.

[7] К. Шкорпил. Църквата „Св. Четиридесет мъченици" в гр. Велико Търново. — Светлина, 1896, кн. II, с. 38 — 40; M. Zimmerman. Alte Bauten in Bulgarien. Berlin, 1912; А. Грабар. Болгарские церкви-гробницы. — ИАИ, I, 1921/22, с. 103—135; А. Протич. Художествените паметници на Иван Асен II. — БИБ, III, 3, 1930, с. 149 — 186; Б. Филов. Старобългарската църковна архитектура. — Сп БАН, XXXIX, 1930, с. 139 — 141; Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по нашите земи. С., 1931, с. 95 — 96; Старобългарското изкуство, II, с. 91—95; Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 146 — 151; Б. Игнатов. Към въпроса за българската архитектурна школа във византийски стил. — Археология, V, 1963, с. 56—62; Б. Кузупов. Западната пристройка към черквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. — Музеи и паметници на културата, 1966, кн. 4, с. 1—9; St. Bojadžiev. L'église des Quarante martyrs à Tirnovo. — Études balkaniques, 3, 1971, p. 143 — 158.

[8] М. Москов. Разкопките на черквите „Св. Димитър" и „Св. Четиридесет мъченици" в Търново. Търново, 1912, с. 14 — 29; Б. Филов. Разкопките при църквата „Св. Четиридесет мъченици". — ИАД, V, 1915, с. 210—212.

[9] С мое знание пръв се възползува от този факт арх. Ст. Бояджиев (цит. съч., с. 146), но за съжаление направи прибързани и доста крайни заключения.

[10] Ф. И. Успенский. Цит. съч., с. 3.

[11] М. Москов. Цит. съч., с. 17.

[12] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 38.

[13] Б. Филов. Цит. съч., с. 210.

[14] М. Москов. Цит. съч., с. 26—27.

[15] Б. Филов. Цит. съч., с. 211.

[16] К. Миятев. Архитектурата в средновековна България, с. 148, обр. 158; Б. Кузупов. Цит. съч., с. 2, обр. 1; М. Бичев. Болгарская архитектура XIII—XIV веков. — В: Болгарская средневековая культура. С., 1964, с. 82.

[17] Определението на монетата е на покойния проф. Т. Герасимов. Възползувам се от случая да му изкажа своята благодарност за отзивчивостта и съдействието и по други въпроси около разкопките и обяснението на находките при църквата „Св. Четиридесет мъченици".

[18] Подобни случаи, макар и доста редки, са ни познати и от новите разкопки на Царевец. Мнението на румънския археолог Г. Кантакузино, че това са погребения на еретици-богомили, не може да обясни нашия случай, тъй като е изключено до църквата „Св. Четиридесет мъченици" да е погребан еретик въпреки по-благосклонното отношение на Иван Асен II към богомилите. Възможно е тези отклонения в обряда да са резултат на преживелици или сектантски представи в някои от жителите на старата столица Търново (Cantacuzino. Les tombes des bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec communautés hérétiques byzantines. — Résumés — Communications de XIVe congrès international des études byzantines, Bucarest, 1971, p. 134—136.

[19] В. Н. Златарски. История, III, с. 592; В. Иванова. Два надписа на Асеновци, обр. 39 и 49.

[20] Й. Иванов. Старобългарски и византийски пръстени. — ИАД, V, 1915, с. 6 и 9.

[21] К. Миятев. Старобългарски надгробен надпис от XIV в. — ГНМ, V, 1926 — 31, с. 255.

[22] В. Н. Щепкин. Русская палеография. М., 1967, с. 125, § 75, обр. 58; К. Миятев. Цит. съч., с. 255.

[23] Проф. Н. Ковачев посочва за това име общобалкански, румънски и сърбохърватски успоредици (За имената върху пръстени от погребения при църквата „Св. Четиридесет мъченици", в. Борба, бр. 23, 24 февр. 1973, с. 2).

[24] Н. Мушмов. Монети и печати на българските царе. С., 1924, с. 113 — 118, обр. 110 и 115.

[25] К. Миятев. Цит. съч., с. 255; П. Мутафчиев. Боженишкият надпис. — Сп БАН, XXII, 1922, с. 88 — 114, факсимиле на с. 115.

[26] Й. Иванов. Цит. съч., с. 7, 8, табл. I—IV.

[27] Кринът върху първата находка бе обяснен като фамилен белег на родопския владетел Алексий Слав, възприет от него след сватбата му с незаконната дъще-

ря на латинския император в Константинопол Хенрих през 1208 г. (Й. Иванов. Цит. съч., с. 10 и сл.). На това обяснение вече противоречи титлата „столник", тъй като от по-късни изследвания е известно, че Слав е получил от него освен дъщеря му за своя жена още и титлата „деспот", която е запазил до края на живота си (В. Н. Златарски. История, III, с. 280 и инд. 1). По-приемливо ще е, ако приемем, че пръстенът е принадлежал на търновски царски служител с титлата „столник", а на лилията да гледаме като на декоративен мотив без определен хералдичен смисъл. В подкрепа на това предположение мога да посоча един непубликуван златен пръстен от некропола до Балдуиновата кула, върху който е изобразена лилия без надпис с името на притежателя.

[28] Известните досега находки от Търново, Търговищко и Видинско на метализирани тъкани принадлежат предимно на женски погребения.

Нашият случай е първият, при който такава материя се открива при скелет на мъж.

[29] Й. Заимов. Битолският надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970, с. 38, 1—5.

[30] Тази особеност е отбелязана и в някои от полемичните статии за пръстена в пресата: Ив. Дуйчев. Новооткритият Калоянов пръстен. — Борба, бр. 109, 13 септ. 1973; К. Колев. Сензационният златен „Калоянов" пръстен. — Отеч. глас, бр. 8927, 28 авг. 1973, с. 4.

[31] Пръв изказа тази мисъл проф. Ст. Ваклинов в заседанието на комисията по идентификацията на скелета на 21. X. 1972 г.

[32] Н. Котев. Във Велико Търново ценни археологически находки. — Отеч. фронт, бр. 8706, 8 окт. 1972. Тази дописка изпревари официалните консултации на специалистите, които започнаха на следващия ден—9. X. 1972 г. При разискванията на тези съвещания и в комисията по идентификацията на скелета се оформиха три мнения за принадлежността на скелета и пръстена: първото свързва двете находки с личността на цар Калоян; второто свързва откритието с личността на севастократор Калоян, изобразен като ктитор на Боянската църква и упоменат в надписа за изграждането на църквата; третото мнение е изразеното от мен по-горе.

[33] Ив. Дуйчев. Цит. съч.; К. Кръстев. Спорът за Калояновия пръстен. — Народна култура, бр. 42 (873, 13 окт. 1973, с. 3).

[34] Ив. Дуйчев. Цит. съч.

[35] В. Вълов. „Калояновият" пръстен или надписът на Иван Асен II. — ИПР, XXX, 1974, кн. 3.

[36] Монетата е определена от проф. Т. Герасимов. Той определи двете монети в междинен етап на почистване и консервация и поради това тук не прилагаме илюстрации на монетите.

[37] Според едно не съвсем сигурно четене надписът гласи: „притежава го Хадър Муртаза".

[38] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 40.

[39] По-подробно описание на тази част на постройката вж. у St. Bojadžiev. Op. cit., p. 153—155. Моите съображения против това определение ще изложа другаде при по-добра възможност.

Nouvelles fouilles de l'église des „Quarante Martyrs" de Tărnovo

V. VALOV

(Résumé)

L'auteur publie une communication préliminaire sur les résultats des fouilles qu'il a effectuées dans l'église des „Quarante Martyrs" de Tărnovo de 1970 et 1973. Il a établi qu'on a ajouté au fur et à mesure et à des époques différentes à la batisse initiale élevée par le roi Ivan Assen II en 1230 d'autres constructions. Les premiers agrandissements et transformations s'étendent à l'Ouest vers la Yantra et sont datés de la seconde moitié du XIIIe s. Après quoi au Nord et au Sud sur toute la longueur de l'édifice deux galeries ont été ajoutées dont les faces comportaient des arcades supportées par des piliers rectangulaires murées. La galerie Nord qui y est rattachée, à juger de ses fonctions est considérée comme ayant appartenu à un bâtiment monastique qui s'étendait au Nord-Est de l'église dont seule une petite partie a été mise au jour. Les galeries ainsi que les données sur des entrées latérales des faces Nord et Sud constituent des éléments nouveaux du plan de l'église. L'entrée Nord a été prévue dès le plan initial alors que celle du Sud a été percée après l'édification de la galerie. A juger des observations et des données archéologiques ces galeries doivent être datées dans un intervalle, allant de la fin du XIIIe au milieu du XIVe s.

Outre ces nouveaux renseignements en ce qui concerne le plan de l'église, on doit signaler certains renseignements sur la nécropole qui s'étendait tout autour. Ainsi on a mis au jour entièrement ou en parties 39 squelettes. Ils ont tous été découverts dans des fosses ordinaires près des murs extérieurs de l'église, dans les narthex et à l'intérieur de l'adjonction Ouest. La plupart ne comportent aucun inventaire funéraire. Certains objets ont été recueillis près de 10 squelettes. Ce sont principalement des parures, des restes d'un tissu métallisé, des clous des cercueils et autres. Trois bagues en or avec des sceaux retiennent tout particulièrement l'attention. Sur le chaton sont gravés les noms des propriétaires de ces bagues — Besar, Dobroslav, Kalojan — ainsi que des représentations d'aigle, de lis, de panthère et une tête de dragon (fig. 12 — a — b). Par ces objets la collection d'anciennes bagues bulgares de ce genre est complétée. Quelques-unes d'entre elles ont été publiées au début du siècle par Yordan Ivanov.

За правилно разбиране диалектиката на историческия процес

Не претендирам, че познавам проблемите на прехода от мезолита към неолита. Тук са нужни специални познания, които не притежавам. Но когато се запознах със статията на Ат. Пейков[1] в кн. 2 на сп. Археология от 1973 г., почувствувах потребност да се изкажа по отстояваната в нея теоретическа теза относно природата и критериите на т. нар. „неолитна революция". Нека специалистите си кажат думата по фактологическата страна на въпроса! За мен в случая е важен подходът на автора към социалната революция.

Прави впечатление, че в статията се допуска смесване на два свързани помежду се, но далече не адекватни един на друг процеса — техническата революция (технологическия преврат) и социалната революция.

Техническата революция е процес на дълбоки, качествени изменения в системата на функциониращите производителни сили, свързан с прехода от един тип господствуващи средства за производство към друг по-съвършен тип. Тук естествено решаваща роля играят именно онези технически средства или механични оръдия на труда, които Маркс нарече „костна и мускулна система на общественото производство".

Техническата революция като правило предшествува социалната революция. В процеса на нейното разгръщане съзрява и придобива критични форми конфликтът между новите производителни сили и старите производствени отношения, т. е. извършва се материалната подготовка на епохата на социалната революция. Но сама по себе си техническата революция не прераства в нов начин на производство. Тя не изменя и не може да измени радикално системата на обществените отношения.

Като изменя съществено характера на функциониращите производителни сили, техническата революция внася нови елементи в отношението „човек—природа". Тя разширява властта на човека над нови природни сили и ресурси.

Напрежението, което възниква в социалната структура под въздействието на конфликта между производителните сили и господствуващите производствени отношения, поражда условията, при които самият конфликт се осъзнава от народните маси. Именно в резултат на техните съзнателни действия се извършва радикалната промяна в системата на обществените отношения. Социалната революция е онази критична точка в историческия процес, при която се отстранява старата мяра и се утвърждават качествено новите отношения. Успоредно с разрешаването на задачите на социалната революция (която в класовите общества приема формата на политическа революция) се изчерпват и възможностите на техническата революция. На тази основа възниква новият начин на производство със съответните му производителни сили и производствени отношения.

Превратът в начина на производство, т. е. революционният по характера си преход от един начин на производство към друг следователно е резултат на социалната революция. Тя се опира на постиженията на техническата революция и създава условия за нейното цялостно реализиране, без да се слива с нея.

Много важно в случая е да се отчита фактът, че както техниката, така и технологическата организация на производството са качествено различни от икономическите отношения. Ядрото на икономическите отношения — това са отношенията на собственост. Ако измененията в техниката и технологията на производството не се съпровождат с подобни изменения в системата на господствуващите производствени отношения, то нямаме ос ования да говорим за преход към нов начин на производство, нито за революция в обществената структура.

Новото общество възниква само там и тогава, където и когато общият ход на техническата революция се съедини в посочената вече критична точка на конфликта между производителните сили и производствените отношения със социалната революция. Така трябва да разбираме и приведените от Пейков мисли на Маркс и Ленин за ролята на промишления преврат. Осъществяван на базата на победилите вече капиталистически производствени отношения, промишленият преврат вече протича като процес на утвърждаване на новия начин на производство. Очевидно не така стои въпросът с „неолитната революция". Тя е типичен технологически преврат в рамките на едни и същи социално-икономически отношения.

И още едно важно методологическо съображение: когато социалната революция е назряла в световно-исторически мащаб, тя може да изпревари техническата революция в отделно взета страна. Социалистическото общество у нас например се изгражда при редица особености, една от най-важните сред които е фактът, че у нас социалната революция откри пътя за техническата и научно-техническата революция.

[1] „За основните проблеми на неолитната революция".

Забравим ли тази диалектика на историческия процес, ние неизбежно ще изградим схеми, модели и „механизми“, които така или иначе ще ни доведат до технологическия детерминизъм, т. е. на практика подобни възгледи ще ни доведат до отстъпление от историческия материализъм и ще ни насочат в руслото на техницизма. Според привържениците на технологическия детерминизъм социалното е проста функция на техническото. Социалната структура, а следователно и измеренията на социалния преврат се оказват само следствие на различната степен на зрялост на техническите средства за производство.

Т. ТРЕНДАФИЛОВ

NESSEBRE. Premier volume. Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut d'archéologie. Sofia, 1969.

Статии от колектив от автори.

В издържана и луксозна външност на френски език е издадена от БАН книгата Несебър (1969). Там са публикувани резултатите от разкопките, извършени около входната порта на този град през 1949/66 г. от колектив, ръководен от Ив. Венедиков. В настоящите критични бележки ние ще се занимаем само с начина, по който се третира нашата теза за смесената зидария, тъй като тя споменавана и критикувана там на много места с крайна цел да бъде опровергана. Обстойното разглеждане на въпроса за смесената зидария е добре обяснимо, защото тя е застъпена в старите строежи на Несебър по най-значителен начин. Въпреки това важно задължение, което са имали авторите, ние не можем да не отбележим, че те твърде погрешно са схванали същността на нашата теза, според която закономерното развитие на тази зидария през III—VII в. като ограничена по време икономическа закономерност е сигурна основа за едно твърде задоволително ориентировъчно датиране на тези зидарии.[1]

Като се страхуваме, че нашите бележки ще бъдат с ванати като твърде лични, предназначени за полемика в защита на нашата теза, ние ще поясним, че независимо от това, въпросът, който разглеждаме, е твърде важен не само за Несебър, но засяга дълбоко практиката и методиката на една голяма част от археологията, която бихме нарекли архитектурна археология и с която доста отдавна се занимават мнозина археолози.

Ето защо не е излишно да спо ене ., че още преди години, когато нашата теза се появи, тя бе подложена в Археологическия институт на специално разглеждане. Там тя възбуди възражения, без това да бъде точно мотивирано. При това тогава се изказаха явно погрешни мнения, напр. относно пазарната парична стойност на тухлата спрямо тая на речните камъни, въпрос, особено важен при съпоставянето му от нас за доказателство на икономическия принцип в етапното развитие на смесената зидария. Въпреки всичко и в заключение тезата бе справедливо и положително оценена. Сега за пръв път в книгата Несебър ние виждаме отново тези възражения вече формулирани, отначало въз основа само на два примера (на с. 71—72) да се изтъкват в противоречие с тезата ни. Това са случаите: 1) с кулата № 3 северно от градската порта в Несебър и 2) с кръглата гробница при Поморие.

После на с. 133 и сл. В. отново подхранва становището си спрямо тезата ни, но сега вече с примерите, дадени от нас в първото издание на материалите за смесената зидария, като явно преследва цялостното отменяване на тая теза, която той нарича „порочна в основата си“.

В разговори В. се е изказал твърде общо, че неотменна задача на археолога е да разобличава несъстоятелни тези и теории. Това, разбира се, е така, но за тази цел той трябваше добре, основно да се справи с тезата, която още тогава искаше да обори. Той не трябваше с предубеждение да се залавя с такава работа, а трябваше да си състави добросъвестно убеждение, след като дълбоко проникне в същността на „погрешната теза“.

В какво се състои работата и какво твърди Венедиков? На с. 71—72 той казва: „Il convient de relever à ce sujet que dans la tour (No 3) les bandes n'ont pas seulement 3 mais aussi 4 rangs de briques. S. Bobčev, dans son ouvrage récent (тук под черта е цитирана с. 153 и сл. от ИАИ, XXIV, 1961, но в същност ние засягаме кула № 3 само на с. 22 от Смесената зидария, 1952 г.) soutient que les constructions à 3 rangs de briques sont antérieurs à celles à 4 rangs. Selon cet auteur il s'agirait en l'occurrence d'une réparation dans laquelle on a mis 4 rangs de briques dans la bande plus haute. A notre avis ce n'est nullement vraisemblable, car aucunes réparations n'apparaissent dans cette tour; d'autre part on connaît aussi des cas où on trouve dans le même édifice 3 et 4 rangs de briques, sans qu'il y ait eu des réparations. Tel est le cas du tombeau de Pomorié.“

Нашето изказване по кула № 3, което в същност трябва да има пред вид В., гласи буквално така: „В Несебър. . . д р у г а смесена зидария, около 4 м висока, на западния край на града, северно от портата (т. е. кула № 3, С. Б.), е твърде неправилно иззидана с различно число тухли в поясите. Тя (т. е. цялата кула, С. Б.) е частично проведена и изглежда късна преправка. . . Макар и Прокопий да не споменава за стените на Месемврия, ние приемаме, че те са от V и VI в., а някои от тях и от по-късно.“[2]

Всеки читател ще разбере от това: 1) че тука, в кула № 3, преди всичко се констатира нередовно зидане чрез различно число тухли в поясите и непровеждането на тези пояси през цялата дебелина на зида,[3] 2) че кулата № 3 е „частично проведена“, но не по смисъл на различно иззидана на отделни пластове, както В. иска да тълкува пасажа, а че е изцяло частично прибавена върху по-стари основи, 3) че тая кула „изглежда к ъ с н а п р е п р а в к а“,

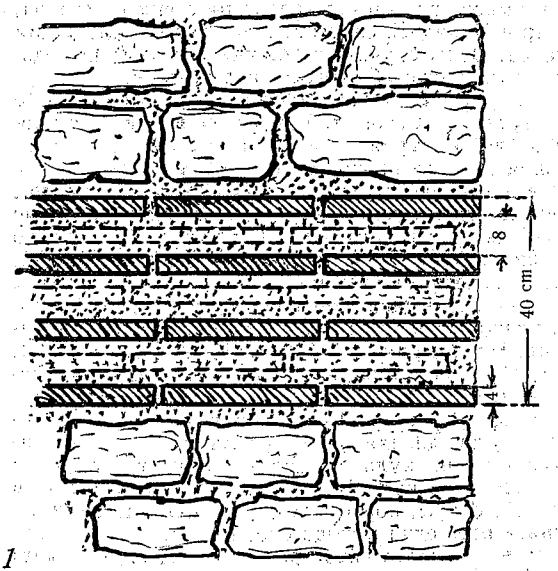

1

● *Обр. 1. Изглед на смесена зидария с 3 скрити и 4 видни реда тухли в пояс на северната страна на кула № 3 северно от входа в Несебър (по С. Бобчев). Fig. 1. Nessebre. Partie du pavement Nord de la tour No 3 avec la mode de construction dit „de la brique cachée" avec 4 visibles et 3 invisibles (cachées) rangs de briques*

т. е. късно преустройство върху по-стари основи, с което е съгласен и В. на с. 71—73 и 152—154, но не и на края на с. 134, и 4) че стените, т. е., общо взето, главните кули и стени на Несебър ние приемаме да са от V—VI в., което е верно, а някои части от тях, напр. кула № 3, да са от по-късно.

Не желаейки да приеме това, макар и сложно, но в рно по естеството си състояние на нещата, В. влага в нашите изрази съвсем друг смисъл, противен на истината. Той не отчита основните положения на нашата теза, а именно: 1) че закономерното развитие на смесената зидария през късната античност е ограничено, както всяка закономерност в обществените икономически отношения, за известен период от време, а именно от средата на III в. до края на VII в. по важни исторически причини, подкрепени от археологически и статистически данни и сравнения,[4] и 2) че тухлените пояси при закономерното развитие непременно преминават през цялата дебелина на зида, докато В. противно на истината твърди на с. 69, р. 27, че в кула № 3 те минавали през цялата дебелина.

Възприетата от нас корекция на крайния долен предел на периода на закономерността в развитието на смесената зидария с половин век не променя принципа и същността на тезата ни и В. трябваше да държи сметка за този предел и да разбере, че кула № 3, която е от XI или XII в., няма нищо общо с нашата теза, която остава валидна преди всичко в своето основание — влиянието на икономическия закон върху техническите конструкции през известен период въпреки обвинението на В., че именно поради това тя била „гърчна в основата си" (с. 132). Тъкмо тук тезата ни е в съгласие със схващането за икономическия и материалистическия принцип в развитието на техниката.

На същата с. 132 В. напразно навежда пак случая с кула № 3 като противоречие с тезата ни.

Що се отнася до случая с кръглата гробница при гр. Поморие, този паметник, датиран от нас от края на IV или началото на V в. (с. 19, 1952), наистина влиза в периода на закономерното развитие на смесената зидария, но той е изграден в цялата си околовръстна и меродавна кръгла част само с пояси от по 4 реда тухли, а само на едно място — в кухия подпорен стълб — има един пояс с пет реда тухли. Тъкмо това изключение се дължи на чисто технически причини, а не икономически: 1) кухият стълб, носещ целия тежък свод и насип на гробницата, е трябвало да се изгради още по-здраво от околната стена, крепена и от насипа, а това е могло да стане само ако между поясите от дребни камъни се вземат по-дебели тухлени пояси. Това се вижда и от горната част на стълба и от свода върху него, зидани само от тухли. Това явление се среща и при други случаи и съвсем не противоречи на нашата теза, 2) поясът от 5 реда тухли е и в пряка връзка с входния отвор в кухината на стълба, чиито страници са изградени също само от тухли. И тук, както и на други подобни места, опус микстум се влияе и се прилага по чисто технически причини с повече или по-малко количество на влаганата тухла, за което ние на с. 4 от нашата Смесена зидария (1952) изрично казваме: „Само на известни особени места, гдето конструкцията е налагала, като напр. при ъгли, отвори, сводове, изравнителен ред при основите или пода, при корнизи и др., е ставало изключение, като тухлата се е употребявала по-малко или по-изобилно за технически правилно оформяване на тези места, без от това да се е нарушавала по-осезателно общата система." Разбира се, че това основно положение на тезата ни В. пренебрегва и не му отдава нужното значение, като смята, че нашата голяма комплексна теза е прост шаблон.

На с. 132 В. въвежда вече и други случаи, като напр. този с крепостните стени в гр. Хисар, гдето той, макар и да го цитира, не отдава значение на изричното отбелязване на Д. Цончев, „че тухлените пояси. . . съдържат почти винаги по общо правило 4 реда тухли в пояса. Пояси с 3 реда тухли са по-редки и се намират в горните части (но не в система, а на отделни отсечки. С. Б.), а изключително редки са с 2 реда тухли.

На с. 133 и сл. В. направо твърди, че „след всичко горе казано излиза, че опус микстум не може да се вземе като начин за зидане, даващ сведение относно принципите на хронолията на зидовете". С това той много лесно „събаря" нашата теза.

В замяна на нея В. предлага и разглежда на с. 125—130 различни конструкции, които той свежда в схеми с букви от А до Н, но прибавя, че в стените на Несебър се намират различни начини на конструкция, които са така устроени на някои места, че не е възможно да се установи относителна хронология на станалите промени при изграждането на стената. В. разглежда подробно тия т. нар. „appareils" (=opus, С. Б.), но от тях само В и С могат да се нарекат „appareils" като системи. Останалите не са никакви „appareils", защото не са дадени като системи (напр. А, В, B^1, В-бис, F, Н), а са показани или в незавършен вид отгоре (где е повторението на пояса?) или са съвършено примитивни, неправилни начини на зидане, които нигде не се наричат „appareils" и, разбира се, не могат да

служат за опори при датиране. Всички старания да се даде някакъв смисъл на тези конструкции са напразни. Но В. иска на всяка цена да внесе свое предложение и в тая област. Какво се постига? Че ние сме дали на смесената зидария с 5 реда тухли в пояса твърде тесни хронологически рамки, а В. дава истинските: IV—VI в. Но би трябвало той да покаже поне един сигурно датиран от IV в. случай от смесена зидария с 5 реда тухли в пояса, но не като тоя в Капидава, гдето при вътрешната стена (куртина) и пилона на кула № 1, зидани със смесена зидария, за опорна точка за датирането ѝ са приема монетата от Констанс II (337—361), намерена обаче не там, а в северния край на северната външна стена на кулата; тая монета дава наистина terminus post quem, но само за тази външна стена на кула № 1, гдето смесена зидария не е застъпена и която Г. Флореску означава в плана си по друг начин (Faza IIIa). При това Флореску постоянно повтаря, че кули и куртини се различават по структура и са били многократно поправяни в значителни размери. И тъкмо в Капидава, в Ю-З край на крепостта се явява смесената зидария с 5 реда тухли в пояса като система в куртината Н, която куртина обаче не е съгласувана с главните куртини, а е част от късно преустроената крепост, вероятно от времето на Анастасий I (вж. G. Florescu, — Capidava, II, 1958, p. 61, 66).

Трябва да се знае веднаж за винаги, че безспорно датирана смесена зидария с 5 реда тухли в пояса през III и IV в. не се намира нигде по цялата територия на Римската империя от Британия до Персия. За пръв път тя се явява в 439—441 г. в стените на Константинопол.

Разсъжденията за зидарията С на с. 128 и тия на с. 129 и 130 са съвсем неоснователни, поради което ги оставяме без разглеждане.

Т. нар. „arrageil" А (т. е. опус микстум с 4 реда тухли?), ако действително е проведен като система в периода от III до VII в., т. е. е сигурно датиран, не ще да е „първоначален", а следва по закономерното развитие след смесените зидарии с 2 и 3 реда тухли в пояса, т. е. се появява като изключение, за пръв път през първата половина на IV в. Твърдението, на В., че само един тухлен пояс с определено число тухлени редове не ни позволява да твърдим, че стената е имала до най-горните си части пояси със същото число тухлени редове, е твърде слаб аргумент, тъй като в досега известните случаи на по-високо запазени стени със смесена зидария от периода на закономерното им развитие, а те не са малко, правилното повторение на еднакви пояси най-строго се спазва, като, разбира се, отбелязаните изключения не нарушават тоя ред. Случаите с един запазен тухлен пояс биха се подчинили поскоро на този дълбоко обоснован ред, отколкото на произволното допускане на В.

Подобни недоразумения се повтарят непрестанно и при случаите със стените в Солун и Пауталия, за които ние сме отбелязали както изключенията, тъй и причините за тяхното появяване. Тук В. не бива да се ограничава с хипотетичните изказвания на Тафрали и Йордан Иванов, защото нямал основание да ги пренебрегва. Той обаче не познава добре тия паметници, особено Кюстендилския, гдето двата периода ясно се отделят. На с. 134 В. продължава да оборва тезата ни, но вече с крепостни стени само с 4 реда тухли в пояса, като ги причислява по тип с тоя в кула № 3 в Несебър, и отново със същото заблуждение, че кула № 3 може да се сравнява с много по-старите крепостни стени в Созопол, Хисар и Капидава само поради своите 4 реда тухли в пояса. Обаче случаят с Капидава неуместно е даден и тук, както обяснихме това по-горе.

В. свързва все така неоснователно с кула № 3 и случая със Созопол. Тук у него има и едно противоречие: в първите редове на с. 134 се твърди, че били познати крепостни стени с 3—4 реда тухли в пояса в следните градове: 1) Созопол. . . и др., а веднага след това се твърди за Созопол, че там не се забелязва освен първият ред тухли. Последното е вярно само за отделни силно разрушени места, докато редовната система на смесената зидария е видна на наблюдавано от нас място с първия си пълен пояс с 3 реда тухли в пояса (вж. Смесената зидария. Нова серия — ИАИ, 1961, с. 162). И тук В. не е добре осведомен, защото не познава добре паметника.

Към края на с. 134 се заключава, че изброените случаи давали указания за периода на конструкцията на кулата с „подковообразна" форма в Несебър, т. е. кула № 3 и на крепостната стена в Созопол, според които тези два паметника били издигнати през една и съща епоха, т. е. след първото нашествие на готите към средата на III в. до средата на IV в., „когато тая техника (коя — с три или четири реда тухли?) била твърде разпространена".

Случаят с крепостните стени в Никея, чието датиране от А. Шнайдер не е ясно и е оспорвано, беше пояснен от нас твърде обстойно на с. 12—14 от Смесената зидария (1952), за да не го повтаряме тук, тъй като е твърде сложен, за да се разбере, че той не може да служи за опора в нашите случаи. И тук кула № 3 се намесва за сравнение съвсем неуместно.

В началото на с. 135 В. се опитва да предложи своя интерпретация на сложните случаи с крепостните стени в Солун и Цариград. С това той внася само объркване в нещата, защото не познава тия случаи от самото място, както ги познаваме ние.

Следната забележка към средата на с. 135 оставяме без коментар, защото се повтарят същите неща. Че смесена зидария с 3 и 4 реда в пояса може да се прилага и по-късно, но вече вън от периода на закономерното развитие, ние никога не сме оспорвали и такова криво тълкуване може само да ни очудва.

Що се отнася до случая със стените на Сердика, чието изучаване според В. било „твърде непълно, тъй като модерна София покривала стария град" (с. 136), ние обратно считаме, че 50-годишните постоянни и грижливи наблюдения върху тия стени ни дават изобилни данни за датировката на нейните три главни периода, както рядко друг случай у нас.

Ние се отказваме да опровергаваме другите случаи, изнесени на с. 136, 137 и 138, които В. тълкува по тъкмо обратен начин, защото аргументите му са от същия горепосочен характер. Чудно е само, че В. не дава свои нови примери със смесена зидария, с и г у р н о д а т и р а н и и наблюдавани от него, които да опровергават тезата ни, а само си служи със събраните от нас, тъкмо невинаги безспорно датирани.

В. констатира: „жално, че никоя от тия крепости не може да бъде датирана с известна точност." Но как да се датират те? С надписи ли? Но това са много редки случаи. А известно е, че и надписите не дават винаги верни датировки, когато са пре-

употребени или са оставени от пиетет от по-стари постройки, като случая с Пантеона в Рим, надписа от Сердика и др. Защо се занимаваме тогава напразно с умувания, щом стените не са датирани avec une certaine precision.

На края на с. 138 се заключава, че крепостните стени на Несебър с 5 реда тухли в пояса били от средата на IV до средата на VI в. Това е датировка с широка врата за отстъпление. Тук е грешката. Нашите рамки за смесената зидария с 5 реда тухли в пояса не са тесни, защото, както казахме по-горе, през IV в. такава зидария няма по цялата територия на двете Римски империи.

Тук смятаме да спрем, защото ще идем много далеч, ако пожелаем да разгледаме всичките случаи, давани от В. Неговата критика на нашата теза страда от неразбиране на архитектурните принципи и непознаване на паметниците.

С. Н. БОБЧЕВ

[1] Вж. С. Н. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. София, 1952; С. Н. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. Нова серия. — ИАИ, XXIV, 1962, с. 153—202.

[2] С. Н. Бобчев. Цит. съч., 1952, с. 22.

[3] Най-важна тук е констатираната от нас и употребена на северната страна на тази кула т. нар. verdeckte Schichttechnik, която е най-сигурен белег, че тя е строена през XI или XII в.; С. Mango. The Date of the Narthex Mozaics of the Church of the Dormition at Nicaea. — DOP, 13, 1959, p. 249 и цит. там лит. Също вж. Horst Hallersleben. Untersuchungen u. s. w. — Istanbuler Mitteilungen, Band 13/14, 1963—1964, p. 154—155. За съжаление тая техника не е била разбрана при ограничената консервация, която е била предприета на тая кула. Вж. обр. 1.

[4] В първите наши схващания (1952) ние допуснахме този период да завършва към края на VIII в., но в Смесената зидария. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 153, ние възприехме за край на закономерното развитие началото на VII в. Днес, като имаме около 100 нови примери, ще поставим този предел в края на VII в., което съвпада с отпадането на Мизия от Византия и въвеждането на устройството на „темите“, но в никакъв случай не X или XI в.

XVIII национална археологическа конференция

От 27 до 30 май 1973 г. в гр. Нова Загора се проведе XVIII национална археологическа конференция, на която бяха отчетени и обсъдени резултатите от разкопките и теренните проучвания в страната през 1972 г. Конференцията бе организирана от Археологическия институт и музей при БАН и отдел „Музеи и паметници на културата" при КИК с активното съдействие на Градския исторически музей в Нова Загора и ОСИК — гр. Сливен.

В конференцията взеха участие сътрудници и специалисти от АИМ при БАН, научни сътрудници и уредници от археологическите отдели в окръжните и градските исторически музеи в страната, представители от Института по тракология при БАН, СУ „Климент Охридски", ВТУ „Кирил и Методий", НВИМ, МПК, КИК, НИПК, СТИГА, ОСИК — Сливен и др.

Конференцията бе открита от проф. Д. Ангелов, директор на АИМ при БАН. Проф. Ангелов изтъкна голямото богатство на археологически паметници в Сливенски окръг и особено в Новозагорския край. В навечерието на 1300-годишнината от основаването на Българската държава отговорността на археолозите от цялата страна при издирването, проучването и експонирането на нови паметници е особено голяма. Твърде важна задача в настоящия момент е и написването на първите два тома от многотомната „История на България", върху които вече работи колектив от сътрудници при АИМ.

Преглед на състоянието и проблемите на археологическите проучвания в Сливенски окръг бе направен от Е. Бацова и М. Кънчев. Сред многобройните археологически паметници в този район особено място заемат праисторическите селища. Проучванията на Карановската селищна могила дадоха на българската праистория ценни данни, на базата на които се разрешиха въпроси, свързани с периодизацията и хронологията на неолита, енеолита и ранната бронзова епоха у нас. Разкопките на селищните могили до с. Езеро, Сливенски окръг, и в гр. Нова Загора дадоха възможност да се установи една стройна периодизация и по-точна хронология на ранния и средния период на бронзовата епоха в Южна България. Авторите изтъкнаха, че музейните кадри в окръга трябва да насочат вниманието си и към антични и средновековни обекти, чието проучване все още изостава.

Т. Герасимов направи съобщение за монетната циркулация в Новозагорския край през елинистическата епоха. Авторът се спря на голямото изобилие на сребърни и златни монети на един малък географски терен, което не подкрепя схващането, че след келтското нашествие в Тракия настъпва общ икономически упадък.

В доклада на Р. Катинчаров „Периодизация и характер на културата през бронзовата епоха в Южна България" се разглеждат някои важни проблеми, свързани с бронзовата епоха у нас. Резултатите от разкопките на селищните могили до с. Езеро, Сливенски окръг, и в гр. Нова Загора дадоха възможност да се разработят въпроси, отнасящи се до икономиката и структурата на обществото през тази динамична епоха. Р. Катинчаров разгледа активното взаимодействие между културите, развивали се на територията на днешна България, и културите от съседните земи (Мала Азия, Гърция, Югославия, Централна Европа и степните области на Северното Черноморие). Последните изследвания дават възможност да се установи нова периодизация на бронзовата епоха у нас, която в общи линии се покрива със съвременната периодизация на съответните култури в Мала Азия и Егейския свят.

През 1972 г. се проведоха разкопки на три палеолитни находища под ръководството на Н. Джамбазов. Открити са важни материали, отнасящи се към различни периоди от развитието на палеолитната култура у нас.

В находището до с. Муселиево, Плевенски окръг, е открит многоброен кремъчен материал, сред който особено внимание заслужават кремъчните остриета, твърде близки по тип с характерните за мустерската епоха двустранно обработени остриета. Новите находки в пещерата Бачо Киро до Дряновския манастир допринасят за изясняването на преходните етапи от средния към късния палеолит не само в България, но и на палеолитните култури, застъпени на обширна територия в Югоизточна Европа. При разкопките на брега на р. Дунав до гр. Никопол се откри интересен кремъчен материал, за съжаление преотложен, който се датира към ранния палеолит.

През изтеклия период се извършиха разкопки на няколко неолитни селища, проучването на които ще продължи и през следващите години. Обстоятелството, че те се намират в различни райони на страната, дава възможност да се проследят локалните особености на неолитната култура у нас и да се направят съответните сравнения.

В неолитното селище в центъра на гр. Кърджали са проведени спасителни разкопки под ръководството на А. Пейков. Това е най-южното засега проучено селище от неолита у нас. Петте строителни хоризонта дават данни за планировката на

селището и градежа на жилищата на първите земеделци, живели по поречието на р. Арда. Богатата по форма и орнаментация керамика намира аналогии в културната група Кара̀ново I, по-точно в нейния азмашки вариант. Многобройните култови предмети и накити показват голямо разнообразие по материал и начин на изработка.

Б. Николов е проучил неолитно селище в м. Мало поле при с. Градешница, Врачански окръг. В трите строителни хоризонта на това селище авторът е установил плановете на 10 жилища с многоброен битов материал. Важен дял от инвентара се пада на керамиката и свързаните с култа предмети от глина. Керамиката от долните два хоризонта намира аналогии в редица селища от стария неолит в Северозападна България. Горният строителен хоризонт, съдържащ разнообразни по форма съдове със сложна полихромна украса, се явява следващ етап в развитието на рисуваната керамика през стария неолит на територията на България.

В селищната могила до с. Чавдар, Софийски окръг, под ръководството на Г. Георгиев бе завършено проучването на най-долния строителен хоризонт в разкопавания участък, отнасящ се към стария неолит в Северозападна България. Наред с полихромната керамика, характерна за този район, заслужават внимание трите фрагмента от дебелостенни съдове с релефни антропоморфни изображения.

Към по-късния етап от развитието на неолитната култура у нас се отнасят материалите, открити при строежа на новата магистрала край Велико Търново. Проучванията са извършени под ръководството на Б. Султов и П. Станев. Намереният керамичен материал дава основание обектът да се датира към периода на късния неолит, синхронен с Кара̀ново III в Тракия.

При разкопките на праисторическото селище Усоето край с. Аспарухово, Варненски окръг, проведени под ръководството на Х. Тодорова и Д. Златарски, са разкрити жилища-землянки от две еднослойни поселения — Усое I (среден неолит) и Усое II (късен неолит — преходна фаза към енеолита). Според Х. Тодорова материалите от фазата Усое II се синхронизират с материалите от културната група Кара̀ново IV — Калояновец в Тракия.

Под ръководството на Х. Тодорова бяха завършени разкопките на селищната могила при с. Овчарово, Търговищки окръг. Направени са интересни наблюдения върху фортификацията, планировката на селището и жилищната архитектура на долните седем строителни нива на могилата, отнасящи се к на ранния енеолит в Североизточна България.

Нов важен принос в проучването на енеолитната култура у нас е новооткритият праисторически некропол в западната промишлена зона на гр. Варна. М. Лазарови И. Иванов са разкрили редица гробни ями, част от които са без човешки скелети. С необичайното богатство и разнообразие на погребалния инвентар преди всичко на многобройните златни предмети този некропол е единствен засега в България. Част от инвентара, като глинените съдове, медните и каменни сечива и др., намира аналогии сред материалите от края на IV хилядолетие пр. н. е. (културната група Коджадермен — Кара̀ново VI). Некрополът свидетелствува за високо развита материална и духовна култура в края на енеолита в Североизточна България.

Разкопките на медните рудници в м. Аибунар до Стара Загора, провеждани от българо-съветската експедиция в състав Е. Черних (Москва), А. Радунчева и М. Димитров, хвърлят светлина върху въпроса за рудодобива и металургията в епохата на енеолита. На протежение от 1,5 км са установени 10 стари рудни разработки и са намерени голямо количество оръдия от еленов рог, използувани при рудодобива. Откритата в рудниците керамика показва, че те са били експлоатирани през IV хилядолетие пр. н. е.

Спасителните разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора продължиха под ръководството на Р. Катинчаров. Установено е, че селището от средния период на бронзовата епоха е било заобиколено от изток и юг с широка ивица силно трамбована жълтозелена глинеста пръст. Заслужава внимание жилището от V строителен хоризонт, в което бяха открити 20 цели и фрагментирани глинени съда.

Важни материали за проучването на късната бронзова епоха в Северозападна България дават разкопките в селището до с. Балей, Видински окръг, с ръководител Р. Катинчаров. Находките от това селище намират точни аналогии сред находките, открити в къснобронзовите некрополи Кърна, Гърла Маре, Островул Маре (Румъния), Дубовац, Жуто Брдо (Югославия) и др. Значението на селището при Балей се увеличава от факта, че досега почти всички известни материали от тази култура произхождат от некрополи.

П. Детев е провел спасителни разкопки на високата тераса „Асарлъка“ на р. Сушица до с. Златовръх, Пловдивски окръг. Културният пласт съдържа керамика, характерна за къснобронзовата и началото на желязната епоха.

Селищната могила Малтепе при с. Огняново, Пазарджишки окръг, проучена от П. Детев и В. Мацанова, съдържа материали от средната и началото на късната бронзова епоха. Разкрити са жилища с апсидна стена. Материалите от Малтепе намират аналогии в селищата от бронзовата епоха при с. Юнаците, Пазарджишко, и с. Кирилово, Старозагорско.

Тр. Филипов продължи проучванията на некропола от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Михайловградски окръг.

При разкопките на тракийското селище при с. Пшеничево, Старозагорски окръг, проведени от М. Чичикова, беше уточнена стратиграфията на селището и характерът на културата, застъпена в отделните му сектори. Пластът Пшеничево I се отнася към късната бронзова епоха. През раннохалщатската епоха (Пшеничево II) селището се е разрастнало в северозападна посока.

Групата за подводни проучвания при БАН с ръководител Г. Тончева намери в морето близо до брега на нос Калиакра слитък, излят от метална сплав в състав — 465 г злато и 262 г сребро. Вероятно слитъкът е бил използуван като стандартно домонетно средство в разменната търговия на Ахейска Гърция през XVI—XIV в. пр. н. е.

През 1972 г. са проведени проучвания на 55 антични обекта, при 28 от които са намерени материали и съоръжения и от други епохи. Само на 15 обекта са се провеждали редовни разкопки по предварително изработен научен план, а останалите проучвания

са били спасителни. В проучванията са участвували общо 87 специалиста от АИМ, НИПК, ИТ, ОИМ, ГМ, МИС, СУ, ВТУ. На два обекта са работили международни експедиции. В Южна България са проучвани 26 обекта, в Северна — 15, но 5 в Родопите и по Черноморието и 4 в Дубруджа. Най-много антични обекти са разкопавани в Пловдивски окръг, докато за Благоевградски, Габровски, Разградски, Сливенски, Търговищки и Хасковски окръг в секцията не са постъпили отчети.

Проблемът за градоустройството на антични селища е стоял през 1972 г. пред 6 екипа. Докладът на проф. В. Велков с колектив (Ал. Димитрова, Л. Гетов, Зл. Гочева) бе посветен на започналите през 1972 г. на широк фронт проучвания на тракийския град Кабиле (с. Кабиле, Ямболски окръг). В югоизточния сектор е разкопана едноабсидна трикорабна базилика с два строителни периода в рамките на IV—VI в. Открита е полихромна мозайка, надпис на гръцки език с името Кабиле (144 г. от н. е.), разчистени са 11 м от крепостната стена, полигонална кула към нея, както и 82 гроба преимуществено от V в. на н. е.

В Улпия Ескус (с. Гиген, Плевенски окръг) под ръководството на Т. Иванов и с участието на А. Балканска, Е. Генова, Ю. Фърков, П. Теодосиев и Г. Александрова продължи проучването на храма на Фортуна, построен между 184 и 192 г., при което бяха открити фрагменти от фина помпеянскочервена външна мазилка и нови архитектурни детайли. Продължи разкопаването на сградата северно от храма, където е намерена каменна подставка за бронзова статуя на Виктория, посветена вероятно на Марк Аврелий и Луций Вер. Почистен е и един много голям храм на неизвестно божество, наречен условно „северен храм".

Българският колектив за проучването на Нове (при Свищов) работи в източния сектор в състав: акад. Д. П. Димитров, М. Чичикова, Ал. Димитрова, Б. Султов, В. Божилова и Ив. Василчин, а полският в западния сектор под ръководството на проф. Ст. Парници-Пуделко. Българският екип направи сондажи за установяване мястото на форума в западния сектор. В източния сектор разкри неизвестна досега част от северната крепостна стена на Нове I на самия дунавски бряг. Продължи проучването на базилика № 2 (в западен сектор). Установено е, че тя лежи върху по-стара постройка, а върху развалините ѝ е била построена от камъни, споени с кал, по-късна църква. Полският състав продължи проучването на градските порти и в района на форума.

Смесената българо-германска експедиция за проучване на кастела Ятрус (с. Кривина, Русенски окръг) продължи работата в състав Бьотгер, фон Бюлов, Дьоле, Гомолка, Хаман, проф. Херман, Бахтел, В. Димова и Т. Петров. Изяснена бе северозападната стена на „банята", започна проучване на сгради О и Р и цялостно почистване на перистила. Прецизирана е хронологията на четирите строителни периода между 0 и 600 година. За пръв път в Ятрус са намерени автономни монети на черноморските колонии.

Пета година продължиха разкопките на късноантичния град край с. Войвода, Шуменски окръг, под ръководството на А т. Милчев и Ст. Дамянов, като усилията бяха концентрирани върху проучването на кула № 4 с U-подобна форма и вътрешността на крепостта по улица № 1, непосредствено до северозападната порта. Тук в един покрит с 4 реда тухли долиум е намерена находка от 270 скрити във време на опасност предмета — железни земеделски оръдия на труда, каменоделски и дърводелски инструменти, везна, бронзови съдове, оръжия, кухненски инвентар, бронзови лампи и др. Находката е укрита по всяка вероятност по време на голямото хунско нашествие в средата на V в.

Фортификационни строежи са били предмет на проучване в 13 обекта. Най-старият от тях е крепостта при с. Устра в Родопите, където Ив. Балкански намери градежи от ранножелязната епоха и една зидана гробница от IV век пр. н. е. Отново в Кърджалийски окръг Ц в. Дремсизова разкри два успоредни крепостни зида от средноголеми небрежно обработени каменни блокове, с големи фуги между тях, запълнени с по-дребни камъни и пръст. В селището са проучени и две землянки и културни пластове от бронзовата, ранножелязната и римската епоха.

През 1972 г. завършиха разкопките на тракийската крепост от късножелязната и римската епоха в м. Чертиград до с. Брусен, Софийски окръг, под ръководството на В. Велков и Зл. Гочева. Изяснени са трите периода в градежа на крепостните стени.

Г. Тончева със съдействието на В. Герасимова, В. Попова, И. Иванов и И. Иванова продължи работата по проучването на крепостните стени на Дионисополис.

Л. Ботушарова докладва за продължилите под нейно ръководство разкопки на югоизточния склон на Джамбазтепе в Пловдив. Разкрити са вътрешното лице на римската крепостна стена и входът на източното помещение, както и голяма част от мраморния тейхобат, в който наред с други материали е намерен и гръцки надпис. Проучванията са дали възможност да се уточни относителната хронология на сградата и укрепителната система през техния дълъг живот.

Пред завършване е работата в квадрибурга от III — IV в. при Кула от Й. Атанасова. Разкрита е настилка и са открити множество фрагменти от керамични съдове.

Под ръководството на Д. Джонова продължи проучването на калето в Берковица. Откритите градежи и материали са предимно от римската и ранновизантийската епоха, както и от средновековието, когато животът в крепостта е продължил.

Л. Русева-Слокоска продължи проучванията на крепостните стени на Пауталия (Кюстендил) и в м. Хисарлъка в Кюстендил. В сектор № 4 на Пауталия са разкрити 15 м от куртината на източната стена северно от портата. На Хисарлъка е проучено вътрешното лице на югозападния крепостен зид на протежение от 83 м. Стената е дебела 1,6 м и е укрепена от 8 контрафорси. Градежът е опус микстум. Към стената е проучена неизвестна досега правоъгълна кула. Находките в насипа са предимно фрагменти от глинени съдове, най-вече от IV—V в.

В обекта „Махлевихане" в Пловдив Хр. Джамбов разкри неизвестна втора крепостна стена. В друг район на същия обект е проучен монументален крепостен зид в опус микстум с 5 реда тухли. Фортификационните съоръжения ще бъдат запазени и експонирани.

Ив. Карайотов проведе спасителни проучвания на кре-

постна стена в опус имплектум в центъра на Айтос. Проучените няколко фрагмента я датират в ранновизантийската епоха и дават възможност да се уточни планът ѝ — правоъгълник с площ не повече от 5,5 дка.

Колектив в състав Л. Огненова, В. Божилова и Г. Александров проведе разкопки в античната Монтана (Михайловград), където между другото се откри най-монументалната у нас крепостна кула с размери 27/18 м. Входът и е прегражден с двукрила врата и катаракта. Плътен пилон със стълба във вътрешността служи за връзка между етажите. Строежът е от ранновизантийско време.

До южната крепостна стена в Хисар К. Маджаров и Ив. Йовчев разкриха комплекс от казармени постройки. Сградата е с колонада и е била може би на два етажа. Уточнена е общата хронология на крепостните стени и сградите, според която казармата е била използувана от първата половина на IV в. до въстанието на готите през 378 г. Намерен е изобилен предимно керамичен материал.

През 1972 г. бяха изследвани 13 различни по характер и тип обществени сгради. В Пауталия Л. Русева-Слокоска проведе разкопки на римска обществена сграда с перистил от II в., където разкри части от 8 помещения. Стените са градени с речен и ломен камък, споен с розов хоросан. Подовата настилка е от масивни гранитни плочи. До сградата е разкрита и част от улична настилка с канализация под нея. Сградата е преустройвана два пъти и е използувана до средата на IV в. След проучването обектът е засипан.

Хр. Джамбов съвместно с арх. М. Матев докладва за проучването на източната част на форумния комплекс на Филипопол. Разкрити са 12 помещения (магазини), при които са установени три малко различаващи се строителни периода в рамките на II—IV в. В тях са били намерени 164 римски монети.

Край с. Крън Г. Табакова и Д. Овчаров от Казанлъшкия музей започнаха проучването на сграда от речни камъни, споени с кал, от която са разчистени 6 помещения. Предполагат, че се касае за обществена сграда или частна вила (II—IV в.).

П. Доневски проучи в Силистра, открити при строеж на жилищни сгради, две разположени перпендикулярно една на друга стени и една сграда, всички датирани между II и IV в.

На ъгъла на ул. Лавеле и бул. Ал. Стамболийски в София и М. Станчева разкри част от антична сграда, градена от речни камъни и тухли от III—IV в.

Т. Ковачева и В. Гергов проучиха в м. Градището при Кайлъка в Плевен антична сграда, използувана до средновековието, и фрагмент от крепостни стени със стълбище, които не са точно датирани.

Във връзка с проучването на археологическия материал от светилището на Асклепий В. Любенова направи сондажни разкопки в двора на ДЗС, кв. Даскалово, Пернишки окръг, където разкри 3 помещения, градени в опус микстум, и ги датира въз основа на намерените монети в IV в. Оброчни плочи от светилището са употребени за настилка на подовете.

При с. Забел, Пернишки окръг, Д. Джонова започна проучвания на голяма антична обществена сграда с басейн и хипокауст.

Л. Ботушарова проучи един зид, настилка от мраморни отломъци, под на жилищна сграда, едно помещение и две подови настилки една над друга в Пловдив на ул. Кап. Райчо. Градежите принадлежат на един архитектурен комплекс от III—IV в.

Под ръководството на Я. Младенова и В. Найденова продължи проучването на римските вили съответно край Ивайловград и при с. Кралев дол, Пернишки окръг, а Г. Табакова и Т. Овчаров започнаха разкопки на вила на север от Казанлък. Вилата край Казанлък е с правоъгълна форма и е оградена със стена от камъни на кал. Досега са проучени 10 помещения покрай северната и южната стена, на които е установено предназначението — жилищни и стопански. Намерени са железни сърпове, прешлени за вретена, хромели, питоси, фрагменти от глинени съдове. Вилата се датира във II—III в. и проучването ѝ ще продължи.

Още една римска вила е разкрита в района на античната Монтана. За нея докладва Г. Александров. Разкрит е комплекс от 6 сгради, най-голямата от които е изградена върху площ от 600 кв м. Установени са три строителни периода. Вилата е била използувана вероятно от края на II до IV в.

Голям интерес предизвикват разкопките на Д. Джонова край с. Гърло, Пернишки окръг. Тя проучи тракийски архитектурен паметник, вдълбан в планински склон. Съоръжението силно напомня куполна гробница. В средата на кръгла камера с диам. 4,2 м с куполно покритие на натисковия принцип се намира изграден от ломени камъни кладенец, дълбок 5, 2 м. До камерата се стига по постепенно стесняващ се стъпаловиден дромос с двускатен покрив. Цялото съоръжение е изградено от ломени камъни и огромни монолити без спойка. В насипа на кладенеца е намерена каменна брадва, въз основа на което строежът се отнася към края на бронзовата епоха. Джонова допуска, че съоръжението е свързано с водоснабдяването на разположената недалеч тракийска крепост. Архитектурното съоръжение край с. Гърло е уникално за нашите земи по разположение, начин на изграждане и пр.

Пак край с. Гърло Д. Джонова разкри и малка римска баня. Тя се състои от 4 помещения, свързани последователно — аподитериум, ползуван и за фригидариум, тепидариум, калдариум и лаконикум. Отоплителната инсталация е била захранвана от две пещи. Банята е добре запазена на височина до 2 м и е изградена през II или III в.

Друга баня, която не е точно датирана, разкопа Г. Александров на 6 км североизточно от Михайловград. Тя се състои от наредени в една ос две кръгли и три правоъгълни ветрилообразно разположени помещения — индивидуални басейни. Всички помещения имат хипокауст, а кръглите са били отоплявани и странично.

Сп. Машов проучи край с. Галатин, Врачански окръг, мозайка от края на II или началото на III в. Сградата, чийто под е била въпросната мозайка, е изцяло унищожена и за предназначението ѝ нищо не може да се каже. Мозайката е обхващала площ от 75 кв м, от които са оцелели около 40 кв м. Тя е от черни и бели мраморни кубчета и червени фрагменти от строителна керамика. Разграчават се две пана, изпълнени изключително в геометрични мотиви. Следите от пожар по пода свидетелствуват, че сградата е

опожарена по време на някое от готските нашествия в средата на III в.

Големи площи с интересни мозайки откриха М. Лазаров и О. Савова при разкопки на ранновизантийска базилика на ул. Хан Крум във Варна, която лежи върху изоставена римска улица и пласт с елинистически материали. В строежа ѝ са установени два периода. През първия е изградена едноапсидна трикорабна базилика. Покривната конструкция над централния кораб е носена от колони. Намерени са 5 фрагмента от многоцветни стенописи — имитация на мрамор. Цялото вътрешно пространство на сградата е било покрито с полихромни мозайки, по-голямата част от които са добре запазени. Мозайката е свързана само с първия строителен период. По-късната базилика използува стените на старата и спазва в общи линии плана ѝ, но подът ѝ е повдигнат с около 1,5 м. Тя има наос с дължина 25 м, полукръгла отвътре апсида и правоъгълен триделен нартекс. На юг и на север от базиликата са разположени допълнителни помещения, които все още не са основно проучени.

Малка църквица също от ранновизантийската епоха проучиха Г. Табакова и Т. Овчаров в околностите на с. Крън, Старозагорски окръг. Тя е едноабсидна, изградена от ломени камъни и кал, и е била преустроявана след VIII в.

На две места у нас през 1972 г. бяха проведени продводни археологически проучвания. Г. Тончева установи, че вълноломната стена на Дионисополис лежи над пласт от около 3 м по-късни наслоявания.

Под ръководството на Л. Огненова и П. Теодосиев подводните проучвания край Несебър потвърдиха, че територията на полуострова се е намалила за 25 столетия почти наполовина. Проучени са крепостни стени, отнасящи на разстояние от 10 до 130 м навътре в морето.

При проучването на погребалните обичаи и гробните съоръжения на траките през 1972 г. са разкопани 78 надгробни могили, от които 18 с височина над 1 м. В 5 могили не е намерен гроб, 5 гроба са символични — кенотафи, разкрити са 93 действителни гроба, в 74 от които погребенията са извършени чрез трупоизгаряне. Открити са 4 зидани гробници, от които една с куполовидно покритие — шестнадесетата от този тип в Тракия. Проучени са и два немогилни некропола с 52 гроба — 34 трупоизгаряне и 18 трупополагане.

На тракийските могили и тяхното проучване беше посветен докладът на Л. Гетов, който направи преглед на състоянието на проучването им, значението им като археологически обекти, класификация и методи на разкопаване. Докладчикът анализира предимствата и недостатъците на различните методи на разкопаване — класическия (разделяне могилата на сектори, между които се оставят ребра), траншейния, разкопаването с помощта на земекопна техника, геофизическия и пр.

Г. Тончева докладва за изключително интересната находка в тракийска надгробна могила в околностите на с. Белоградец, Варненски окръг. В могилата, от която преди това е постъпила каменна статуя на вожд, е намерен гробът вероятно на същия вожд, който е бил погребан в дървена гробница под каменна пирамида. Инвентарът се състои от железен кинжал със златна ножница, железен връх от копие, над 100 върха от бронзови стрели, златни обковки от лък и др. предмети. Могилата край Белоградец е била насипана според разкопвачката в края на VIII или първата половина на VII в. пр. н. е.

Друг ранен гроб — от VII в. пр. н. е., е намерен при ръководените от Г. Китов и П. Павлов разкопки на могилен некропол край с. Лазар Станево, Ловешки окръг. В могилата е извършено символично погребение, като е положена само една глинена урна. В друга могила от същия некропол е извършено погребение чрез полагане на трупа под каменна грамада. От инвентара интерес предизвиква една бронзова тока, излята във форма на фигура на сърна с обърната назад глава и грациозно извито, издаващо напрежение, тяло. Един бронзов съд от същия гроб е без паралели в нашите земи. Могилата е насипана през IV в. пр. н. е. Другите две, проучени край Лазар Станево могили, са от II в. на н. е. В тях са намерени 5 гроба с трупоизгаряне. Общо при разкопките са открити над 80 предмета с музейна стойност, между които 40 глинени съда, оръжия, накити, оръдия на труда и др.

Четири могили разкопа В. Найденова край с. Гела, Смолянски окръг. В две от тях е констатиран отново странният обичай да бъдат погребвани по няколко човека в гроб — съответно 5 и 11. Инвентарът е сравнително беден — фрагменти от железни фибули и ножчета, бронзови фибули, малко керамични фрагменти и др. В една могила е намерена урна с недогорели кости, а в друга, натрупана от камъни, гроб не е открит. Могилите са натрупани в края на ранножелязната епоха и IV в. пр. н. е.

В една могила край с. Душанци, Пирдопско, Г. Китов и П. Теодосиев намериха множество фрагменти, които позволяват да се възстанови голяма урна от чиста глина с излъскване. По повърхността ѝ в пояси са врязани геометрични орнаменти и фриз от конници и танцуващи жени. Съдът засега не е датиран. Не е изключено той да може да се свърже с културата на келтите в нашите земи.

Ас. Салкин започна проучването на зидана гробница под могилен насип в м. Тютюклер край Каварна. Запазена на височина до 1,6 м и дълга над 9 м, гробницата е може би от периода V—III в. пр. н. е.

Отново край Каварна, в югозападния край на нос Чирăкман е разкрита от Г. Китов могилна куполна гробница. Градежът е примитивен, камерата е полукръгла в план, с къс коридор и засводен вход. Гробницата, която е първа от този тип в Добруджа, е изградена в края на IV или началото на III в. пр. н. е.

В. м. Миникон край Пирдоп Н. Гиздова разкопа 3 могили, в които намери 4 гроба с погребения чрез трупоизгаряне. Инвентарът се състои от фрагментирани глинени съдове, при което много от тях са предварително натрошени и разхвърляни вър у гробовете. Гробовете са датирани в III—II в. пр. н. е.

За проведените разкопки на две надгробни могили в района на Нефтохимическия комбинат при Бургас докладва И. Карайотов. В могила № 1 е разкрит гроб от I—II в. на н. е., в който погребението е извършено чрез полагане на трупа в дървен ковчег, монтиран в каменен саркофаг. Погребаният е бил облечен в копринена дреха с кожени копчета. Върху капака на ковчега са били поставени даровете — позлатена бронзова ситула, две

железни стригили, стъклен съд. В могила № 2 са разкрити 4 гроба с трупоизгаряне, изградени през I в. на н. е. Инвентарът се състои от 8 бронзови съда, глинени, стъклени и железни предмети. Направен е сериозен опит за запазване и възстановяване на придобитите в резултат на разкопките предмети от нетраен материал.

Край с. Червен, Пловдивски окръг, Р. Морева разкопа могила с гроб от първата четвърт на I в. на н. е. Направо в земята е била заровена глинена урна, която съдържа недогорели човешки кости, железен нож, 5 бронзови халки, част от обеца, бронзова фибула и други предмети.

Ц в. Дремсизова завърши проучването на тракийския могилен некропол при с. Вишеград, Кърджалийски окръг. През 1971—1972 г. са разкопани 20 могили, натрупани между втората половина на II и средата на III в. Всички погребения са извършени чрез изгаряне на трупа. Инвентарът на откритите 18 гроба се състои от глинени съдове, оръжия, прешлени за вретена, накити, монети и др. Каменните огради (крепиди). имат според разкопвача предназначението да маркират определеното за насипване на могилата място.

Една могила с две погребения чрез изгаряне на трупа проучи Н. Гиздова край с. Дор ово в Пазарджишки окръг. Гробният инвентар е представен от глинени съдове и 3 монети, въз основа на които III—V в. на н. е. се определят като време на насипване на могилата.

Продължи проучването от Г. Табакова на голямата надгробна могила при с. Мъглиж, Казанлъшко. Гроб все още не е намерен.

Сп. Машов приключи проучванията на тракийски немогилен некропол, използуван от втората половина на II до средата на IV в. при с. Драшан, Врачански окръг. За две години са разкопани 34 гроба, от които 13 силно разрушени. Погребенията са извършени чрез трупоизгаряне вън от гроба. Направо или посредством урни пепелта е била поставяна в гробни ями, оградени обикновено от каменни окръжности, а в два случая — правоъгълници. Според ракопвача оградата е резултат на спазване на една стара традиция от могилните некрополи.

Твърде интересен некропол с 39 гроба проучи Д. Джонова край с. Поповяне, Софийски окръг. Погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, след което останките и даровете са поставени в гробна яма, засипана с малка могилка, оградена или покрита изцяло с едри планински камъни. Над една от ямите е издигната зидана гробница с балдахинов свод без спойка. Измежду инвентара най-интересни са урните с украса от медалиони с пластични бюстове с подчертан портретен характер и изявени индивидуални и възрастови различия. Некрополът принадлежи на етническа група със запазена самобитност и се отнася към римската епоха. Джонова проведе проучване и на антично селище от римската епоха, разположено в същия район.

На заседанията на Секцията по средновековна археология най-голямо място беше отделено на трите национални обекта — столкците Плиска, Преслав и Велико Търново.

В Плиска усилията на колектива са били насочени върху проучванията на крепостните съоръжения и църковното строителство. Разкрити са големи части от южната крепостна стена на Вътрешния град под ръководството на И в. Захариев. Интерес представляват останките от двете кули. Непосредствено до стената са разкрити гробове от некропол от края на X в. Нови данни за първоначалния план на Голямата базилика са получени при разкопките, извършени от Ст. Ваклинов и Т. Тотев. В източната й част Т. Тотев е разчистил хоросанена подложка от основи на кръстовидна църква, чиито контури са ясно очертани.

Крепостното, гражданското и църковното строителство са били обект на изследване и във Велики Преслав. Под ръководството на Д. Овчаров с участието на Ат. Попов, Г. Гинев и Ст. Лисицов са проучени участъци от укрепителната система на Вътрешния град при т. нар. „чупка" в източната му част. Установени са два основни етапа в градежа на фортификационните съоръжения. И в. Жандова е разкрила част от неизвестна стена в южния сектор на Вътрешния град. Непосредствено до нея са разчистени развалините на средновековна баня. В дворцовия комплекс е работил Ст. Ваклинов с колектив: М. Деянова, И. Щерева и Р. Морева. Разкопани са части от обширния двор и останки от сграда, а в югозападния ъгъл на дворците е намерено укрито съкровище от златни и сребърни накити и монети от XIII в.

Крепостното строителство от времето преди идването на славяните на Балканския полуостров е проучвано на два обекта.

При с. Одърци, Толбухински окръг, българският екип от българо-полската експедиция в състав Ст. Михайлов — ръководител, Л. Дончева и Д. Топтанов е работил в северната част на крепостта. Установени са два периода в градежа на стената.

Започнали са разкопки около крепостта при с. Шкорпиловци, Варненски окръг, под ръководството на Д. И. Димитров и Р. Рашев. Изяснен е характерът й на важен стратегически пункт. Строителните материали от нея са преизползувани за изграждането на старобългарски укрепителен вал.

Скромен принос за изучаването на раннохристиянското църковно строителство е разкриването на източната част на базиликата от IV—VI в., разположена близо до северната крепостна стена на Сердика, извършено от К. Рогева.

Ранносредновековните фортификационни съоръжения са изследвани в крепостта на гр. Балчик. Разкопките са ръководени от Г. Тончев а и М. Димитров. Проучени са вал, ров и няколко помещения близо до тях в западния сектор, а в източния е проследена куртината на крепостната стена. Находките са от периода VI—XI в.

През отчетния период са извършени разкопки в няколко селища от епохата на ранното средновековие.

Продължила е работата на българо-немската експедиция при с. Кривина, Русенски окръг. Разкрити са няколко типа полуземлянки от IX—X в.

Л. Бобчев и К. Ботов са разчистили нови седем помещения в селището, разположено в м. Кованлъка при с. Топола, Толбухински окръг. Някои от тях могат да бъдат определени като работилници с пристройки. Намерените материали са от IX—X в.

В селището до с. Овчарово, Търговищки окръг, К. Константинов е разкопал полуземлянки и юртообразни жилища от IX—X в.

Продължило е и проучването на ранносредновековни некрополи. Получени са нови данни за етногенезиса, бита и погребалните обичаи на населението в нашите земи.

Ж. Въжарова с участието на К. Константинов, Ст. Станилов, Д. Топтанов и К. Ботева работила на пет некропола. Два от тях са в Преслав. Те са двуобредни с трупоизгаряне и по християнски начин и се датират в IX—X в.

При с. Бдинци, Толбухински окръг, е разкрит двуобреден некропол с трупоизгаряне и трупополагане по езически начин от VIII—IX в.

Некрополът при с. Кюлевча, Шуменски окръг, е двуобреден, подобен на този от с. Бдинци. В гроб № 55 са намерени две византийски златни монети от края на VIII в., които дават възможност за точното датиране на некропола.

При с. Долни Луковит, Плевенски окръг, е разкрит некропол от края на IX в. с трупоизгаряне и трупополагане по езически начин и по християнски.

Л. Бобчева и К. Ботов са разчистили гробове от християнския некропол от IX—X в. върху могилата Егрек при с. Хитово, Толбухински окръг.

В Търговище К. Константинов, Г. Гинев и П. Янков са проучили отчасти некропол чрез трупоизгаряне от края на VIII—IX в.

Данни за живота на българите през епохата на византийското владичество (XI—XII в.) са получени при разкопките на селището и некропола от това време край с. Ковачево, Пазарджишки окръг, ръководени от П. Гатев. В селището са проучени надземни жилища и стопански постройки, направени от плет и измазани с кал.

На широк фронт са проведени разкопките в старопрестолния Търновград. В работата, съсредоточена на 8 обекта, под главното ръководство на Ст. Вакланове участвувал колектив от В. Търново в състав: Ат. Попов, Я. Николова, В. Вълов, Хр. Нурков, Й. Алексиев, П. Станев, Ат. Писарев, Т. Овчаров, Ив. Кокорков, М. Цочев, В. Тарапанова, П. Славчев и др. Проучена е по-голямата част от фортификационната система на хълма Царевец. Разкрити са големи участъци от крепостните стени и теренът от вътрешността им. Изяснен е характерът на гражданското строителство. Разчистени са много останки от сгради, показващи гъсто застрояване на Царевец, особено през XIII—XIV в. Изследвана е и църковната архитектура. Окончателно е установен планът на църквата „Св. Димитър", която през средновековието е била еднокорабна, кръстокуполна от типа „стегнат кръст". Нови данни са получени за първоначалния план на църквата „Св. Четиридесет мъченици". В един от гробовете в нея е намерен масивен златен пръстен (61,1 г) с надпис „КАЛОЯНОВ ПРЪСТЕН".

Резултатите от цялостното проучване потвърждават продължителното обитаване на хълма „Царевец" и отчасти на неговата околност от къснобронзовата епоха, включително и в периода на османското владичество. Почти навсякъде най-интензивен животът е бил през XII—XIV в., когато градът е превърнат в столица и център на материалната и художествената култура на Втората българска държава.

Продължили са и разкопките на Шуменската крепост под ръководството на В. Антонова. Въз основа на разкрития археологически материал е установено, че римското укрепление датира от II до IV в. В средата на III в. крепостта е разрушена от готите и издигната отново при Константин Велики. През ранновизантийската епоха тук е имало гъсто застроено селище, унищожено от авари и славяни. След VIII в. е изградено славянско селище, което по-късно се превръща в значителна крепост, опожарена и разрушена при похода на Владислав Варненчик през XV в.

Ат. Милчев в сътрудничество с К. Койчева е работил в м. Градът при с. Батошево, Габровски окръг. Разчистен е теренът между южната крепостна стена и некропола. Културните пластове се датират от VIII в. пр. н. е. до XIV в. на н. е.

В м. Пречиста при с. Градешница, Габровски окръг, Ат. Милчев с участието на Г. Лазов е провел разкопки, при които са проучени крепостните стени в източния сектор — късноантичната от III—IV в. и средновековната българска от XIII в., изградена на три етапа. Изследвани са и културните пластове в разкритите по-рано две църкви — от VI в. и от XIII—XIV в. В най-високата част на хълма са разчистени архитектурен комплекс от XIII—XIV в. и две късноантични сгради.

Ат. Милчев и Д. Димитров са разчистили части от средновековната крепостна стена от XIII—XIV в. в м. Боруна при Дряновския манастир. Разкрити са и две ранновизантийски помещения.

В София М. Станчева и колектив (Ст. Медарова, К. Рогева, Д. Младенова, М. Костова и К. Капелкова) са работили покрай крепостната стена на Сердика, където върху улицата са установени няколко културни пласта — от римската епоха до XIV в. Изяснен е планът на късносредновековната църква — еднокорабна, с входове от запад и отстрани. Западно от нея са разчистени осем зидани тухлени гробници и 15 гроба от XV—XVII в.

Започна проучването на м. Калето при с. Ръждавица, Кюстендилски окръг, под ръководството на Д. Димитрова и Г. Сотиров. Разкрити са шестоъгълна в основите си кула, части от крепостни стени и едно жилищно помещение, в което е намерена колективна находка от монети и накити от XVI—XVII в. Изграждането на крепостта се отнася към началото на XIII в.

Чрез сондажи на крепостта Урвич при с. Боженица, Софийски окръг, извършени от В. Василев и М. Цонева, е установено, че тя е от ранновизантийската епоха с допълнителни изграждания през XII—XIV в.

Разкопките на Пернишката крепост са проведени под ръководството на Й. Чангова с колектив: В. Димова и В. Любенова. Разкрити са отвън и отгоре западната и северната крепостна стена, градени в два етапа. Южно от портата са разчистени останки от двуетажна църква с крипта, а в центъра на крепостта — части от жилище.

Й. Чангова и К. Драгнев са проучили терена западно от портата край крепостната стена на средновековния град Ловеч. До стената са разкрити няколко помещения в редица.

Разкопките на Асенова крепост край Асеновград са ръководени от Хр. Джамбов и Р. Морева. Изяснени са въпроси във връзка с укрепителната система, водоснабдяването и жилищното строителство. Установени са два строителни периода — от XI и от XIII в.

Ст. Михайлов и Ив. Балкански са работили на четири средновековни крепости в Кърджалийски окръг. при с. Устрем, с. Широко поле, с. Гугутка и с. Вишеград. Получени са данни за укрепителните съоръжения, гражданското и църковното строителство в Родопите през XI—XIV в.

В средновековния град при с. Червен, Русенски окръг, колектив в състав: С. Георгиева — ръководител, В. Вълкова, Д. Иванов и Д. Станчев, е провел разкопки на помещенията източно от западната крепостна стена, при северната крепостна стена и на архитектурния комплекс източно от феодалния замък. Разкрити са останки от сгради, части от фортификационната система и две църкви, едната от които триконхална.

На хълма Св. Никола в Мелник С. Георгиева в сътрудничество с Е. Вълкова, Б. Цветкови Е. Георгиева е направила сондажи около църквата „Св. Никола". Разкрити са и четири водохранилища, в които са намерени около 50 цели съда от епохата на Втората българска държава.

А. Балканска, Г. Кузманов и Р. Бошнаков са работили на два обекта на н. Калиакра. На обект 10, близо до предполагаемия феодален замък, са разчистени части от улица с каменна настилка и зидове от сгради, а на обект 4 — жилища и стопански помещения. Намерените материали са от IV—VI в. и от XIII—XIV в.

На крепостта „Чиракмана" при Каварна под ръководството на В. Василевс колектив: Г. Китов, Ив. Сотиров, Г. Кузманов и Ас. Салкин, са изяснени някои фортификационни съоръжения, разкрити са останки от сгради и няколко гроба. Установено е, че платото е било наслоявано от халщата до късното средновековие.

В м. Градището — Кайлъка при Плевен, Т. Ковачева е проучила куртината на крепостната стена в северна и западна посока от т. нар. източна кула.

Ев. Генова е работила на хълма Калето в Никопол. Разчистени са част от земленото укрепление и три гроба.

Под ръководството на П. Детев, Ат. Пейкови Е. Каптарян в м. Асарлъка при с. Златовръх, Пловдивски окръг, са разкрити 30 ями, три полуземлянки, останки от крепостни стени, части от водопровод и едно водохранилище. Установено е, че местността е била населена от праисторическо време до края на XIV в.

На крепостта „Крумово кале" при Търговище са работили К. Константинов, Г. Гинев и П. Янков. Резултатите от разкопките показват, че крепостната стена от XII—XIV в. на север и юг следва трасето на стената от V—VI в., като на места отстъпва от нея.

В Силистра Р. Рашев е разчистил хоросанени подложки от основи на сграда от XVI—XIX в.

Изучени са и отделни паметници на църковното строителство през късното средновековие.

Сондажни проучвания в двора на Земенския манастир е извършила В. Димова. Получени са данни за по-ранно изграждане на църквата.

Г. Кузманов е разкопал малка църква от XIII—XVI в. в крепостта „Овеч" при Провадия. По план тя е еднокорабна, едноапсидна, с малък притвор. Строена е от камък с тухлени пояси и е имала керамопластична украса.

Н. Гиздова е разчистила малка еднокорабна едноапсидна църка от XII—XIV в. извън крепостта „Цепи а" при с. Дорково, Пазарджишки окръг.

Под ръководството на А. Маргос и А. Симеонова проучена църква в с. Хърсово, Разградски окръг. Тя е еднокорабна, едноапсидна, с вход от запад и се отнася към XVII в.

На последното заседание на конференцията бяха изнесени доклади: от М. Ковачева, „Археомагнитни изследвания на интензитета на древното магнитно поле в България", и от М. Станчева, „За някои проблеми на археологията, свързани със съвременното строителство у нас".

В заключителното си слово директорът на Археологическия институт и музей проф. Д. Ангелов даде положителна оценка на извършената от участниците в конференцията работа и пожела на българските археолози нови, още по-големи творчески успехи.

Л. ПЕРНИЧЕВА, Г. КИТОВ, В. ВЪЛКОВА

Акад. Гаврил Илиев Кацаров и българската археология

По случай 100 години от рождението му

Историята и развитието на българската археологическа наука са тясно свързани с името на акад. Гаврил Илиев Кацаров (1874 — 1958), редовен професор в Софийския университет „Климент Охридски" повече от тридесет години (1910 — 1943) по история на източните и класическите народи.

Неговата първа голяма заслуга към българската наука и науката за древността изобщо е, че той разбира и оценява значението на българските земи в историческото развитие на средиземноморския свят, от една страна, а, от друга, успява да долови своеобразието, което отличава този периферен свят от големите центрове на античната цивилизация. Тъкмо това насочва неговите интереси към изследвания върху бита, културата и религията на старите траки. Така той слага началото на тракологията и посвещава съществен дял от научната си дейност на нейното развитие. Той поставя издирванията си на здрава основа, като

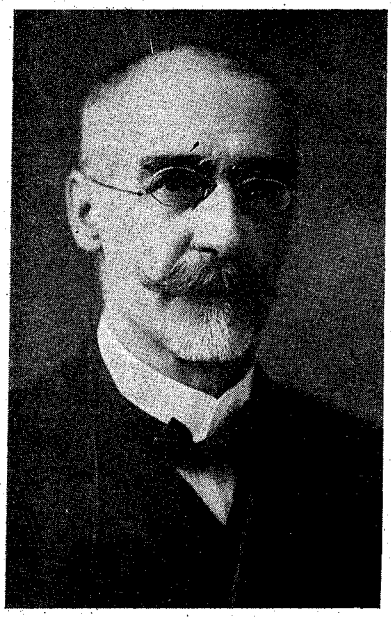

отдава първостепенно значение на историческите извори. Сведенията за старата история на нашите земи черпи не само от писмените паметници, а така също от паметниците на материалната култура, често единствени и най-сигурни свидетелства за много страни от живота на обитателите и социално-икономическото развитие на обществото в Тракия. Оттук и голямото значение, което акад. Кацаров отдава на развитието на археологията у нас.

Акад. Кацаров принадлежи към тесния кръг млади български учени, които през първите десетилетия на века изграждат и организират българската археологическа наука. В тази област той се изявява многостранно: като педагог, изследовател, пропагандатор и организатор. Пряко участвува в създаването и ръководството на институтите, в които се развива археологическата наука и музейното дело у нас, като председател на Българското археологическо дружество в София (1908—1920), член на управителния съвет на Българския археологически институт (1921—1940), директор на Народния археологически музей (1928—1929), директор на Българския археологически институт (1940—1947).

Своята научноизследователска работа, акад. Кацаров започва с издирване, проучване и издаване на антични археологически и епиграфски паметници, а така също подлага на нова разработка и тълкуване редица известни отпреди материали. Към края на първото десетилетие от неговата дейност се появява монографичното изследване „Принос към старата история на София".

Второто десетилетие от творческия живот на акад. Кацаров (1910—1920) се ознаменува с излизането на един от основните му трудове „Битът на старите траки според класическите писатели" (1913) — резултат от систематизирането и осмислянето на натрупаното значително градиво и на прилагането на комплексния метод на изследване: използуване данните на епиграфиката, нумизматиката, езикознанието, археологията, етнографията, географията и др. Характерна изява в областта на неговата тясна специалност, посрещнат с голям интерес и получил висока оценка, този труд излиза малко по-късно в допълнено и разширено издание като отделна книга на немски език „Beiträge zur Kulturgeschichte der Traker" Sarajevo, 1916. С този труд българският учен утвърждава своя международен научен авторитет. През същия период наред с многобройните отделни изследвания върху историята и археологията на Тракия се появява още едно основно по своето значение изследване — статията „Heros" в енциклопедията по класическа древност на Паули-Висова (PWRE), посветена на култа на тракийския конник.

Този особено плодотворен период в творческия живот на учения съвпада и с енергична организационна дейност. През това време израства и укрепва Българското археологическо дружество. Излиза неговият печатен орган „Известия на Българското археологическо дружество" — първото археологическо списание у нас, последвано от други издания на дружеството, където се обнародват новите открития и се пропагандират постиженията на младата българска археологическа наука в страната и в чужбина. С нарастването на печатната продукция се поставя началото на оживен книгообмен — основа за комплектуването на специална археологическа библиотека. С активния живот на дружеството се подготвя прерастването му в Български археологически институт, създаден със специален закон от 1921 г. След 9. IX. 1944 г., включен в институтската мрежа на Българската академия на науките и интегриран с Националния археологически музей в София (1948—1949), той се развива като център на археологическите проучвания в страната, с национално и международно значение.

Организационната и обществената работа, свързани с изграждането и първия период от живота на Българския археологически институт, заемат голям дял в делото на акад. Кацаров през третото и четвъртото десетилетие на неговата дейност (1920—1940). Това време се отличава също така с голяма продуктивност. Наред с историческите студии „Цар Филип II Македонски" и „Пеония", многобройните статии и научно-популярни очерци с историческа и археологическа тематика се появяват крупни обобщаващи и монографични трудове: статията „Тракия" в т. VIII на многотомното издание на Кембриджския университет по стара история, в която е обхванат обширен материал върху старата история, археология и религия на траките; характерни за творчеството му са монографията „Произход и пръв разцвет на Одриското царство в Тракия", монографичното изследване „Тракийска религия", обнародвано в т. VI А от енциклопедията на Паули-Висова, и най-вече двутомното съчинение „Паметниците на тракийския богконник в България", издадено в Будапеща към поредицата „Dissert. Pannonicae", Ser. II, fasc. 14 (на немски език). В тези произведения дългогодишната научноизследователска работа на учения приема завършен вид, като особено изпъкват неговите постижения в изучаването на тракийската религия. Цялото това творчество намира отклик всред специалистите от цял свят. В научната литература излизат множество рецензии и отзиви. Той е избран за член на много чуждестранни институти; още отрано е и едно от звената във връзките на руските учени с българската археология.

Последните години от творчеството на акад. Кацаров се характеризират с допълване и доуточняване на разработваните от него въпроси. Той следи с жив интерес научния живот в историческия и археологическия сектор, развитието на Археологическия институт и музей при БАН и новите постижения и успехи на българската марксическа археология.

Като израз на дълбоко уважение и признателност към делото на академик Кацаров Архео-

логическият институт при БАН издава юбилеен сборник в 2 тома по случай неговата седемдесетгодишнина (4. X. 1874—4. X. 1944)*. Така също неговата половековна неуморна научноизследователска и обществена дейност намират всенародна признателност и висока оценка. С постановление на Министерския съвет на НР България от 13 май 1950 г. акад. проф. д-р Гаврил Илиев Кацаров е удостоен с Димитровска награда I степен „за дългогодишната му научноизследователска работа и големите му постижения в областта на археологията и старата история на Балканския полуостров и по-специално по историята на старите траки".

През тази есен българската археологическа наука, археолозите в България, Археологическият институт и музей при БАН с дълбока признателност ще отбележат стогодишнината от рождението на акад. Гаврил Кацаров— един от основоположниците на археологическата наука в България.

А. БАЛКАНСКА

* Срв. Гаврил Илиев Кацаров. Библиография, съставена от А. Алексиева и В. Велков. София. БАН, 1954.

Проф. Тодор Д. Герасимов

На 8 март 1974 г. почина големият български учен-нумизмат проф. Тодор Димитров Герасимов.

Роден на 31 март 1903 г. в София, той още от ученическите си години проявява подчертан интерес към археологията и става доброволен сътрудник на Народния археологически музей. През 1920—1923 г. Т. Герасимов е председател на ученическото археологическо дружество „Сердика" и прави разкопки в София. Резултатите са докладвани в Археологическия институт, а намерените материали предадени в сбирките на музея. Интересът му към науката го завежда в Софийския университет, специалност история. През 1926 г. прекъсва следването си, за да специализира археология (праистория и византийско изкуство) и нумизматика в Берлинския университет, където за своята упорита работа и подчертани научни интереси получава Хумболдтова стипендия. След завръщането си в България завършва висшето си образование в 1930 г. В 1931 г. заминава на специализация по нумизматика при проф. Курт Реглинг, посещава и лекциите на проф. Хуго Геблер и на Беренд Пик. Така той получава отлична нумизматична подготовка — конкретен исторически подход към нумизматичните паметници и критичен анализ по отношение на тях.

През 1932 г. Герасимов е назначен уредник на нумизматичния отдел при Археологическия музей в София. В изпълнение на тази отговорна длъжност той в продължение на четиридесет години ревностно обогатява нумизматичната колекция на музея с издирването на редки съкровища и монети и изкупуването на редица частни богати колекции. С тази своя неуморна и всеотдайна дейност той превръща скромната сбирка на Националния археологически музе я в една от най-богатите нумизматични колекции в света. От 1946 г. Тодор Герасимов е хоноруван доцент в Софийския университет, а от 1968 г. професор и до смъртта си предаваше огромните си знания и богат практически опит на специалисти и студенти. Проф. Герасимов беше редактор на „Известия на Археологическия институт" и главен редактор на списание „Нумизматика".

Проф. Т. Герасимов обнародва с научна ерудиция редица нумизматични паметници, чието публикуване обогати не само българската нумизматика, но представя и принос в развитието на световната нумизматична наука. Особено значителни са неговите приноси в изучаването монетосеченето на Палеолозите, един от най-трудните дялове на късновизантийското монетосечене, в който Герасимов се цитира като основен автор. Той попълни българската средновековна нумизматика с публикациите на нови типове монети и варианти, които дават възможност да се добие по-цялостна представа за характерните особености в развитието на средновековното българско монетосечене — пръв обнародва златната монета на Иван Асен II, монетите на два а големи феодални владетели — деспот Яков Светослав и Добротица, владетел на Карвунската земя, един нов тип полугрошове на Иван Александър и сина му Иван Шишман, нови типове медни монети на Константин Асен, както и медните монети на Г. Тертер с изображения на полумесец и звезда и бюст на човек с плитка. Герасимов направи нови изследвания и открития и в областта на българската сфрагистика — проучи златните печати на някои от българските царе от XIII и XIV в., като направи редица интересни наблюдения върху начина на тяхната

изработка, публикува първия оловен печат на търновската патриаршия от началото на XIII в. и един извънредно рядък моливдовул на цар Симеон. Той попълни нумизматиката на тракийските царе от IV в. пр. н. е. с монетите на още един непознат от други извори тракийски династ — Сройос, с присъщата си ерудиция и „добро нумизматично око" установи, че брадатият конник върху опакото на една емисия бронзови монети на Севт III е портретен образ на самия тракийски владетел, представен като победител, обогати нумизматиката на скитските владетели в Добруджа с нови типове монети от Акроза, Тануза, Харасп, Канит и др. Той проучи и интересните за тракийската нумизматика варваризирани подражения на тетрадрахмите на Първа македонска област, на пеонския цар Патрай и на тетроболите на град Истиея на о. Евбея. Отличен познавач на митологията, Герасимов направи извънредно значителен принос към религията на Тракия през римската епоха, като даде ново тълкуване на много изображения, представени върху монети на градове в Мизия и Тракия. В областта на античната нумизматика проф. Герасимов обнародва редица проучвания и открития, в това число публикациите върху тетрадрахмите на град Кабиле, аполонийските монети и др. Дело на проф. Герасимов бе и единственият по рода си в света редовно издаван в ИАИ бюлетин на ежегодно откриваните у нас монетни находки. Чрез него бяха зарегистрирани голям брой нумизматични материали, които, спасени за науката, позволиха да се направят интересни наблюдения и исторически изводи в международен мащаб.

Цялостната дейност на проф. Герасимов издигна престижа на българската нумизматична наука, която получи признание и извън границите на нашата страна. Той бе дописен член на Германския археологически институт, редовен член на Международната комисия по нумизматика, член на Международната комисия по византинистика, член на Международната федерация за медалистика. Почетен член бе на нумизматичните дружества в Букурещ, Прага, Загреб, Виена и Лондон и дописен член на Американското нумизматично дружество.

Смъртта на проф. Тодор Герасимов е огромна загуба за българската археологическа наука. В негово лице тя има своя утвърден и всепризнат представител в областта на нумизматиката, съчетал в своя живот и дейност най-добрите качества на учен и човек.

Й. ЮРУКОВА

Елена Бацова-Костова

На 7 февруари 1974 г. след тежко и мъчително боледуване почина Елена Бацова-Костова, завеждаща отдел „Археология" на ОИМ, Сливен.

Родена е на 28. VI. 1932 г. в Ямбол, където завършва основно и средно образование. От 1951 до 1956 г. следва история с профил археология във Философско-историческия факултет на Софийския университет. Като студентка участвува активно в археологическия кръжок. Завършила с отличие висшето си образование, Елена Бацова постъпва на музейна работа като уредник в Народния музей в Сливен, а от 1959 г. завежда отдел „Археология" ОИМ, Сливен. Повече от 15 години до ранната си смърт тя работи всеотдайно на археологическото поприще. На това дело тя отдаде цялата своя енергия и за да осъществи своите големи планове, тя не се спираше пред никакви трудности.

Рядко скромна, но безкрайно упорита, тя успя да внесе съществен принос в археологическите изследвания на Сливенския край — откри и регистрира десетки нови паметници на културата. Извърши самостоятелно и в сътрудничество археологически проучвания в редица селища на окръга: Сокол, Голямо Шивачево, Твърдица, Горно Александрово, Бинкос, Ковачево, Запалня, Жребчево и др. Тя извърши и първите сериозни археологически проучвания на античното селище в м. Хисарлъка в гр. Сливен, на античен некропол в града и др.

Елена Бацова участвува активно в разкопките на българо-съветската експедиция, проучваща селищната могила до с. Езеро.

С голяма вещина и прецизност тя уреди Археологическия отдел на ОИМ, Сливен. Бацова беше влюбена в своята професия. До последния миг на живота си, макар и прикована на легло, не престана да се интересува от археологическите проучвания.

Елена Бацова е автор на редица статии и съобщения в нашите издания, чрез които внесе своя скромен принос в археологическата наука.

Елена Бацова ще остане в спомените ни със своята пословична скромност и трудолюбие пример за честен и добросъвестен труженик.

М. КЪНЧЕВ

Норвежки праисторик в България

От 20 април до 13 май 1974 г. по покана на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина в нашата страна пребива с научна цел известният норвежки археолог С. Марстрандер, професор по праистория и директор на Университетския археологически музей в Осло. Проф. С. Марстрандер е член на Норвежката академия на науките и генерален секретар на Норвежкото археологическо дружество. Той е специалист по проблемите на праисторическото скално изкуство. Автор е на голям брой публикации върху скалното изкуство в Норвегия и върху други проблеми из праисторията на скандинавските страни. Норвежкият археолог взе участие в XIX национална конференция в гр. Перник, на която прочете доклад върху проучванията на скалните рисунки в Норвегия. Същият запозна студентите от кръжока по археология към Историческия факултет на Софийския университет с най-забележителните кораби на викингите, открити в Норвегия.

Проф. С. Марстрандер направи научна обиколка из страната ни, по време на която посети музеите в Пловдив, Стара Загора, Нова Загора, Казанлък, В. Търново, Шумен, Плиска, Мадара, Преслав, Варна, Видин и Враца и се запозна със забележителни археологически и исторически паметници главно от праисторическо време, като Карановската селищна могила, къснохалколитния некропол във Варна рисунките в пещерата Магура при с. Рабиша, Видинско, и др., които му направиха силно впечатление.

Посещението на проф. С. Марстрандер в нашата страна допринесе за взаимното опознаване на българските и норвежките археолози.

Г. И. ГЕОРГИЕВ

• • •

През периода от края на 1973 до 1 юни 1974 г. Висшата атестационна комисия при МС на НРБ присъди научните названия: член кореспондент — на проф. Димитър Ангелов; професор — на ст. н. сътр. Георги Ил. Георгиев; старши научен сътрудник II ст. — на н. сътр. Магдалена Станчева, н. сътр. Йорданка Юрукова, н. сътр. Димитър Николов, н. сътр. Горанка Тончева, н. сътр. Екатерина Манова и н. сътр. Дойно Дойнов.

Книгопис

Общи съчинения

Ангелов, Димитър С. История на Византия (Учебник за студентите от СУ Климент Охридски). 5 изд. С., Наука и изкуство, 1973. 1. 395—867 г. 347 с.

Ангелов, Димитър С. Образуване на българската народност. С., Наука и изкуство, 1971. 416 с. с к.

Rez.: Vasil Gjuselev. — Bulg. histor. rev., 1973, N. 3, p. 125—129.

Ангелова, Стефка. Крепостните стени на Дуросторум — Дръстър — Силистра. Предв. съобщение. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 83—93.

Андреев, К. Използване на картометричния метод за определяне местоположението на исторически съществували населени места. — Геодезия, картография, земеустройство, 1973, кн. 3, с. 34—36.

Антонова, Вера. Археологически проучвания на Шуменската крепост. Предв. съобщение за тракийското, римското и ранновизантийското селище. — ИНМШ, VI, 1973, с. 127—158.

Антонова, Вера и Цветана Дремсизова. Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. — ИНМШ, VI, 1973, с. 89—127.

Бобчев, Сава Н. История на архитектурата през средните векове (За студентите от ВИСИ). С., Техника, 1973. 232 с. с ил. и пл.

Бобчева, Любка. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., София-Прес, 1973. 50 с.

Рец.: Марин Димитров. — Археолог XV 1973, кн. 4, с. 69—70.

Бояджиев, Стефан. Старата архитектура на Полша, в светлината на археологическите проучвания. — Архитектура, XX, 1973, кн. 6, с. 34—35.

Вакларов, Станчо. Археология. Общ курс. Ч. 1. С., Наука и изкуство, 1973.

1. Праистория и античност. 1973. 372 с. с ил. и пл.

Велкова, Живка. Имената на нашата столица през вековете. — Векове, 1973, кн. 2, с. 57—62.

Гандев, Христо. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., Наука и изкуство, 1972. 398 с. с к. 12 л. ил. и факс.

Рец.: Мария Бояджиева. Научен принос за българската народност. — Славяни, 1973, кн. 10, с. 38.

Вера П. Мутафчиева. За точните методи в областта на историческата демография. Някои бележки върху методиката в две нови монографии. — ИПр, 1973, кн. 4, с. 134—141.

Иван Коев. Ценен научен принос в българската и южнославянската историческа етнография. — Векове, 1973, кн. 3, с. 88—91.

Цветана Георгиева. Книга за трагедията и жизнеността на българския народ. — Векове, 1973, кн. 3, с. 84—88.

Николай Генчев. — ИПр, 1973, кн. 3, с. 138—141.

Вельо Велев. Век на неравна борба. — Антени, 5 окт. 1973, с. 12.

Данов, Христо и Милка Манова. Искри от древността. С., Нар. просвета, 1973. 252 с. с ил. 10 л. ил.

Делчев, Атанас В. Река Марица като плавателна артерия в миналото. — Вести Нар. муз. Хасково, I, 1965, с. 7—12.

Дуриданов, Иван. Имената на Стара планина през вековете. — Турист, 1973, кн. 6, с. 11, 25; кн. 7, с. 13—14; кн. 8, с. 24—25; кн. 9, с. 23—24.

Етногенезис и културно наследство на българския народ. Сборник (Доклади от теорет. конференция, състояла се през май 1968 г. — София). С., БАН, 1971.

Рец. Страшимир Лишев. — ИПр, 1973, кн. 4, с. 141—146.

Иванов, Р. Стефан Костов Стефанов. — МПК, 1973, кн. 2, с. 75—77.

Каменна пластика (моногр.). С., БАН, 1973. 528 с. с ил.

Авт.: Асен Василев, Татяна Силяновска-Новикова, Николай Труфешев и Ива Любенова.

Каркелев, Иван. Археологически находки в Разложко. — МПК, 1973, кн. 2, с. 11—12.

Коледаров, Петър и Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България. 1878—1972. (Азбучен справочник). С., Наука и изкуство, 1973. 287 с.

Коцева, Елена. Първопечатната и ръкописната книга. — Изкуство, XXII, 1972, кн. 4, с. 4—9.

Максимов, Е. Античното и средновековно рударство по нашите земи. — Год. Нац. политехн. музей. I, 1972, с. 111—125.

Наследникова, Венера. Костюмът в Софийско. — София, XV, 1973, кн. 12, с. 23—24.

Начев, Димитър. Велико Търново. Пътеводител. С., Мед. и физкултура, 1973. 60 с.

Пенков, Минко. Следи от изчезнали селища в Гърлово. — Векове, 1973, кн. 5, с. 69—73.

Проблеми на българската историография след Втората световна война. Материали от науч. конференция по случай 70-год. от основаването на бълг. истор. д-во, май, 1973. 702 с.

Развитие на железодобиването в българските земи. I науч. конференция по история на техниката. — Год. Нац. политехн. музей, 1973, кн. 2, с. 19—122.

Родопите в българската история. Сб. статии в помощ на учителя. Състав. Петър Христов Петров. С., Нар. просвета (В. Търново, печ. Д. Найденов), 1974. 236 с.

Станев, Никола. Археология и фотография. — Българско фото, 1973, кн. 9, с. 8—11.

Тачева-Хитова, Маргарита. Академик Д. П. Димитров. — Векове, 1973, кн. 3, с. 75—77.

Кратки бележки за науч. дейност на археолога по повод 65-год. му.

Тимев, Ангел. Кратка историческа справка за развитието на лозарството в Южна България. — Бълг. плодове, зеленчуци и консерви, 1973, кн. 9, с. 24—26.

1300 години България. Темат. препор. библиогр. Ред. Анелия Вълчева и Кр. Шарова. С., Нар. библ. Кирил и Методий, 1973. 365 с.

Billant, Michelius et Roger Bernard. Archéologie et historie de l'art. — Revue des études slaves, XLVIII, 1969, p. 346—348.

Преглед на излязла българска литература по археология и история на изкуството за периода 1966—1967 г.

Boev, Peter. Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Sofia, 1972.

Rez.: Archeologicke rozhledy, XXVI, 1974, N 1, p. 75.

Milcev, Atanas. Archaeology — a living history. — Славяни, XXIX, 1973, кн. 10, с. 20—21.

Tochkov, Michail. La magie des parures bulgares. — Obzor, 1973, N 1, p. 85—93.

Праистория

Войводов, Ф. Принос към историята на физическото възпитание при палеолитния човек. — Въпроси на физическата култура, 1973, кн. 7, с. 329—336.

Георгиев, Г. И. Научна среща на полски и български археолози по палеолита в Краков. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 71—72.

Детев, Петър. Разкопки на терасата „Асарлъка" при село Златовръх. — Родопи, VIII, 1973, кн. 9, с. 36—38.

Иванов, Иван Сим. Праисторическо наколно селище Страшимирово — 2. — ИНМВ, IX, 1973, с. 285—288.

Катинчаров, Румен. Относно датировката и интерпретацията на мраморната фигурка от гр. Казанлък. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 22—30.

Китов, Георги и Павел Павлов. Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. — МПК, 1973, кн. 2, с. 4—8.

Кънчев, Кънчо. За обработката и използуването на костта през неолита, енеолита и бронзовата епоха. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 7—15.

Кънчев, Митьо. Културната група Караново IV в Новозагорско. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 42—51.

Маргос, Ара. Праисторическо наколно селище Страшимирово — 1. — ИНМВ, IX, 1973, с. 267—284.

Минчев, Александър. Праисторически каменни сечива от Варненско. — ИНМВ, IX, 1973, с. 255—266.

Николов, Богдан. Богове от глина. — Изкуство, XXII, 1972, кн. 9, с. 36—40.

Николов, Богдан. Две праисторически жилища от Градешница. — Архитектура, XX, 1973, кн. 8, с. 36—38.

Пейков, Атанас. За основните проблеми на неолитната революция. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 2—7.

Петров, Александър. Домашната свиня от енеолитната епоха в България. — Архив на селскостоп. музей, 1973, кн. 2, с. 28—47.

Радунчева, Ана. Доисторическое искусство в Болгарии. Пятое—второе тысячелетие до н. э. С., София-Прес, 1973. 118 с. с ил.

Серафимов, Никола. Ценна археологическа находка — железен палешник на рало. — Архив на селскостоп. музей, 1973, кн. 2, с. 76—78.

Тодорова, Хенриета. Най-ранното портретно скулптурно изображение от Югоизточна Европа. — Изкуство, XXII, 1972, кн. 6, с. 32—33.

Тодорова, Хенриета. Новая культура среднего неолита в Северо-восточной Болгарии. — СА, 1973, кн. 4, с. 16—31.

Тодорова-Симеонова, Хенриета. Някои проблеми на най-ранното земеделие в България в светлината на археологическите материали. — Архив на селскостоп. музей, 1971, кн. 1, с. 44—53.

Тодорова, Хенриета. Орното земеделие — основа на енеолитичната революция. — Архив на селскостоп. музей, 1973, кн. 2, с. 17—27.

Anati, Emmanuel. Magourata Cave, Bulgaria. — Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici, VI, 1970, p. 83—107.

Mellaart, James. Prehistory of Anatolia and its Relations with the Balkans. — Studia balcanica, V, 1971, p. 110—137.

Античност

Аладжов, Димчо, А. Китанова. Разкопки на могила I в Хасково. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 70—83.

Антонова, Вера. Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 31—41.

Бацова, Елена. Античният Сливен. — Векове, 1973, кн. 5, с. 65—68.

Бояджиев, Стефан. Състоянието на изследванията върху архитектурата в Тракия и Дакия по време на римското владичество. — ИСТИГА, XXV, 1973, с. 171—193.

Буюклиев, Христо. Тракийските могилни погребения от околностите на Стара Загора. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 35—45.

Василева, Дафина. Два паметника на римската архитектура. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 51—57.

Велков, Велизар. Краят на робовладелските отношения в древна Тракия. — Векове, 1973, кн. 2, с. 48—52.

Велков, Велизар. Траколожки изследвания върху периода на късната античност. — В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, с. 172—174.

Венедиков, Иван. Тракийският конник. — Векове, 1972, кн. 4, с. 3—13.

Венедиков, Иван и Тодор Герасимов. Тракийското изкуство (моногр.). С., Бълг. художник, 1973. 408 с. с ил.

Влахов, К. Отново за името Vellico. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 94—96.

По повод статията на Иван Дуриданов „Мнимо славянско име в римска военна диплома". — Археология, 1972, кн. 3, с. 79.

Генова, Евелина. Тракийска гробна находка от с. Вълчитрън, Плевенски окръг. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 45—49.

Георгиев, Владимир. Тракийският език. — Български език, кн. 5, с. 361—370.

Герасимова, Василка. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44—86 г. на н. е. — Археология, 1970, кн. 4, с. 22—33.

Rez.: Jan Benes. — Sbornik Prací filosofické fakulty Brněnské University, Rada Archeologicko-klasická, XXI, 1972, p. 154—158.

Герасимова, Василка. Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия (по епиграфски паметници). — Археология, 1970, кн. 4, с. 5—11.

Rez.: Jan Beneš. — Sbornik Prací filosofické fakulty Brněnské University, Rada Archeologicko-klasická, XXI, 1972, p. 154—158.

Герасимова — Томова, Василка. Списък на почитатели на Дионис. — Векове, 1973, кн. 4, с. 59—64.

Дамянов, Стефан. Проучвания на кула № 3 от късноантичния град при с. Войвода. — ИНМШ, VI, 1973, с. 189—203.

Данов, Христо М. Историография върху елинистическия и римския период след Втората световна война. — В: Проблеми на българската историография след Втората световна война, С., 1973, с. 166—171.

Данов, Христо. Христоматия по история на стария свят. За студентите от СУ Климент Охридски. 4 изд. С., Наука и изкуство, 1973. 550 с.

Димитров, Божидар. Една новооткрита ваза на Аполонийския живописец. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 7, с. 30—31.

Димитров, Божидар. Една тракийска крепост в Западна Стара планина. — Векове, кн. 2, с. 62—67.

Димитров, Божидар. По тракийска следа в Родопите. — Турист, XVIII, 1973, кн. 11, с. 7.

Димитров, Божидар. Тракийски крепости и селища в околностите на Аполония Понтика. — Студентски проучвания, 1, 1973, с. 3—20.

Димитрова, Александра. Разкопава се тракийският град Кабиле. — Архитектура, XX, 1973. кн. 7, с. 38—39.

Дремсизова-Нелчинова, Цв., Иван Балкански. Надгробна могила край с. Гледка, Кърдж. окръг. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 58—69.

Жечев, Георги и Петър Балабанов. Тракийски крепости в района на град Пещера. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 21—29.

Живков, Панто. За тракийската военна тактика. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 37—56.

Жуглев, Кирил. Проучване на античните съдове Trullae, открити в Тракия и Мизия. — ГСУ ФИФ, LXV 1971, с. 63—120.

Захариев, Иван и Вл. Владимиров. Първа укрепителна линия на нос Калиакра. — Изв. Нац. военноистор. музей, I, 1973, с. 161—181.

Златковская, Т. Д. Возникновение государства у фракийцев VII—V в.в. до н. э. М., Наука, 1971. 266 с. с ил.

Иванов, Теофил. За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. — МПК, 1973, кн. 3, с. 5—11.

Ковачева, Теодора. Погребение от гр. Плевен (III в.). — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 49—54.

Лазаров, Михаил. Антични амфори (VI—I в. пр. н. е.) от Българското Черноморие. — ИНМВ, IX, 1973, с. 3—52.

Любенова, Венеция. Светилище на Херос-Асклепий в кв. Даскалово, Перник. — Векове, 1973, кн. 4, с. 37—41.

Маразов, Иван, Жанрови моменти в тракийските паметници с изображение на човека. — Проблеми на изкуството, VI, 1973, кн. 4, с. 51—60.

Маразов, Иван. За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 1—11.

Маразов, Иван. Изображение на човека в тракийските паметници от Румъния. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 1, с. 13—19.

Маргос, Ара. За „тракийското фиале" от с. Кръвеник, Севлиевско, и за надписа върху него. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 65—67.

Математика и физика в древността. Избрани статии. Състав. Иван Чобанов и Георги Десимиров. Прев. от рус. и англ. Иван Димовски. С., Нар. просвета, 1973.

Милчев, Атанас. Тракийският град Кабиле в античността. — ГСУ ФИФ, LXV, 1973, кн. 3, с. 1—60.

Михайлов, Георги. Траките. С., Държ. военно изд., 1972. 320 с.

Rez.: C. Velichi. — Bulletin de l'Association internat. d'études du Sud-est Européen, XI, 1973, № 1—2, p. 199—204.

Найденова, Върбинка. Нов митраистичен паметник от Нове. — Археология, XV, 1973, кн. 4, 45—50.

Оперман, Манфред. Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 1—14.

Пейков, Атанас. Три мраморни скулптури от Родопите. — Родопи, VIII, 1972, кн. 4, с. 35—36.

Пенева-Крушкова, Ц. Каменна винарска преса от античността. — Архив на селскостоп. муз., 1973, кн. 2, с. 83—86.

Петров, Стоян. Музикалната култура на древна Тракия. — Българска музика, XXIII, 1972, кн. 10, с. 32—37.

Попов, Димитър. Върху някои проблеми, които поставя тракийската богиня Бендида. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 57—74.

Савова, Огняна. Необнародвани плочи с изображение на бога-конник във Варненския музей. — ИНМВ, IX, 1973, с. 289—295.

Станчева Магдалина. Тракийски златен съд от София. — МПК, 1973, кн. 3, с. 3—5.

Станчева, Магдалина. Тракийското злато на София. — София, XV, 1973, кн. 11, с. 31.

Султов, Богдан. Антични находки в Долна Мизия. С., 1970.

Rez.: Jan Beneš. — Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské University, Rada Archeologicko-klasická, XXI, 1972, p. 160—161.

Тодоров, Йордан и Васил Дим. Василев. На риболов в древността. — Лов и риболов, 1973, кн. 12, с. 24—25.

Тончева, Горанка. Калъпи за отливане на сечива и украшения от с. Есеница. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 39—45.

Тончева, Горанка. Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI—XIV в. пр. н. е. — Векове, 1973, кн. 3, с. 17—24.

Тончева, Горанка. Състояние на проучванията върху произхода на траките. — ИПр, XXIX, 1973, кн. 5, с. 99—106.

Фол, Александър. Траколожките изследвания в България. — В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973. с. 149—155.

Цанова, Гергана и Людмил Гетов. Тракийската гробница при Мъглиж. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 15—29.

Цончева, Мара. Художественото наследство на тракийските земи (моногр.). С., Наука и изкуство, 1971. 291 с. с ил. 116 л. ил.

Рец.: Вера Динова-Русева. Художественото наследство на тракийските земи. — Проблеми на изкуството, VI, 1273, кн. 2, с. 60—61.

Чичикова, Мария. Севтополис. С., Бълг. художник, 1970. 132 с. с ил.

Рец.: Камен Асенов. Монографичен очерк за Севтополис. — Архитектура, XX, 1973, кн. 7, с. 40.

Christov, Stephane. La grande énigme des Rhodopes — le temple de Dionysos. — Obzor, 1973, № 2, p. 90—96.

Danov, Christo. Altthrakien Berlin — New York, Walter de Gruyter, 1973. 500 p. 144 ill., 4 k.

Georgiev, Vladimir I. Die ethnischen Verhältnisse im alten Nordwestkleinasien. — Балканско езикознание, XVI, 1973, кн. 2, с. 5—12.

Georgiev, Vladimir I. Etruskische Sprachwissenschaft. T. 1—2. Sofia, Verl. d. Bulg. Akad. d. Wissenschaften, 1970—1971.

Rez.: Y. Duhoux. — Latomus, XXXII, 1973, № 2, p. 419—421.

Gerasimov, Todor. Die thrakische Kunst und die antike Kunst in Thrakien. Wien, 1972.

Gerov, Boris. Zur Verteidigung der Städte im Balkanarum während der Nordvölkerinvasionen vom 2 bis zum 4 Jh. — Klio, LV, 1973, p. 285—288.

Ivanov, T. Fouilles effectuées en Bulgarie dans l'intervalle 1966—1969. Époque antique. — Bulletin d'archéologie Sud-est Européenne, II, 1971, p. 39—46.

1300 години България. Темат. препор. библиогр. Ред. Анелия Вълчева и Кр. Шарова. С., Нар. библ. Кирил и Методий, 1973. 365 с.

Billant, Michelius et Roger Bernard. Archéologie et historie de l'art. — Revue des études slaves, XLVIII, 1969, p. 346—348.

Преглед на излязла българска литература по археология и история на изкуството за периода 1966—1967 г.

Boev, Peter. Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Sofia, 1972.

Rez.: Archeologicke rozhledy, XXVI, 1974, N 1, p. 75.

Milcev, Atanas. Archaeology — a living history. — Славяни, XXIX, 1973, кн. 10, с. 20—21.

Tochkov, Michail. La magie des parures bulgares. — Obzor, 1973, N 1, p. 85—93.

Праистория

Войводов, Ф. Принос към историята на физическото възпитание при палеолитния човек. — Въпроси на физическата култура, 1973, кн. 7, с. 329—336.

Георгиев, Г. И. Научна среща на полски и български археолози по палеолита в Краков. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 71—72.

Детев, Петър. Разкопки на терасата „Асарлъка" при село Златоврьх. — Родопи, VIII, 1973, кн. 9, с. 36—38.

Иванов, Иван Сим. Праисторическо наколно селище Страшимирово — 2. — ИНМВ, IX, 1973, с. 285—288.

Катинчаров, Румен. Относно датировката и интерпретацията на мраморната фигурка от гр. Казанлък. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 22—30.

Китов, Георги и Павел Павлов. Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. — МПК, 1973, кн. 2, с. 4—8.

Кънчев, Кънчо. За обработката и използуването на костта през неолита, енеолита и бронзовата епоха. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 7—15.

Кънчев, Митьо. Културната група Караново IV в Новозагорско. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 42—51.

Маргос, Ара. Праисторическо наколно селище Страшимирово — 1. — ИНМВ, IX, 1973, с. 267—284.

Минчев, Александър. Праисторически каменни сечива от Варненско. — ИНМВ, IX, 1973, с. 255—266.

Николов, Богдан. Богове от глина. — Изкуство, XXII, 1972, кн. 9, с. 36—40.

Николов, Богдан. Две праисторически жилища от Градешница. — Архитектура, XX, 1973, кн. 8, с. 36—38.

Пейков, Атанас. За основните проблеми на неолитната революция. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 2—7.

Петров, Александър. Домашната свиня от енеолитната епоха в България. — Архив на селскостоп. музей, 1973, кн. 2, с. 28—47.

Радунчева, Ана. Доисторическое искусство в Болгарии. Пятое—второе тысячелетие до н. э. С., София-Прес, 1973. 118 с. с ил.

Серафимов, Никола. Ценна археологическа находка — железен палешник на рало. — Архив на селскостоп. музей, 1973, кн. 2, с. 76—78.

Тодорова, Хенриета. Най-ранното портретно скулптурно изображение от Югоизточна Европа. — Изкуство, XXII, 1972, кн. 6, с. 32—33.

Тодорова, Хенриета. Новая культура среднего неолита в Северо-восточной Болгарии. — СА, 1973, кн. 4, с. 16—31.

Тодорова-Симеонова, Хенриета. Някои проблеми на най-ранното земеделие в България в светлината на археологическите материали. — Архив на селскостоп. музей, 1971, кн. 1, с. 44—53.

Тодорова, Хенриета. Орното земеделие — основа на енеолитичната революция. — Архив на селскостоп. музей, 1973, кн. 2, с. 17—27.

Anati, Emmanuel. Magourata Cave, Bulgaria. — Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici, VI, 1970, p. 83—107.

Mellaart, James. Prehistory of Anatolia and its Relations with the Balkans. — Studia balcanica, V, 1971, p. 110—137.

Античност

Аладжов, Димчо, А. Китанова. Разкопки на могила I в Хасково. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 70—83.

Антонова, Вера. Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 31—41.

Бацова, Елена. Античният Сливен. — Векове, 1973, кн. 5, с. 65—68.

Бояджиев, Стефан. Състоянието на изследванията върху архитектурата в Тракия и Дакия по време на римското владичество. — ИСТИГА, XXV, 1973, с. 171—193.

Буюклиев, Христо. Тракийските могилни погребения от околностите на Стара Загора. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 35—45.

Василева, Дафина. Два паметника на римската архитектура. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 51—57.

Велков, Велизар. Краят на робовладелските отношения в древна Тракия. — Векове, 1973, кн. 2, с. 48—52.

Велков, Велизар. Траколожки изследвания върху периода на късната античност. — В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, с. 172—174.

Венедиков, Иван. Тракийският конник. — Векове, 1972, кн. 4, с. 3—13.

Венедиков, Иван и Тодор Герасимов. Тракийското изкуство (моногр.). С., Бълг. художник, 1973. 408 с. с ил.

Влахов, К. Отново за името Vellico. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 94—96.

По повод статията на Иван Дуриданов „Мнимо славянско име в римска военна диплома". — Археология, 1972, кн. 3, с. 79.

Генова, Евелина. Тракийска гробна находка от с. Вълчитрън, Плевенски окръг. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 45—49.

Георгиев, Владимир. Тракийският език. — Български език, кн. 5, с. 361—370.

Герасимова, Василка. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44—86 г. на н. е. — Археология. 1970, кн. 4, с. 22—33.

Rez.: Jan Benes. — Sbornik Prací filosofické fakulty Brněnské University, Rada Archeologicko-klasická, XXI, 1972, p. 154—158.

Герасимова, Василка. Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия (по епиграфски паметници). — Археология, 1970, кн. 4, с. 5—11.

Rez.: Jan Beneš. — Sbornik Prací filosofické fakulty Brněnské University, Rada Archeologicko-klasická, XXI, 1972, p. 154—158.

Герасимова — Томова, Василка. Списък на почитатели на Дионис. — Векове, 1973, кн. 4, с. 59—64.

Дамянов, Стефан. Проучвания на кула № 3 от късноантичния град при с. Войвода. — ИНМШ, VI, 1973, с. 189—203.

Данов, Христо М. Историография върху елинистическия и римския период след Втората световна война. — В: Проблеми на българската историография след Втората световна война, С., 1973, с. 166—171.

Данов, Христо. Христоматия по история на стария свят. За студентите от СУ Климент Охридски. 4 изд. С., Наука и изкуство, 1973. 550 с.

Димитров, Божидар. Една новооткрита ваза на Аполонийския живописец. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 7, с. 30—31.

Димитров, Божидар. Една тракийска крепост в Западна Стара планина. — Векове, кн. 2, с. 62—67.

Димитров, Божидар. По тракийска следа в Родопите. — Турист, XVIII, 1973, кн. 11, с. 7.

Димитров, Божидар. Тракийски крепости и селища в околностите на Аполония Понтика. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 3—20.

Димитрова, Александра. Разкопава се тракийският град Кабиле. — Архитектура, XX, 1973. кн. 7, с. 38—39.

Дремсизова-Нелчинова, Цв., Иван Балкански. Надгробна могила край с. Гледка, Кърдж. окръг. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 58—69.

Жечев, Георги и Петър Балабанов. Тракийски крепости в района на град Пещера. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 21—29.

Живков, Панто. За тракийската военна тактика. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 37—56.

Жуглев, Кирил. Проучване на античните съдове Trullae, открити в Тракия и Мизия. — ГСУ ФИФ, LXV 1971, с. 63—120.

Захариев, Иван и Вл. Владимиров. Първа укрепителна линия на нос Калиакра. — Изв. Нац. военноистор. музей, I, 1973, с. 161—181.

Златковская, Т. Д. Возникновение государства у фракийцев VII—V в.в. до н. э. М., Наука, 1971. 266 с. с ил.

Иванов, Теофил. За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. — МПК, 1973, кн. 3, с. 5—11.

Ковачева, Теодора. Погребение от гр. Плевен (III в.). — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 49—54.

Лазаров, Михаил. Антични амфори (VI—I в. пр. н. е.) от Българското Черноморие. — ИНМВ, IX, 1973, с. 3—52.

Любенова, Венеция. Светилище на Херос-Асклепий в кв. Даскалово, Перник. — Векове, 1973, кн. 4, с. 37—41.

Маразов, Иван, Жанрови моменти в тракийските паметници с изображение на човека. — Проблеми на изкуството, VI, 1973, кн. 4, с. 51—60.

Маразов, Иван. За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 1—11.

Маразов, Иван. Изображение на човека в тракийските паметници от Румъния. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 1, с. 13—19.

Маргос, Ара. За „тракийското фиале" от с. Кръвеник, Севлиевско, и за надписа върху него. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 65—67.

Математика и физика в древността. Избрани статии. Състав. Иван Чобанов и Георги Десимиров. Прев. от рус. и англ. Иван Димовски. С., Нар. просвета, 1973.

Милчев, Атанас. Тракийският град Кабиле в античността. — ГСУ ФИФ, LXV, 1973, кн. 3, с. 1—60.

Михайлов, Георги. Траките. С., Държ. военно изд., 1972. 320 с.

Rez.: C. Velichi. — Bulletin de l'Association internat. d'études du Sud-est Européen, XI, 1973, № 1—2, p. 199—204.

Найденова, Върбинка. Нов митраистичен паметник от Нове. — Археология, XV, 1973, кн. 4, 45—50.

Оперман, Манфред. Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 1—14.

Пейков, Атанас. Три мраморни скулптури от Родопите. — Родопи, VIII, 1972, кн. 4, с. 35—36.

Пенева-Крушкова, Ц. Каменна винарска преса от античността. — Архив на селскостоп. муз., 1973, кн. 2, с. 83—86.

Петров, Стоян. Музикалната култура на древна Тракия. — Българска музика, XXIII, 1972, кн. 10, с. 32—37.

Попов, Димитър. Върху някои проблеми, които поставя тракийската богиня Бендида. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 57—74.

Савова, Огняна. Необнародвани плочи с изображение на бога-конник във Варненския музей. — ИНМВ, IX, 1973, с. 289—295.

Станчева Магдалина. Тракийски златен съд от София. — МПК, 1973, кн. 3, с. 3—5.

Станчева, Магдалина. Тракийското злато на София. — София, XV, 1973, кн. 11, с. 31.

Султов, Богдан. Антични находки в Долна Мизия. С., 1970.

Rez.: Jan Beneš. — Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské University, Rada Archeologicko-klasická, XXI, 1972, p. 160—161.

Тодоров, Йордан и Васил Дим. Василев. На риболов в древността. — Лов и риболов, 1973, кн. 12, с. 24—25.

Тончева, Горанка. Калъпи за отливане на сечива и украшения от с. Есеница. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 39—45.

Тончева, Горанка. Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI—XIV в. пр. н. е. — Векове, 1973, кн. 3, с. 17—24.

Тончева, Горанка. Състояние на проучванията върху произхода на траките. — ИПр, XXIX, 1973, кн. 5, с. 99—106.

Фол, Александър. Траколожките изследвания в България. — В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973. с. 149—155.

Цанова, Гергана и Людмил Гетов. Тракийската гробница при Мъглиж. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 15—29.

Цончева, Мара. Художественото наследство на тракийските земи (моногр.). С., Наука и изкуство, 1971. 291 с. с ил. 116 л. ил.

Рец.: Вера Динова-Русева. Художественото наследство на тракийските земи. — Проблеми на изкуството, VI, 1273, кн. 2, с. 60—61.

Чичикова, Мария. Севтополис. С., Бълг. художник, 1970. 132 с. с ил.

Рец.: Камен Асенов. Монографичен очерк за Севтополис. — Архитектура, XX, 1973, кн. 7, с. 40.

Christov, Stephane. La grande énigme des Rhodopes — le temple de Dionysos. — Obzor, 1973, № 2, p. 90—96.

Danov, Christo. Altthrakien Berlin — New York, Walter de Gruyter, 1973. 500 p. 144 ill., 4 k.

Georgiev, Vladimir I. Die ethnischen Verhältnisse im alten Nordwestkleinasien. — Балканско езикознание, XVI, 1973, кн. 2, с. 5—12.

Georgiev, Vladimir I. Etruskische Sprachwissenschaft. T. 1—2. Sofia, Verl. d. Bulg. Akad. d. Wissenschaften, 1970—1971.

Rez.: Y. Duhoux. — Latomus, XXXII, 1973, № 2, p. 419—421.

Gerasimov, Todor. Die thrakische Kunst und die antike Kunst in Thrakien. Wien, 1972.

Gerov, Boris. Zur Verteidigung der Städte im Balkanarum während der Nordvölkerinvasionen vom 2 bis zum 4 Jh. — Klio, LV, 1973, p. 285—288.

Ivanov, T. Fouilles effectuées en Bulgarie dans l'intervalle 1966—1969. Époque antique. — Bulletin d'archéologie Sud-est Européenne, II, 1971, p. 39—46.

Majewski, K. Kultura rzymska w Bulgarii. Wroclaw. 1969.

С библиогр. на публикации за разкопките в Нове.

Majewski, Kazimierz. Recherches archéologiques polonaises de Novae (Bulgarie) en 1968 et 1969. — Archaeologia Polona, XIII, 1972, p. 279—306.

Majewski, Kazimierz. Les recherches archéologiques polonaises à Novae (Bulgarie) en 1971. — Latomus, XXXI, 1972, No. 2, p. 521—524.

Marazov, Ivan. Social Aspects of Thracian — Roman Art. — Thracia. I-er congr. stud. thracicorum. Sofia, 1972, 305—313.

Mihailov, Georgi. La Thrace et la Macédoine jusqu'à l'invasion des Celtes. — В: Ancien Macedonia. Papers read at the first internat. symposium held in Thessaloniki 26—29 August 1968. Thessaloniki, 1970, p. 76—85.

Nikolov, Bogdan. Récente découverte d'une ancienne civilisation. — Obzor, 1973, No. 4, p. 87—93.

Novae — sektor zachodni, 1970. Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Univ. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. — Archeologia, XXIII, 1972, p. 37—77.

Ognenova-Marinova, L. I-er colloque sur les Illyriens. — Études balkaniques, VIII, 1972, No. 4, p. 148.

Rakeva, Zl. Une inscription d'origine inconnue de Thrace. — Балканско езикознание, XVI, 1972, кн. 1. с. 49—53.

Russu, I. I. Das römische Militärdiplom von Miroliubovo (Burgas). — Dacia, XVI, 1972, p. 287—292.

Teodor, Silvia. Primul congres international de tracologie. — Anuarul institului de istorie si arheologie „A. D. Xenopol". X, 1973, p. 644—646.

Velkov, V. et M. Tačeva - Hitova. Éléments orientaux méditerranéens en Thrace et Mésie. — Bull. de l'Association internat. d'études du Sud-est Européenne, XI, 1973, No. 1—2, p. 61—101.

Živkova, Ljudmila. Das Grabmal von Kasanlak. Recklinghausen, A. Bongers Verl., 1973.

Средновековие

Аладжов, Димчо. „Хисаря" — Хасково (средновековно селище, крепост и некропол). Хасково, 1961.

Бакалова, Елка. Изображения на грузински светци в Бачковската костница. — ИИИ, XVI, 1973, с. 87—108.

Балкански, Иван. Археологически проучвания в Източните Родопи. — Родопи, VIII, 1973, кн. 5, с. 26—27.

Бешевлиев, Веселин. Географското минало на Плиска и нейната околност. — ИНМШ, VI, 1973, с. 3—14.

Бешевлиев, Веселин. Два надгробни старохристиянски надписа от Черноморието. — ИНМВ, IX, 1973, с. 301—304.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарски амулети. — ИНМВ, IX, 1973, с. 53—65.

Богданов, Иван. Урвич — легенда и действителност. — София, XIV, 1972, кн. 7, с. 28.

Божков, Атанас. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Иоан Скилица. Изследване върху миниатюрите от ръкописа на Иоан Скилица от XII—XIII в. в Мадридската нац. библиотека. С., БАН, 1972. 262 с. репрод. и факс.

Буюклиев, Христо и Стоянка Влашка. Средновековен некропол при Старозагорските бани. — МПК, 1973, кн. 3, с. 12—16.

Василиев, Асен. Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., Бълг. худ., 1973. 159 с., 77 л. репрод.

Рец.: Елена Флорева. — Славяни, 1974, кн. 1, с. 41.

Гиздова, Недялка. Нови данни за крепостта Цепина. — Родопи, 1973, кн. 2, с. 34—35.

Гюзелев, Васил. Средновековната крепост Калиакра през XIII — средата на XV в. — ИНМВ, IX, 1973, с. 123—138.

Джамбов, Христо. Кукленският манастир — един средновековен културен център в Родопите. — Родопи, 1973, кн. 6, с. 30—31.

Джурова, Аксиния. Мястото на Томичовия псалтир сред украсените с миниатюри български ръкописи от XIV в. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 9—10, с. 21—27.

Димитров, Димитър Ил. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. — ИНМВ, IX, 1973, с. 65—99.

Димитров, Димитър Ил. Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България. — ИНМВ, IX, 1973, с. 101—109.

Дончева-Петкова, Людмила. Ранносредновековни ангобирани съдове. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 14—21.

Иванов, Теофил. За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V—VI в.). — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 24—34.

Кисьов, Славчо. Бачковската стенопис. — Родопи, 1973, кн. 12, с. 28—29.

Койнова - Арнаудова, Лозинка. Новооткрити стенописи от Роженската трапезария. — МПК, 1973, кн. 3, с. 46—58.

Кузманов, Георги. Средновековна църква от крепостта Овеч. — Векове, 1973, кн. 3, с. 66—69.

Лишев, Страшимир. Българският средновековен град. С., БАН, 1970. 224 с.

Рец.: М. Я. Сюзюмов. — Виз. временник, XXXIV, 1973, с. 277—278.

Мавродинова, Лиляна. Пространството и архитектурния декор в източнохристиянската средновековна живопис. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 2, с. 29—34.

Манова, Екатерина. Средневековая болгарская стенопись (Основные направления). — Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie, Berlin, 1973. Bd. III. S. 247—255.

Маргос, Ара. Текето „Ак язълъ баба" при с. Оброчище, Балчишко. — МПК, 1973, кн. 2, с. 20—24.

Марди - Бабикова, Велда. Новооткритите стенописи в църквата при Земенския манастир. — Изкуство, XXII, 1972, кн. 10, с. 12—14; МПК, 1973, кн. 3, с. 16—25.

Минев, Тодор. Велики Преслав (истор. очерк). С., ОФ, 1972. 71 с. (Бащино огнище).

Митанов, Петър и Лозинка Койнова - Арнаудова. Технология и техника на стенописите от роженската трапезария. — МПК, 1973, кн. 3, с. 58—66.

Михайлов, Стамен. За златната иконка-енколпион от Археологическия музей в София. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 6, с. 34—37.

Михайлов, Стамен. Късносредновековна черква при с. Пчелинци. — Археология, XV, 1973, кн. 2. с. 59—64.

Мичев, Михаил. Старинни надписи от църквата „Св. Николай" в село Царевец. — Векове, 1973, кн. 1, с. 70—76.

Найденова, Р. Военната терминология в старата българска литература. — Изв. Нац. военноистор. муз., I, 1973. с. 130—157.

Николова, Янка. Жилищната архитектура в Търново през XII—XIV век. — Трудове ВТУ, X, 1973, кн. 2, с. 63—129.

Николова, Янка. Надгробната пластика в средновековния Търновград. — Трудове ВТУ, X, 1973, кн. 2, с. 21—50.

Овчаров, Димитър. Археологически аспекти на българската ранносредновековна фортификация. — Военноисторически сборник, XLII, 1973, кн. 1, с. 54—71.

Овчаров, Димитър. Преславски паралели в крепостта Крумово кале при Търговище. — ИНМШ, VI, 1973, с. 225—236.

Овчаров, Димитър. Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 11—23.

Овчаров, Димитър. Ранновизантийска крепост до село Долна Кабда, Търговишко. — Изв. Нац. военноистор. муз., I, 1973, с. 106—129.

Овчаров, Тодор. Калето край Крън разкрива тайните си. — Турист, XVIII, 1973, кн. 11, с. 26—27.

Панайотова, Дора. Някои проблеми на българската архитектура през XII—XIV век. — Проблеми на изкуството, VI, 1973, кн. 1, с. 50—56.

Парпулов, Деян. Белоградчишката крепост. — Турист, XVIII, 1973, кн. 4, с. 27—28.

Петров, Стоян В. и Христо К. Кодов. Старобългарски музикални паметници (моногр.). С., Наука и изкуство, 1973. 360 с.

Попова, Ваня. Старохристиянски мозайки в България. — Изкуство, XXIII, 1973, кн. 7, с. 25—29.

Прашков, Любен. Хрельовата кула. История, архитектура, живопис (Моногр.). С., Бълг. художник, 1973. 152 с. с репрод. (Поредица паметници на старата бълг. жи опис).

Рашев, Рашо. Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. — ИНМШ, VI, 1973, с. 205—218.

Рашев, Рашо. Прабългарски култов паметник от Мадара. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 29—38.

Рошковска, Ана. Имарет джамия в Пловдив. — Изкуство, XXII, 1972, кн. 10, с. 26—28.

Руменин, Румен Кр. Из военното дело на югоизточните славяни през периода V—VII век. — Изв. военноистор. д-во, XIV, 1973, с. 168 — 187.

Станчева, Магдалина. Средновековният Средец според нови археологически данни. — Векове, 1973, кн. 3, с. 51—61.

Стоева, Гинка и Красимира Вачева. Късноантичната крепост и църква „Св. Никола" край Пещера. — Студентски проучвания, I, 1973, с. 31—35.

Тотев, Тотю. Бронзова лъжичка от с. Върбица, Шуменско. — МПК, 1973, кн. 2, с. 9—10.

Тотев, Тотю. Керамични пещи в чашата на язовир „Виница" край Преслав. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 58—69.

Тотев, Тотю. Северната порта на външния град Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия). — ИНМВ, IX, 1973, с. 304—312.

Тотев, Тотю. Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир „Виница". — ИНМШ, VI, 1973, с. 159—187.

Тъпкова-Заимова, Василка. Византия и населението в крайдунавските земи през XI век. — Векове, 1973, кн. 3, с. 24—32.

Чангова, Йорданка. Средновековното селище над тракийския град Севтополис. XI—XIV в. (Изследване). С., БАН, 1972. 148 с.

Рец.: Ирина Щерева. — Векове, 1973, кн. 2, с. 94—96.

Ив. А. Божилов. — ИПр, XXX, 1974, кн. 1, с. 120—126.

Чанева-Дечевска, Нели. Средновековният манастир в местността „Караачтеке" край Варна. — ИСТИГА, XXV, 1973, с. 195—212.

Božilov, Ivan A. L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943 (théories et faits). — Études historiques, VI, 1973, p. 12—28.

Bulgaria területén vezdödött az irás? A karanovói lelóhelijen neolit korbol származó elö — frast fedeztek fela bolgárok egy pecsséten. — El Tud, XXVII, 1972, p. 906—907.

Diaconu, Petre u Dimitru Vilceanu. Pacuiul lui Soare — cetatea bizantină. Vol. I. Bucureşti, Acad. Republ. Socc. România, 1972.

Рец.: Иван А. Божилов. — ИНМВ, IX, 1973. с. 319—326. Рез. на фр. ез.

Dopmann, Hans-Dieter. Das alte Bulgarien. Ein kulturgeschichtlichter Abriss bis zum Ende der Türkenherrschaft im Jahre 1878. Leipzig, Koehler etc. (1973). 236 p.

Eöldmuvelés 7000 évvel ezelött Csavdar bolgár faluban. — El Tud, XXVII, 1972, p. 52.

Henkey, Gy. Anthropologische Untersuchung der Tataren in der Umgebung von Russe (Bulgaria). — Anthr. Hung. XII, 1972, S. 137—168.

Michailov, St. Fouilles de sites du Moyen Age. — Bull. d'archéologie Sud-est Européenne, II, 1971, p. 47—58.

Mittelalterliche Fresken, Bulgarien. Text von A. Grabar und K. Mijatev. München, UNESCO — Sammlung der Weltkunst, 1961.

Panaïotova, Dora. L'architecture bulgare au XIIe—XIVe siècle. — Obzor, 1973, No. 1, p. 70—80.

Panajotova, Dora. La peinture monumentale bulgare au XIVe siècle. Sofia, 1966.

Swoboda, Wincenty. O charakterze państwa bulgarskiego do polowy IX w. w świetle jego stosunkow z sasiednimi plemionami slowańskimi. — Slavia antiqua, XVIII, 1971, p. 83—103.

Vaklinov, Stančo. Certains problèmes de l'archéologie et de l'art au Moyen age en Bulgarie. — Actes du IIe Congrès Internat. des Études du Sud-est européen, 7—13 mai 1970. Athènes, 1972. p. 321—342.

Vaklinov, Stančo. Die slawische Kultur in Bulgarien und die byzantinische Hinterlassenschaft. — Berichte über den II. Internat. Kongress für Slawische Archäologie, Bd. II, p. 195—236. Berlin, 1973.

Нумизматика и сфрагистика

Бацова-Костова, Елена. Нови монетни находки от Сливенски окръг. — МПК, 1973, кн. 2, с. 13—15.

Върбанов, Иван. Испански сребърни монети, намирани у нас. — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 33—35.

Герасимов, Тодор. Моливдовул на цар Борил, намерен в Преслав. — Векове, 1973, кн. 1, с. 80—83.

Герасимов, Тодор. Монетата, която предизвика сензацията, че е намерен гробът на Паисий Хилендарски. — Нумизматика, V, 1973, кн. 4, с. 10—12.

Герасимов, Тодор. Ранновизантийски екзагии от България. — Археология, XV, 1973, кн. 2, с. 54—58.

Герасимов, Тодор. Сякъл ли е монети Петър (Тодор), братът на Асен? — Нумизматика, V, 1973, кн. 1, с. 5—9.

Герасимов, Тодор. Съкровище от перпери на Иоан III Ватацес от Шумен. — ИНМШ, VI, 1973, с. 15—36.

Герасимов, Тодор. Фалшификатор на монети отпреди 1500 години. — Филателен преглед, XXXV, 1973, кн. 7, с. 12.

Герасимова-Томова, Василка. Образи на баснословни същества върху монетите (продълж. от кн. 3, 1972. — Нумизматика, V, 1973, кн. 1, с. 13—17.

Герасимова-Томова, Василка. Означавана ли е стойността върху античните монети. — Нумизматика, V, 1973, кн. 2, с. 6—9.

Дерменджиев, Христо. Българският герб в гербовете на Унгария, Австрия и Австро-Унгария. — Векове, 1973, кн. 2, с. 19—30.

Иванов, Стр. Б. Някои данни за монетите на Австро-Унгарската империя. — Нумизматика, V, 1973, кн. 2, с. 20—24,

Йорданов, Иван. Няколко необнародвани колониални монети от музея в Нова Загора. — Нумизматика, V, 1973, кн. 4, с. 1—3.

Йорданов, Иван. Редки византийски монети. — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 11—14.

Карадимчев, Ил. Траките и техните монети. — Нумизматика, V, 1973, кн. 1, с. 26—27.

Минчев, Д. Н. Монетите на Иван Асен II с венецианско влияние. — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 36—37.

Мирчев, Милко. Крупна находка от римски денари. — ИНМШ, VI, 1973, с. 37—88.

Пенчев, Владимир. Три варварски имитации на римски бронзови монети от I и II в. от н. е. — Нумизматика, V, 1973, кн. 4, с. 4—9.

Плакидов, Боян. 2500 години музика. Изображения върху монети, сечени по нашите земи в античността. — Българска музика, XXIV, 1973, кн. 1, с. 40—43.

Сираков, Атанас. Антични монети от „Хисарлъка" при град Ямбол. — Нумизматика, V, 1973, кн. 2, с. 17—19.

Таков, Михаил. Няколко думи за златните монети с надпис *КОΣΩN* — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 24—26.

Томова, Василка. Божества — покровители на земеделието върху монети от Тракия, сечени през римската епоха. — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 7—10.

Топоров, Вл. Сребърната следа на талера в световното монетосечене. — Нумизматика, V, 1973, кн. 2, с. 10—16; кн. 3, с. 13—20.

Юрукова, Йорданка. Международният конгрес по нумизматика в Ню Йорк — Вашингтон, 1973. — Нумизматика, V, 1973, кн. 4, с. 21—26.

Юрукова, Йорданка. Монетната циркулация в Тракия през първата половина на II в. пр. н. е. — Нумизматика, V, 1973 кн. 2, с. 1—5.

Юрукова, Йорданка. Нов вид фалшификат на средновековна българска монета. — Нумизматика, V, 1973, кн. 1, с. 10—12.

Юрукова, Йорданка. Пелагия и Пеония. — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 1—6.

Юрукова, Йорданка. Сребърни слитъци и съд от Констанций II. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 50—57.

Юрукова, Йорданка. Тракия през IV—III в. в светлината на някои монетни находки. — Векове, 1973, кн. 2 с. 12—19.

Янакиев, Георги. Отново за тракийските монети. — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 27—30.

Jurukova, J. Griechisches Münzwerk. Die Münzprägung von Deultum. Text und Tafelband. Berlin, Akad. Verlag, 1973. 128 p. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike).

Епиграфика

Герасимова-Томова-Василка. Епиграфски сведения за кадастрално измерване в околностите на гр. Шумен в късната античност. — ИНМШ, VI, 1973, с. 219—223.

Симонов, Р. А. Византийская нумерация в эпиграфике первого болгарского царства и начало славянской письменности. — СА, 1973, кн. 1, с. 71—82.

Герзиева, Виолета. Нови епиграфски паметници от Варненско. — ИНМВ, IX, 1973, с. 295—301.

Музейно дело и консервация

Баров, Здравко. Опит за консервация и монтиране на стенописни фрагменти. — МПК, 1973, кн. 2, с. 71—74.

Василев, Васил. Радиография на археологически находки. — МПК, 1973, кн. 2, с. 62—71.

Кисьов, Иван. На грижите на Партията да отговорим с нови постижения. — МПК, 1973, кн. 2, с. 3.

За напредъка на музейното дело у нас след X конгрес на БКП и Декемвр. пленум на ЦК на БКП от 1972 г.

Койнова-Арнаудова, Л. и П. Митанов. Физико-химическите изследвания при проучването на иконите. — МПК, 1973, кн. 2, с. 49—62.

Матеев, Стефан. Фотограметрията в документирането на архитектурните паметници. — МПК, 1973, кн. 2, с. 46—48.

Николов, Д. За успехите и нерешените проблеми на музейното дело. — МПК, 1973, кн. 2, с. 42—44.

Изказване пред Втория конгрес на културата.

СТ. БЛАГОВА